

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (BİLİM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

YİRMİSEKİZ ÇELEBİZÂDE MEHMED SAÎD PAŞA'NIN *FERÂİDÜ'L-*
MÜFREDÂT'İNİN TÜRK BOTANİK TARİHİ'NDEKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

Serpil AHMETKOCAOĞLU

Ankara-2013

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (BİLİM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

YİRMİSEKİZ ÇELEBİZÂDE MEHMED SAİD PAŞA'NIN *FERÂİDÜ'L-*
MÜFREDÂT'İNİN TÜRK BOTANİK TARİHİ'NDEKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

Serpil AHMETKOCAOĞLU

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Remzi DEMİR

Ankara-2013

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (BİLİM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

YİRMİSEKİZ ÇELEBİZÂDE MEHMED SAİD PAŞA’NIN *FERÂİDÜ’L-*
MÜFREDÂT’ININ TÜRK BOTANİK TARİHİ’NDEKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Remzi DEMİR

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../201...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

ÖNSÖZ

Türk Botanik Tarihi ile ilgili araştırmalarda daha çok on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl modern botanik çalışmalarına yoğunlaşmıştır. Bunlar da modern botanik biliminin Türkiye'ye aktarılışı ve gelişimi üzerinedir. Çalışmamızda İslam Düşünce Dünyası'nın bir uzantısı olan Osmanlı Düşünce Dünyası'ndaki doğa anlayışını ve bu anlayışın miras alınan Yunan Doğa Anlayışı'yla irtibatlarını göstermeye çalıştık. Bu açıdan on sekizinci yüzyılın başlarında, tam bir geçiş döneminde Yirmizsekiz Çelebizâde Mehmed Saîd Paşa tarafından yazılan *Ferâidü'l-Müfredât* adlı eserde mevcut doğa anlayışının ortaya çıkarılması, klasik doğa anlayışından ne kadar uzaklaşıldığının tespit edilmesi ve Botanik Tarihi'ndeki yerinin belirlenmesi önemlidir. Bu eserin tarihsel süreç içerisindeki yeri, Botanik Bilimi'nin ve dolayısıyla doğa felsefesinin Türkiye'deki serüvenine bir nebze de olsa ışık tutacaktır.

Öncelikle beni Botanik Tarihi alanında çalışmaya sevk eden, tez çalışmamın bütün aşamalarında bana içtenlikle yardım eden ve vermiş olduğu fikirlerle tezimi şekillendiren, danışman hocam Prof. Dr. Remzi Demir'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Tez çalışmamda faydalı olabilecek kaynakları önerdiği için ve diğer yardımlarından dolayı hocam Yrd. Doç. Dr. İnan Kalaycıoğulları'na, tez çalışmam boyunca bana her konuda destek olan Tarık Tuna Gözütok ve Can Kaygın'a en içten dileklerimle teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
GİRİŞ	5
BİRİNCİ BÖLÜM.....	21
YUNAN VE ROMA DÖNEMİ BOTANİK ÇALIŞMALARI	21
I.1. Yunan Dönemi Doğa Felsefesi.....	21
I.1.1. Platon'un Kozmolojisinde Doğa Algısı	21
I.1.2. Aristoteles'in Kozmolojisinde Doğa Algısı.....	26
I.2. Yunan Dönemi'nde Bitkilere İlişkin Çalışmalar.....	35
I.2.1. Theophrastus	36
I.2. Roma Dönemi Botanik Çalışmaları	47
I.2.1. Pedianos Dioscorides ve <i>De Materia Medica</i>	48
I.2.2. Yaşlı Plinius'un <i>Naturalis Historia'sı</i> ve <i>Encycloios Paideia</i> Geleneği... 54	
İKİNCİ BÖLÜM	59
İSLAM DÖNEMİ BOTANİK ÇALIŞMALARI.....	59
II.1. İslam Dönemi Doğa Felsefesi	59
II.1.1. İbn Sînâ'nın Kozmolojisi ve Hükemânın Doğa Algısı.....	59
II.2. İslam Dönemi'nde Bitkilere İlişkin Çalışmalar	85
II.2.1. Müfredât Eserler.....	90
II.2.1.1. Ebû Hanife Ahmed bin Davud İbn Venend ed-Dineverî ve <i>Kitâbu'n-Nebât</i> 91	
II.2.1.2. Ebû Reyhan Birunî ve <i>Kitâb el-Saydana fî el-Tıbb</i>	95
II.2.1.3. Ebû Ali el-Hüseyin Abdullah İbn Sînâ ve <i>el-Kânûn fî't-Tıbb</i> ve <i>Kitabu'n-Nebât</i>	100
II.2.1.4. Ebû Muhammed Abdullâh İbn Ahmad İbn al-Baytar ve <i>Kitâb el-Mugnî fî el-Edviye el-Müfredede</i> ve <i>Kitâb el-Câmi al-Müfredât al-Edviye ve'l-Ağdiye</i>	110
II.2.2. Tarım Eserleri	113

II.2.2.1. Ahmed İbn Bekr İbn Vahşîyye ve <i>el-Filâhatü'n-Nabatiyye</i>	114
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	116
KLASİK OSMANLI DÖNEMİ BOTANİK ÇALIŞMALARI	116
III.1. Klasik Osmanlı Dönemi Doğa Algısı.....	121
III.1.2. Ebherî'nin <i>Hidâyetü'l-Hikme</i> 'sinde Doğa Algısı.....	122
III.2. Klasik Osmanlı Dönemi'nde Bitkilere İlişkin Çalışmalar.....	138
III.2.1. Tarım/Ziraat Kitapları	138
III.2.1.1. El-Hac İbrahim b. Ahmed ve <i>Revnak-ı Bustân</i>	140
III.2.2. Coğrafya Kitapları.....	147
III.2.2.1. Rükneddin Ahmed ve ' <i>Acâyibü'l-Mahlukât</i>	148
III.2.2.2. Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan ve <i>Dürr-i Mekkûn</i>	151
III.2.2.3. Âşık Mehmed ve <i>Menâzırü'l-Avâlim</i>	154
III.2.2.4. Evliya Çelebi ve <i>Seyahatnâme</i>	160
III.2.3. Tıp ve Eczacılık Kitapları	164
III.2.3.1. İshak b. Murad ve <i>Edvîye-i Müfred</i>	166
III.2.3.2. Ahmed Sâni ve <i>Gunyetü'l-Muhasılîn fî Tercemeti Tuhfeti'l-Mü'minîn</i>	168
III.2.4. Çiçeklerle İlgili Kitaplar.....	169
III.2.4.1. Mahmud Efendizade Abdullah Efendi ve <i>Şükûfenâme</i>	170
III.2.4.2. Ali Çelebi ve <i>Şükûfenâme</i>	171
III.2.4.3. Muhammed b. Ahmed el-Übeydî ve <i>Netâyicü'l-Ezhâr</i>	174
III.2.4.4. Lâlezârî Mehmed Efendi ve <i>Mizânü'l-Ezhâr</i>	175
III.2.5. Lügat Kitapları	175
III.2.5.1. Siyâhi Lârendevî ve <i>Lügât-ı Mûşkilât-ı Eczâ</i>	178
III.2.5.2. Ebulfeyz Mustafa Efendi ve <i>Risâle-i Feyziyye fî Lügâti'l-Müfredâtî't-Tıbbiye</i>	179
III.2.5.3. Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Saîd Paşa ve <i>Ferâidü'l-Müfredât</i>	180
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	182
YİRMİSEKİZ ÇELEBİZÂDE MEHMED SAİD PAŞA VE FERÂİDÜ'L-MÜFREDÂT	182
SONUÇ	201

EKLER	207
EK-1	208
FERÂİDÜ'L-MÜFREDÂT	208
(ASIL METİN)	208
EK-2	438
FERÂİDÜ'L-MÜFREDÂT	438
(TRANSLİTERASYON)	438
KAYNAKÇA.....	596
ÖZET	608
ABSTRACT.....	609

GİRİŞ

Doğa terimi, en genel anlamıyla canlı doğa ve cansız doğa gibi iki varlık alanını içine almaktadır. Doğa felsefesi, doğal varlığın her iki alanının, birbirinden farklı olduğunu göz önünde bulundurarak, özel ilkeleriyle ortak ilkelerini inceleme objesi yapmaktadır. Doğanın bir varlık alanı olarak nasıl bir yapıya sahip olduğunu, canlı ve cansız varlık alanları arasında nasıl bir bağ bulunduğunu, doğada geçerli olan ilkelerin neler olduğunu araştıran felsefe disiplinine “doğa felsefesi” denilmektedir.

Doğayı incelemenin temelde iki biçimi bulunmaktadır: Kuramsal ve Kılğısal. Bu bölümlemede doğa felsefesi, doğanın kuramsal olarak irdelenmesine karşılık gelmektedir. Doğa bilimleri ise, doğayı bir tecrübe konusu olarak incelemektedir.

Antik Yunan’dan Yeni Çağ’a değin doğa felsefesi ve doğa bilimleri aynı anlamda kullanılmıştır. Doğa felsefesi ile doğa bilimleri arasındaki ayırım, modern dönemlerde ortaya çıkan bir olgudur. Antik Çağ’larda doğanın kuramsal ya da kılğısal incelenmesi fizik ya da doğa felsefesi olarak adlandırılmıştır.

Doğa felsefesi teriminin daha anlaşılır kılınabilmesi için “doğa” teriminin açıklığı kavuşturulması gereklidir. Zira doğal varlık alanı dilimize doğa terimi olarak yerleşmiştir. Doğa [Almanca: natur, Fransızca-İngilizce: nature, Latince: natura,

Yunanca: physis, Eski Terim: tabiat] : 1- Her var olanın doğuşunda özünü kuran şey. 2- İnsanın koyduğu kuruluşlar, biçimlerle (kültür, sanat, teknik) karşıtlık içinde, kendi kendine oluşan, biçimlenen. 3- İnsanın karşısında olan, ona yabancı, bu yüzden de bilinmeyen, kendi gücünün üstünde olan, onun dışında olan. 4- Koyumların (konulmuş olanın=thesei) karşısında, kendiliğinden olan; yapma olana karşı doğal olan. 5- Duyulur, algılanır dış nesnelerin tümü. 6- Evren. 7- Her şeyi kuşatan gerçekliğin tümü (doğa ya da tanrı). 8- Yaratıcı, oluşturucu güç. 9- Doğurucu, besleyici, koruyucu doğa ana. 10- Doğa bilimlerinin konusu olarak, değerlerin dışında olan gerçeklik: canlı ve cansız doğa. 11- Nedensellik yasasının egemen olduğu alan. 12- Düşüncel (ideal) varlıklardan ayrı olarak gerçek olanın varlık bilimsel ilkesi. 13- Bir bireyin kendine özgü çizgilerinin tümü; bir bireye özgü olan nitelikler, özel belirtiler. 14- Bir varlık türünde bireysel ya da toplumsal deneylerle kazanılmış olana karşıt olarak, onda doğuştan olan, kendiliğinden olan her şey¹ gibi anlamlara gelmektedir.

Aristoteles'in *Metafizik* adlı yapıtında verdiği doğa tanımları ise şu şekildedir:

1- Büyüyen şeylerin meydana gelişi; köken ya da doğum. 2- Büyüyen şeyin kendisinden çıktığı ilk öge. 3- Her doğal varlıkta, bu doğal varlığın özü gereği sahip olduğu ilk hareket ya da değişimin ilkesi. 4- Herhangi bir yapma nesnenin kendisinden yapıldığı veya kendisinden çıktığı ilk madde. 5- Doğal şeylerin tözü ya da biçimi. 6- Genel olarak her türlü töz ya da biçim. Çünkü bir şeyin doğası, bir tür tözdür. Doğal şeyler, kendi içinde bir devinim ilkesi taşıyan varlıklardır. 7- Kendi içinde bir devinim ilkesi taşıyan varlıkların tözü. Aristoteles, bu sonuncuyu asıl ve

¹ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1987, s. 56.

temel anlam olarak görür, bundan ötürü kendisi de sözcüğü bu anlamda kullanır. Doğal varlıkların kendilerinde taşıdıkları bu hareket ilkesi onlarda bi'l-kuvve veya bi'l-fiil bir durumda bulunur.²

Aristoteles, *Metafizik*'te doğanın çeşitli anlamlarını gösterirken, doğa bilimlerini konu alan *Fizik* adlı yapıtında sadece yukarıdaki son anlam üzerinde durmaktadır. Aristoteles doğanın tanımını yapmadan önce, varlıkların kimisinin doğa, kimisinin de başka nedenler tarafından meydana getirildiğini söyler. Nedeni doğa olan şeyler; hayvanlar, bitkiler ve basit cisimlerdir. Bunlar, nedeni doğa olmayan şeylerden başkadır, çünkü doğal şeylerden her biri, içinde devinim ve durağanlık ilkesi taşır. Öyleyse doğa şöyle tanımlanır: Doğa, içinde bulunduğu şeyin dolaylı değil, ilk elden ve doğrudan devinmesi ve durması için bir ilke ve nedendir.³

O halde Aristoteles'in *Fizik*'inde doğa bilimlerinin konusu, bağımsız bir varoluşu ve kendilerinde bir hareket ve sükûnet ilkesi olan doğal cisimlerdir yani duyusal tözlerdir. Duyusal tözler ister Ay-altı Evren'deki varlıklar gibi oluş ve yok oluşa tabi olsun, ister göksel cisimler gibi ezelî ve ebedî olsun, bağımsız bir varlığa sahiptirler ve hareketsiz değildirler. Onlar kendilerinde bir hareket ve sükûnet ilkesine, değişme yönünde doğal bir eğilime sahiptirler ve bu ilke, cismin doğasının kendisidir. O halde fizik, onları var olmaları bakımından değil, hareketle ilgili olarak inceleyecek ve özelliklerini belirtecektir.⁴

² Aristoteles, *Metafizik*, İstanbul 1996, s. 241-243.

³ İlhami Doğan, *İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005, s. 90.

⁴ Aristoteles, 1996, s. 294.

Aristoteles, bilimleri, bilgiyi kendisi için arayan teorik bilimler, bilgiye eyleme rehberlik etmeleri için erişmeye çalışan pratik bilimler ve onu faydalı veya güzel şeyler yapmak için kullanmayı amaçlayan üretkif bilimler, teorik bilimleri de Metafizik, Fizik ve Matematik olmak üzere üçe ayırmaktadır. Fizik'in konusunu yukarıda 'bağımsız varlığa sahip olan, ancak hareketsiz olmayan şeyler" olarak belirlemiştir. Bu şekilde tanımlanan fizik, Aristoteles'in uzun bir eserler dizisinin konusunu teşkil eder. *Meteorolojinin* başlangıcı, bu eserlerin bir birlik oluşturacak şekilde tasarlandıklarını gösterir. Aristoteles burada şunları ele aldığını belirtir: 1) Doğanın ilk nedenleri (yani her türlü değişimin gerektirdiği kurucu unsurları, (*Fizik I-II*); 2) Yıldızların düzeni ve hareketleri (*Gök Yüzü Üzerine I-II*), Ay-altı Evren'e ait unsurların sayısı ve doğası ve onların birbirlerine dönüşümlerinin mahiyeti (*Gök Yüzü Üzerine III-IV*); 3) Genel olarak varlıkların oluş ve yokoluşları (*Oluş ve Yokoluş Üzerine*). Aristoteles bunun yanında 4) Doğaya uygun olarak meydana gelen ama yıldızların hareketine en yakın olan bölgede yer almakla birlikte ilk unsurun (veya göksel unsurun) doğasından daha az düzenli bir doğaya sahip olan şeyleri ve 5) Aynı zamanda (biyoloji eserlerinde) hem genel olarak hem de türleri bakımından hayvanlar ve bitkileri ele almaktadır.⁵

Ay-altı Evren ve Ay-üstü Evren'i oluşturan unsurların tümünü ele alarak incelemeye çalışan Aristoteles doğaya (burada Evren anlamında) bakışını belirleyen kozmolojik bir bütünlük sergiler. Nitekim bu bütünlük içerisinde sahip olduğu doğa felsefesine baktığımızda incelemesine konu edindiği doğal varlıkların birbiriyle

⁵ David Ross, *Aristoteles*, Çeviren: Ahmet Arslan, İstanbul 2011, s. 109-110.

irtibatları söz konudur. Aristoteles, doğayı incelenmesi gereken bir varlık alanı olarak belirtmiştir:

“...doğayı oluşturan şeylerin bir kısmı meydana gelmemiş, yok olmayan, ezeli-ebedi olan şeylerdir; diğerleri üremeye ve bozuluşa tabidirler. İlk varlıklar tanrısallığın ötesinde mükemmeldirler ve bilgilerine ulaşılmalrı daha zordur. Onlara ilişkin bilgilerimiz eksik de olsa duyularımızla sağlanır, diğer taraftan yok olabilir ve bozulabilir şeylere dair (bitki ve hayvanlara) daha çok bilgi edinebiliriz.”⁶

Bu ön kabulle birlikte Aristoteles doğa bilimlerini (fizik, biyoloji, botanik, zooloji gibi) bir bütün olarak ele almış ve incelemiştir.

İslam Dönemi doğa felsefesi de İbn Sînâ ve Hükemâ ile şekillenmiştir. İbn Sînâ da Aristotelesçi bilim anlayışını temele alarak, Hikmet adını verdiği Felsefeyi “Nazarî” ve “Amelî” olmak üzere ikiye ve “Nazarî Hikmet”i de Fizik, Matematik ve Metafizik olmak üzere üçe ayırmıştır. İbn Sînâ doğa bilimlerinin yani Fizik’in konusunu, değişme içinde olması bakımından duyulur cisimler olduğunu belirtmiştir.

* * * * *

Yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız bu çerçeve bağlamında tezimizin üç temel hedefi bulunmaktadır. Bunlar,

⁶ Charles Singer, *A Short History of Scientific Ideas to 1900*, London 1959, s. 46.

1. İslam Dünyasının bir uzantısı olan Osmanlı Dünyasındaki doğa anlayışı –ki bu anlayış bitkiler, hayvanlar ve insanları kapsar- ve bu anlayışın miras alınan Yunan doğa anlayışıyla irtibatları (benzerlikleri ve farklılıkları) gösterilmeye çalışılmıştır.
2. Bu bağlamda on sekizinci yüzyılın başlarında, yani tam bir ara/geçiş döneminde kaleme alınmış Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa'nın *Ferâidü'l-Müfredât* adlı eserindeki doğa anlayışı belirlenmiş ve dönemin mevcut doğa anlayışıyla ilişkileri gösterilmiştir. Bunun sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için, eserde seçmecî bir yöntemle bu eserin içermiş olduğu maddelerin transliterasyonu yapılmış ve yorum esnasında ihtiyaç duyuldukça kullanılmıştır.
3. Tezimizin diğer bir hedefi ise, Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa'nın *Ferâidü'l-Müfredât* adlı eserinden yola çıkarak, on sekizinci yüzyılın başlarında Osmanlı düşünce dünyasının, modern mineraloji, botanik ve zooloji bilimlerinden ve sınıflama çalışmalarından ne ölçüde etkilendikleri ve söz konusu modern bilimlerdeki gelişmelerden haberdar olup olmadıkları açığa çıkarmaktır.

Bu maksatlar çerçevesinde mevcut dönemlerde yapılmış botanik bilimi ile ilgili çalışmalara bakılmış ve Yunan ve Roma, İslam ve Osmanlı Dönemi doğa anlayışları tespit edilmiştir. Bu çalışmalar için sadece botanik kitaplarına

bakılmamış, bitkileri konu edinen çeşitli eserler de incelenmiştir. Zira bitkilere ilişkin bilgiler beslenme gibi günlük ihtiyaçları giderme sebebiyle tarım/ziraat, tedavi amacıyla kullanıldıkları için tıp ve eczacılık, bir ülkenin bitki örtüsünü tanımak ve tanıtmak gayesiyle coğrafya, bitkilere verilen çeşitli isimler ve konuyla ilgili terminolojiyi barındırması sebebiyle lügat ve çiçeklerin ziraat ve estetik özelliklerini konu edinen kitapların içerisinde yer almaktadır. Bu açıdan dört bölümden oluşan tezin ilk üç bölümünde söz konusu dönemlerde bitkilere ilişkin bilgilerin bulunduğu eserler araştırılmış ve konumuz açısından değerlendirilmiştir.

Birinci Bölüm’de Platon ve Aristoteles’in doğa anlayışları temele alınarak, Yunan Dönemi’de Theophrastus’un iki temel eseri *De Historia Plantarum* ve *De Causis Plantarum*’ndaki, Roma Dönemi’nde ise Pedianos Dioscorides’in *De Materia Medica* ve Yaşlı Plinius’un *Naturalis Historia*’sındaki bitkilere ilişkin gözlemler tespit edilmiş ve dönemin doğa anlayışıyla ilişkisi kurulmuştur.

İkinci Bölüm’ü oluşturan İslam Dönemi doğa anlayışının temellerini İbn Sînâ ve Hükemâ oluşturmaktadır. Bu bağlamda söz konusu dönemde bitkilere ilişkin çalışmalar müfredât ve tarım eserlerinin içinde yer almaktadır. Müfredât eserleri içinde Dineverî’nin *Kitâbu’n-Nebât*’ı, Birunî’nin *Kitâb el-Saydana fî el-Tıbb*’ı, İbn Sînâ’nın *el-Kânûn fî’t-Tıbb* ve *Kitabu’n-Nebât*’ı ve İbn Baytar’ın *Kitâb el-Mugnî fî el-Edviye el-Müfredede* ve *Kitâb al-Cami al-Müfredât al-Adviye vel-Ağdiye*’si bulunmaktadır. Tarım eserlerinin içinde ise İbn Vahşiyye’nin *el-Filâhatü’n-Nabatiyye*’si vardır. Bu eserlerden yola çıkarak, bitkilere ilişkin bilgiler incelenmiş, dönemin doğa algısıyla bağlantısı kurulmaya çalışılmıştır.

Üçüncü Bölüm’de Ortaçağ İslam Dünya’sının bir uzantısı olan Klasik Osmanlı Dönemi’nin doğa anlayışı belirlenmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken Ortaçağ İslam Dünya’sı doğa anlayışının hangi kanallarla Osmanlı Dünya’sına intikal ettiği ve irtibatları ortaya konulmuştur. Bu dönemde bitkilere ilişkin bilgiler tarım/ziraat, coğrafya, tıp ve eczacılık, lügat ve çiçeklerle ilgili eserlerin içinde yer almaktadır. Tarım kitaplarının içinde El-Hac İbrahim b. Ahmed tarafından kaleme alınan *Revnağ-ı Bustân* ve İbn Avvam’ın *Kitâbü’l-Filâha*’sı, coğrafya kitapları içinde Rükneddin Ahmed’in ‘*Acâyibü’l-mahlukât*’ı, Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan’ın *Dürr-i Mekkûn*’u, Evliya Çelebi’nin *Seyahatnâme*’si ve Âşık Mehmed’in *Menâzırü’l-Avâlim*’i, tıp ve eczacılık kitaplarının içinde İshak b. Murad’ın *Edvîye-i Müfred*’si ve Ahmed Sâni’nin *Gunyetü’l-Muhasılîn fî Tercemeti Tuhfeti’l-mü’minîn*’i, çiçeklerle ilgili eserlerin içinde Mahmud Efendizade Abdullah Efendi ve Ali Çelebi’nin *Şükûfenâme*’si, Muhammed b. Ahmed el-Übeydi’nin *Netayicü’l-Ezhâr*’ı ve Lalezârî Mehmed Efendi’nin *Mizân al-Azhâr*’ı yer almaktadır. Bu bölümün sonunda ise lügat eserleri yer almaktadır. “Lügat”ın tanımı yapıldıktan sonra Çelebizâde Mehmed Said Paşa’nın *Ferâidü’l-Müfredât* adlı eserinin temel amacının “lügat” olduğu belirtilmiş ve bu eserden önce bu amaçla yazılmış eserler olan Siyahî Lârendevî’nin *Lügât-ı Mûşkilât-ı Eczâ*’sı ve Ebulfeyz Mustafa Efendi’nin *Risâle-i Feyziyye fî Lügâti’l-Müfredâti’t-Tıbbiye*’si incelenmiştir.

Son bölümde ise tezimizin konusu olan Yirmisekiz Çelebizâde Mehmed Saîd Paşa’nın *Ferâidü’l-Müfredât*’ı incelenmiştir. Öncelikle müellifin hayatı, eserleri, kişiliği hakkında bilgiler ve babası Mehmed Çelebi ile yaptığı Paris gezisinden

önemli görülen bölümler aktarılmıştır. Tam bir sözlük mahiyetinde olan söz konusu eserin doğa anlayışının açığa çıkarılarak, dönemin mevcut doğa anlayışıyla bağlantısı kurulmaya çalışılmıştır. Ayrıca eserdeki maddelerden yola çıkılarak modern botanik, zooloji ve mineraloji bilimlerinden etkilenip etkilenmediği de araştırılmıştır. Şunu özellikle belirtmeliyim ki bu çalışmanın maksadı *Ferâidü'l-Müfredât*'ın tamamının transliterasyonu yapmak değildir. Yirmisekiz Saîd Çelebi'nin eserinin mahiyetinin anlaşılabilmesi için uygun görülen maddelerin transliterasyonu ile yetinilmiştir.

Ferâidü'l-Müfredât, daha önce Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın'ın tarafından “18. Yüzyıla Ait Türkçe ‘Müfredât’ Kitapları ve Türk Tıp Tarihi’ndeki Yeri” adlı doktora tezinde de konu edinilmiştir. Aydın, söz konusu tezinde Osmanlı hekimlerinin yüzyıllarca kullandığı devalarla, tedavi sanatına ait müfredât kitaplarını (XVIII yüzyıla ait) tespit etmiş ve bu eserleri ayrıntılı olarak incelemiştir. Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma hareketinin başladığı on sekizinci yüzyıldaki beş eseri temele almıştır. Bunlar: *Risâle-i Feyziyye fî Lügâti'l-Müfredâti't-Tıbbiye*, *Gunyetü'l-Muhasılîn fî Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn*, *Ferâidü'l-Müfredât*, *Müfredât-ı Tıbb*, *Kitâbü'n-Nebât*'tır. Her bir eserin mükaddimesi ve söz konusu eserlerin içinde bulunan maddelerle ilgili birkaç örnek verilmiştir.

Aydın, tezimizin konusu olan *Ferâidü'l-Müfredât*'ın önce mukaddimesinin içeriğini tanıtmış ve buradaki bilgilerden yola çıkarak, müellifin söz konusu eserde hedefinin devaların tıbbî özelliklerini tespit ve tasnif etmekten çok, farklı dillerdeki karşılıklarını vermek olduğunu, bu nedenle eserin bir sözlük havası taşıdığını

belirtmiştir. Eserdeki maddelerin elif-be sıralamasına göre yapıldığını, deva isimlerinin Arapça, Farsça ve çok da az olmak üzere Latince, İskenderîce, Yunanca ve Süryanice, deva karşılıklarının ise Farsça, Türkçe, Yunanca, Hintçe ve yine daha az olmak üzere Latince, Süryanice, İspanyolca ve İtalyanca verildiğini belirterek, bunlarla ilgili örnekler sunmuştur. Ayrıca müellifin alıntı yaptığı eserler ve yazarlarla ilgili maddeleri ve en uzun deva açıklamasının mahlep maddesi olduğu tespit etmiştir. Aydın, eserde “nebatî, hayvanî ve madenî” devaların yanı sıra bunlardan elde edilen yan ürünler ile bunların bileşikleri, toprak çeşitleri gibi çeşitli organik ve inorganik maddelerin yer aldığını ve bu devaların nadir olarak cinsinden ve yetiştiği yerden bahsedildiğini söyleyerek, bunlara ilişkin örnekler sunmuştur.⁷

Aydın’ın bu inceleme sonucundaki hedefi söz konusu eserlerdeki maddelerden yola çıkarak, İslam tıbbının bir devamı olan Osmanlı tıbbında -müfred devalarla tedavi noktasından- devranılan mirasın geliştirip geliştirilmediğini tespit etmektir. *Ferâidü’l-Müfredât*’ın müellifinin Batı ile temasta olmasına rağmen, eserinde klasik usulleri takip ettiğini ve yeni bir yorum, bilgi veya sınıflandırma getirmediğini, yararlandığı eserler içerisinde hâlâ İbn Baytar, Gafkî gibi yüzyıllar ötesine ait müelliflerin olduğunu ve kullandığı kaynaklar arasında Batılı bir kaynak bulundurmadığını belirtmiştir. Ayrıca tıp konusunda hâlâ klasik tıp anlayışının benimsendiği ve Batı Tıp biliminin gelişmelerinden haberdar olunmadığı sonucuna varmıştır.⁸ Aydın’ın değerlendirmesine eklememiz gereken bazı bulgular bulunmaktadır: Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa’nın eserindeki bazı maddeler

⁷ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, “18. Yüzyıla Ait Türkçe ‘Müfredat’ Kitapları ve Türk Tıp Tarihinde Yeri”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 7, 1998, s. 121-131.

⁸ Zülfikar Aydın, 1998, s. 121-131.

incelendiğinde, bu maddelerin Batı dillerindeki sözlüklerden yararlanılarak karşılıklarının verildiği ve yine bazı maddelerden yola çıkarak Batı'daki bazı bitkilerden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Müellifin kullandığı kaynaklar içerisinde Batılı kaynaklara başvurmamış doğrudur, fakat bazı sözcüklerin Batı dillerindeki karşılığını vermiştir. Bu ise onun yabancı dillerdeki sözcüklerden faydalandığı ihtimalini göstermektedir.

Aydın, söz konusu tezinde *Ferâidü'l-Müfredât*'ın Türk Tıp Tarihi açısından değerlendirmesini yapmıştır. Oysa benim bu çalışmamdaki hedefim eserdeki maddelerden yola çıkarak dönemin doğa anlayışı ve bu anlayışın miras alınan Yunan ve İslam doğa anlayışıyla irtibatlarının gösterilmesidir.

Osmanlı botanik tarihi ile ilgili araştırmalarda daha çok on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl modern botanik çalışmalarına yoğunlaşmıştır. Bu konuyla ilgili en önemli eser Asuman Baytop'un *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*'dır (İlk Baskı: 2003). Yazar, eserde Türkiye Botanik Tarihi Eğitimi ile Türkiye florasının tarihçesini incelemiştir. Bu amaçla bu iki konu ile ilgili kırk bir makale toplanarak, botanik tarihinin tanınması sağlanmıştır. Sekiz bölümden oluşan eserin Birinci Bölümü'nde, Anadolu florası ile ilgili floristik yayınlar olarak kabul edilen, içinde Türkiye'nin yabani ve yetiştirilmiş bitkilerinden bahseden seyahatnameler tanıtılmıştır. Seyahatnameler başlığı altındaki bu bölümde on altıncı yüzyıldaki Orta Avrupalı tabiat bilimcilerinin, bitkileri yalnız fayda ve kullanışları yönünden tanıtmanın dışında, her bir bitkiyi ayrı ayrı izlemeye, onların görünüş ve dış

özelliklerini incelemeye, resimlerini çizmeye, betimlemeye ve teşhis etmeye yönelmiş olduklarını ve bu amaçla çevrelerindeki bitkiler dışında, yurtlarındaki ve yurt dışı ülkelerdeki bitkileri merak edip, yakın ve uzak yörelere giderek seyahatnameler yazdıkları belirtilmiştir. Orta Avrupalı bilginler, Doğu Akdeniz yöresine gelmiş, Anadolu ve civar ülkeleri gezmiş, Osmanlıları tanımanın yanında, gördükleri bitki, hayvan ve madenleri saptamaya çalışmışlardır. Bu açıdan bu Avrupalı gezginler Anadolu florası ile ilgilenen ilk araştırmacılar olarak görülmektedir. Bu düşünceden hareketle on altıncı ve on yedinci yüzyılda Anadolu florasıyla ilgili ilk yayınlar bu gezginler tarafından yapılmıştır. Bu bölümde tanıtılan Avrupalı bilginler şunlardır: Pierre Belon (1517-1564), Leonhard Rauwolff (1535-1596), Ogier Ghiselin de Busbecg (1522-1592), Willem Quackelbeen (1527-1561), Hans Dernschwam (1494-1568), George Wheler (1650-1724), Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708), Guillaume Antoine Olivier (1756-1814). Bunların dışında on yedinci yüzyılın Osmanlı gezgini Mehmet Zillîoğlu Evliya Çelebi (1611-1682?) ve seyahatnamesi de tanıtılmıştır.⁹

İkinci Bölüm’de, on altıncı yüzyıldan başlayan ve gittikçe yoğunlaşan floristik araştırmaları, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda doruğa oluşturan üç botanist (Peter Hadland Davis, A. Huber Morath ve Edmond Boissier) ile ilgili yayınlar toplanmıştır. Edinburgh Üniversitesi botanistlerinden olan Peter Hadland Davis (1918-1992), kendi topladığı örnekler ile Türkiye örneklerini barındıran herbaryumlardan elde ettiği malzemeye dayanarak, Türkiye florası ile ilgilenen her

⁹ Asuman Baytop, *Türkiye’de Botanik Tarihi Araştırmaları*, Yayına Hazırlayan: Feza Günergun, İstanbul 2003, s. 1.

botanistin başvurduğu önemli bir kaynak eser (Flora of Turkey and the East Aegean Islands) hazırlamıştır. A. Huber Morath (1901-1990), Anadolu'ya gelerek zengin bir bitki koleksiyonu oluşturmuş ve Peter Hadland Davis'in eserinde olmayan yeni türleri de bularak adlandırmıştır. Edmond Boissier (1965-1988) ise Yunanistan, Kırım ve Mısır'dan Türkistan'a kadar uzanan ve Türkiye'yi de içine alan bölgenin bitkilerini içeren beş ciltlik büyük bir eserin (Flora Orientalis) yazarıdır.¹⁰

Üçüncü Bölüm'de, Osmanlı Dönemi'nde 1839 yılında İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin açılışı ile başlayan ve 1933 Üniversite Reformuna kadar süren devrede, botanik eğitiminde görev almış olan başlıca botanik öğretim üyeleri, yayın ve çalışmalarıyla tanıtılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk modern botanik eğitimi 1839 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin (Askeri Tıp Okulu) açılması ile başlamıştır. Buradaki ilk botanik öğretim üyesi, mektebin kurucusu ve müdürü olan Dr. Charles Ambroise Bernard'dır (1808-1844). Atatürk'ün gerçekleştirdiği 1933 Üniversite Reformuna kadar bu okulda ve devamı olan İstanbul Darülfünun'un'da başlıca şu öğretim üyeleri botanik dersleri vermiştir: Salih Efendi (1816-1895), Mehmed Ali Paşa (1837-1914), Esad Şerafeddin Köprülü (1866-1942) ve Şerafeddin Tevfik Tertemiz (1879-1957). Bu öğretim üyelerinin hepsi hekimdir ve genel olarak Fransızca botanik kitaplarına dayanarak ders kitabı yazmışlardır.¹¹

Dördüncü Bölüm'de Atatürk'ün gerçekleştirdiği 1933 Üniversite Reformu'nun ilk botanik öğretim üyelerinin bilimsel faaliyetleri ile ilgili makalelere

¹⁰ Baytop, 2003, s. 115.

¹¹ Baytop, 2003, s. 173.

yer verilmiştir. Bu dönemde açılan İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'ne bağlı olarak kurulan biyoloji biriminde, Türkiye'deki botanik eğitimi modernleştirme ve geliştirme görevini yürüten iki Alman biyolog (Alfred Heilbronn, 1885-1961 ve Leo Brauner, 1898-1974) önemlidir. Bu bölümde, bu biyolog profesörler ile onların devresinde yetişmiş bir Türk öğretim üyesinin (Prof. Dr. NebahatYakar,1915-1997) çalışmaları tanıtılmıştır.¹²

Beşinci Bölüm'de 1839-1998 yılları arasında Türkiye'de basılmış farmasötik botanik ders kitapları tanıtılmıştır. Bu kitaplardan ilki C.A. Bernard tarafından yazılan ve İstanbul'da basılan1842 tarihli Fransızca kitaptır. *Éléments de Botanique* isimli bu kitap, Türk eczacılık öğretiminde kullanılan ilk botanik ders kitabıdır. Ayrıca 1839-1960 yılları arasında İstanbul'da basılmış farmasötik botanik ders kitapları ile 1960'tan bugüne kadar Türkiye'de basılmış diğer farmasötik botanik ders kitapları da tanıtılmıştır.¹³

Altıncı Bölüm'de İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Farmasötik Botanik Anabilim Dalı'nda 1964-1998 yılları arasında uygulanan eğitim-öğretim faaliyetleri ile bilimsel çalışmaları özetleyen bir tarihçe bulunmaktadır.¹⁴

¹² Baytop, 2003, s. 303.

¹³ Baytop, 2003, s. 343.

¹⁴ Baytop, 2003, s. 379.

Yedinci Bölüm’de İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu ile ilgili yayınlar bir araya toplanmıştır. Bu bölümün sonunda, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Turhan Baytop’un Türkiye’deki ilk herbaryum ile ilgili makalesi de bulunmaktadır.¹⁵

Sekizinci Bölüm’de ise konu bakımından ilk yedi bölüm içine girmeyen üç makale yer almaktadır. Bunlardan ilki İstanbul florası üzerinde çalışmalar yapmış olan Georges Vincent Aznavur’un (1861-1920) bilimsel çalışmaları, ikincisi Fanny Andrews Shepard’ın (1856-1920) Türkiye bitkileri koleksiyonu ve Türkiye florasına katkıları, sonuncusu ise Osmanlı Dönemi’nde uçucu yağlar konusunda yapılmış yayınlar hakkındadır.¹⁶

Botanik Tarihi ile ilgili araştırmaların büyük bir kısmının Asuman Baytop’a ait olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar da daha çok modern botanik biliminin ortaya çıkışı ve gelişimi üzerinedir. Bunun dışında bitkisel ilaçları dolayısıyla bitkileri konu edinen bilgilerin eczacılık tarihi açısından incelendiği görülmektedir. Bu konudaki en önemli eser Turhan Baytop’un *Türk Eczacılık Tarihi*’dir. Bu eserde sırasıyla Eskiçağ’da, Ortaçağ’da, on altıncı ve on dokuzuncu yüzyıllarda Avrupa’da ve Türklerde eczacılık biliminin kökenleri araştırılmış, söz konusu dönemlerdeki ilaç

¹⁵ Baytop, 2003, s. 423.

¹⁶ Baytop, 2003, s. 469.

şekilleri, ilaç hazırlama teknikleri, aletleri, ölçüleri, eczaneleri, eczacıları ve eczacılık öğretimi tarihi hakkında bilgiler verilmiştir.¹⁷

Yukarıda sözü edilen eserler içerisinde botanik tarihi araştırmalarının daha çok modern botaniğin Türkiye’ye gelişi üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu süreçten önce bitkiler, daha çok tıbbî özellikleri için araştırıldığından ya tıp kitapları içerisinde ya da eczacılık kitapları içerisinde konu edilmiştir. Tezimde bu eksikliğin giderilmesi için bitkileri ele alan her türlü kitabı (coğrafya, tarım, tıp, eczacılık, lügat ve çiçeklerle ilgili eserleri) inceleyip bir botanik tarihi oluşturulmaya çalışılmıştır.

Sahip olunan doğa algısı/doğa felsefesi, doğaya ve doğa bilimlerine bakışı da belirlemektedir. Klasik Osmanlı Dönemi’nde modern botanik biliminin veya sınıflandırılmasının olmaması mevcut dönemde yer alan “doğa algısı”ndan kaynaklanmaktadır. Bu yüzden bitkilerin farklı kaygılarla ele alınıp incelenmesi, sahip olunan doğa algısıyla yakından ilişkilidir. Bunu göz önünde bulundurarak doğa bilimlerine, sahip olunan doğa algısı çerçevesinde bakmayı hedefledik.

¹⁷ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, s. III.

BİRİNCİ BÖLÜM

YUNAN VE ROMA DÖNEMİ BOTANİK ÇALIŞMALARI

I.1. Yunan Dönemi Doğa Felsefesi

Yunan döneminde biri Platon'un diğeri Aristoteles'in olmak üzere iki ayrı kozmoloji bulunmaktadır. Bu kozmolojilere bağılı olarak iki temel doğa algısı vardır. Botanikle ilgili çalışmalar o dönemde hâkim olan bu doğa algıları üzerinde yükselmektedir.

I.1.1. Platon'un Kozmolojisinde Doğa Algısı

Platon, diyaloglarında genel olarak doğa bilimlerine sırtını çevirmiştir. Bunun sebebi ise, epistemolojisi ve ontolojisiyle yakından ilişkilidir. İdealardan meydana gelen ve aklın sezgi gücü ile anlaşılabilen gerçek dünya ile yani idealar dünyasıyla, içinde yaşadığımız duyusal dünya/fenomenal dünya arasında ayırım yapar. Gerçek bilginin nesnesi, değişmeyen, kalıcı olandır ve duyuların değil, düşüncenin nesnesidir. Oysa fenomenal dünyada her şey gelip geçicidir ve sürekli değişmektedir. Bizim düşünceyle kavradığımız kavramlar bize bağılı olmayıp, kendilerine has bir alanda gerçeklikleri vardır, bunlar ise idealardır. Platon, ideaların karşısına duyularımızla algıladığımız, ideaların birer tezahürü olan, gelip geçici ve sürekli değişim içinde olan fenomenler dünyasını koymaktadır. Böyle bir alanda elde edilen bilginin doğruluğu da şüphelidir. İşte doğa bilimlerinin konusu da fenomenler

dünyasındaki şeyleri oluşturduğundan, Platon ilgisini fenomenal dünyaya yönelttiği *Timaios*'ta sıklıkla şunu dile getirmektedir: Burada gerçek bilgiyle değil, sadece ihtimalle uğraşıyoruz.

Platon'un felsefî sisteminde doğa, tam anlamıyla gerçekliği olmayan ve bu nedenle de düşünceyle kavranılamayan idealar dünyasının aşağı, değersiz kopyası olarak görülmekte, ama kendi içinde bir bütünlük oluşturmaktadır.¹⁸ Bu anlamda bilgi teorisinde “deneysel bilgi” için hiçbir alan ayırmayan Platon, *Timaios*'taki tartışmalarda gerçek bilgiyle değil, görünüşte bilgi intibasını veren bir şeyle, mantıksal çıkarımlarla değil, fakat güvenilmez sonuçlarla ilgilendiğimiz hususunda hiçbir şüphe duymaz. Gerçekte bu “bir oyun ve eğlenceden” başka bir şey değildir.¹⁹

Platon'da her bir idea tektir, fakat fenomenal dünyada tezahürleri belirsizdir, her idea ezeli-ebedi ve değişmezdir, fenomenal dünyada var olan şeyler ise geçicidir ve sürekli değişim halindedir. İdea tam, eksiksiz bir varlığa sahipken, şeyler varlık ile yokluk arasında gidip gelmektedir. Duyumsal varoluşun bu kusurlu durumu, kısmen ideadan, kısmen ise duyumsal fenomeni ideadan ayıran ikinci bir şeyden, yani sınırsız, sürekli değişen, var olmayan ve bilinemeyen, Platon'un adlandırmadığı maddeden oluşmaktadır. Onu, sanatkarın üzerinde çalıştığı ‘*materia*’ya benzetir.²⁰ Biçimsiz, görünmez, her şeyi kabul eden olarak, olmuş olanın arası, sığınağı ve

¹⁸ Eduard Zeller, *Grek Felsefesi Tarihi*, Çeviren: Ahmet Aydoğan, İstanbul 2001, s. 191.

¹⁹ Platon, *Timaios*, Çeviren: Erol Güney-Lütfi Ay, İstanbul 2001, s. 29B-D, 30B, 44C, 52B, 53D, 56B, 57D, 59C.

²⁰ Platon, 2001, s. 48E-53C.

besleyicisi olarak, bütün doğanın temelini teşkil eden ve ona dâhil olan her şeyle biçimlenen ve hareketlenen “plastik” yığın olarak tasvir edilir.²¹

İdealar ideası diyebileceğimiz en yüksek iyi ideası, Tanrı’nın yani Demiurgos’un kendisidir. Dünyanın oluşumundan önce, madde bir düzensiz hareket durumunda olup, doğal bir zorunlulukla maddenin bölünmeyecek kadar küçük parçacıkları bir araya gelerek dört unsuru (toprak, su, hava, ateş) meydana getirmişlerdir.

Maddenin kaotik taşmasından düzenli bir kozmos oluşturmak için madde akıl tarafından biçimlendirilmelidir. Bu düşüncüyü daha anlaşılır kılmak için Platon mistik yaratıcı formundan yararlanır. Ona göre ruh, dışarıdan hareket ettiriciye gereksinim duymayan vasfıyla her türlü hareketin başlangıcı ve organizmadaki hayatın ilkesidir. Bu düşüncesini evrenin oluşumunda uygulamıştır ve Demiurgos’un ilk görevi olan Evren Ruhunu (*anima mundi*) yaratmıştır.

“...yaratılmış şeylerden, hiçbir zaman akıllı olan bir bütünden, daha güzel daha akıllı bir bütün çıkmaz. Bundan başka hiçbir varlıkta ruh olmayınca akıl da olmaz. Bu düşüncenin sonunda akıllı ruha, ruhu da bedene koydu ve evrene özü bakımından mümkün olduğu kadar iyi bir eser yaratırcasına şekil verdi...”²²

²¹ Platon, “Theaitetos”, *Diyaloglar*, Çeviren: Tanju Gökçöl, İstanbul 1999, s. 191C.

²² Platon, 2001, s. 32C.

Ruh, idealar dünyasıyla fenomenal dünyayı birbirine bağlar, kendisi görünmez olup, düşünceye ve ölümsüz ideaların uyumuna iştirak eder ve kendi hareketiyle dünyayı hareket ettirir. Demiurgos, ruh aracılığıyla idealar dünyasının kalıplarına göre bu maddeden bütün dünyanın yapısını çıkartır.

Ruh, bedenin bir aracı olmakla birlikte, ruh bedenden önce bedene hükmetmek, emretmek için, beden ise boyun eğmek için yaratılmıştır. Ruhun akıllı kısmı insanda başa denk gelirken, göğüs ve belde bulunan cesaret ve duyumsal arzular ruhun akıllı olmayan, geçici kısımlarını teşkil eder. Ruhun yemeye, içmeye ve vücudun tabii olarak ihtiyaç gösterdiği bütün şeylere iştah duyan kısmına gelince, tanrılar onu göbekte arada bulunan deri arasına koymuştur. Ruhun bu kısmı akıldan yoksun, nedenleri araştırarak yaratılıştan olmayıp, daha çok gece gündüz hayallere kapılmaktadır.²³

Yaşadığımız dünyadaki bitkiler ise biz insanlara gıda olsun diye yaratılmışlardır. Bitkiler de canlı varlıklar grubuna girmekte ve sözünü ettiğimiz türde deri ve göbek arasında gösterdiğimiz, üçüncü çeşit ruha sahiptirler. Bu ruhun kanaatle, akılla, zekâ ile bir ilgisi olmayıp, yalnızca hoş ve hoş olmayan duyuları ve istekleri vardır. Bitkiler her zaman edilgin olup, kendisini ilgilendiren herhangi bir şey üzerinde düşünmeye ve onun ne olduğunu sezmeye yeteneği yoktur. Demek oluyor ki bir hayvan gibi yaşamaktadır, ama toprağa bağlıdır, hareketsiz ve kök

²³ Platon, 2001, s. 70E, 71A.

salmış bir durumdadır, çünkü kendi kendine hareket etmek kudretinden mahrumdur.²⁴

Yine hayvanlar da ruhları başka bir bedene girmiş insanlardan oluşmakta ve ikinci dereceden bir hayat sürmektedirler. Platon'un göğüs ve bel arasında bulunan ruh çeşidine sahiptirler. Kuşlar, karada ve suda yaşayan hayvanlara göre daha iyi bir hayatı olan, saflıkları yüzünden gözle gördükleri şeylerin onları yaratanlar olduğuna inanan insanların ruhlarından bozulmuşlardır. Karada yaşayan hayvanlar ve yırtıcı hayvanların soyu da, kafada meydana gelen hareketleri kullanmadıkları, kendilerini sadece göğüslerine yerleştirilmiş olan ruh kısımlarının eline bıraktıkları için felsefeyle hiç uğraşmamış ve gök cisimlerinin özüne dikkat etmeyen kimselerden gelmiştirler. Bu çeşit varlıkların dört ve daha fazla ayaklı olmalarının sebebi, Tanrı'nın en budalarını toprağa bağlı kalsınlar diye yaratmasıdır. İçlerinden en ahmak olanlar ise sürüngenlerdir; ayakları hiçbir işe yaramadığı için tanrı vücutlarını boylu boyuna toprağa yakın, sürünür vaziyette yaratmıştır. Suda yaşayan türler ise insanların en aptallarından, en bilgisizlerinden meydana gelmiştir. Ruhları işledikleri günahlardan dolayı, hafif ve temiz soluk almalarına bile izin verilmemiş, derin ve bulanık suda yaşamaktadırlar.²⁵

Böylelikle Platon hayvanlar âlemi arasında, sahip oldukları ruhun önceki dünyada işlediği günahlara göre daha az iyi bir yaşamdan daha iyi bir yaşama giden bir hiyerarşi kurmuştur.

²⁴ Platon, 2001, s. 77B-C.

²⁵ Platon, 2001, s. 91D-E, 92A-C.

I.1.2. Aristoteles'in Kozmolojisinde Doğa Algısı

Platon'un kozmolojisinde içinde bulunduğumuz dünyadaki şeyler gelip geçici ve sürekli değişim halindedir ve biz sürekli değişen bu varlıklar hakkında kesin bir bilgi edinemeyiz. Dolayısıyla fiziğin konusunu oluşturan doğa hakkında edindiğimiz bilgiler, kesin değildirler ve birer ihtimaldirler. Bu düşünce Platon'da doğanın incelenmesini ötelemiş ve Hristiyan ve Roma Dönemi doğa algısını derinden etkilemiştir. Oysa Platon'un kozmolojisine kendi sistemini oturtan ve ondan birçok bakımından ayrılan Aristoteles için doğa, incelenmesi gerekli bir etkinliktir. Çünkü

“...doğayı oluşturan şeylerin bir kısmı meydana gelmemiş, yok olmayan, ezeli-ebedî olan şeylerdir; diğerleri üremeye ve bozuluşa tabidirler. İlk varlıklar tanrısallığın ötesinde mükemmeldirler ve bilgilerine ulaşılmaları daha zordur. Onlara ilişkin bilgilerimiz eksik de olsa duyularımızla sağlanır, diğer taraftan yok olabilir ve bozulabilir şeylere dair (bitki ve hayvanlara) daha çok bilgi edinebiliriz.”²⁶

Aristoteles'in kozmolojisini Platon'un kozmolojisinden ayıran en önemli şey, ideaların şeylerin dışında, şeylerden bağımsız bir varlıkları olması değil, onların bilhassa şeylerle beraber, şeylerin içinde olduğu düşüncesidir. Her türlü değişim bir değişmez olanı, her oluş, oluş halinde olmayan bir şeyi gerektirdiğinden şeylerin

²⁶ Singer, 1959, s. 46.

doğası iki yanlıdır: Bir şey olan ve üzerinde değişimin meydana geldiği dayanak, yani “madde” ve bu dayanakta değişimi teşkil eden, Platon’un idealarına denk gelen “form”dan oluşmaktadır. Bir şeyin formu onun gerçekliğidir, madde ise daha sonra olacağı, fakat bunu olma gücüne sahip, henüz olmayan olması haliyle bir “*kuvve halindelik*” yani potansiyalitedir.²⁷ Maddeye gerçekliğini form vermektedir. Madde ve form ancak bir arada bulunduğu şeylerin kendisine ulaşabiliriz. Biz maddeyi formsuz düşünürsek, “ilk maddeyi” elde ederiz ki, salt kuvve halinde kaldıkça, kendi başına asla var olamaz. Formlar ise, Platon’un ideaları gibi ezeli-ebedi olup, ölümsüzdürler ve idealardan şeylerin dışında bir gerçeklikleri olmamaları bakımından ayrılırlar.

Formun maddeyle ilişkisi dünyadaki her şeyin tabi olduğu hareket fikrine bağlanmaktadır. Hareket kuvve halinde olanın gerçekleşmesinden başka bir şey değildir. Hareketli unsur ancak *bi’l-fiil* olan, yani form, hareket ettirilen unsur ise *bi’l-kuvve*, yani maddedir.²⁸

Aristoteles, doğal süreci fiziki bir etkinlikten ziyade, belirli bir ereğe yönelme olarak gördüğü Evren tasarımı her türlü oluşun ereğini ve hedefini *bi’l-kuvve* olandan *bi’l-fiil* olana doğru geliştirme olarak tasarlamıştır. Ay-altı ve Ay-üstü Evren olarak ikiye ayırdığı Ay küresinde, var olan varlıkları içinde taşıdıkları kuvve miktarına göre derecelendirmiş ve eserlerinde tam olarak isimlendirmedeği bir doğa

²⁷ Erik Nordenskiöld, *The History of Biology*, New York, 1936, s. 36.

²⁸ Aristoteles, *Fizik*, Çeviren: Saffet Babür, I. Kitap, İstanbul 2005, s. 192a, 16; II. Kitap, s. 192b.

cetveli “*Scala Naturae*” veya “*Doğa Merdiveni*” olarak adlandırabileceğimiz aşamalı olarak gelişen bir sistem oluşturmuştur.

Yer’den Ay’a kadar olan kısım Ay-altı Evren, Ay’dan Sabit Yıldızlar küresine kadar olan kısım ise Ay-üstü Evren olarak adlandırılmaktadır. Bu iki yapı birbirinden farklıdır. Ay-üstü Evren eterden oluşmuştur ve eterin mükemmel doğası Ay-üstü Evrene öncesiz ve sonrasız bir mükemmellik sağlamaktadır. Buna karşılık Ay-altı Evren ise, her türlü değişimin ve bozuluşun yer aldığı evrendir. Yer, Evren’in merkezinde olup küre biçimindedir. Yer’i sırasıyla su, hava ve ateş küreleri, ateş küresini ise saydam, kristal yapıda küreler kuşatmaktadır. En dışta ise, Sabit Yıldızlar Küresi vardır.²⁹

Evrendeki varlık biçimlerinin mükemmel olmaları ya da olmamaları Yer’in merkezinden uzaklıklarına göre değişmekte, Yer’e en uzak cisim daha mükemmel olmaktadır. Bu bağlamda merkezde bulunan Yer mükemmel olmadığı halde, merkeze en uzakta bulunan Sabit Yıldızlar Kümesi mükemmeldir.

Tanrı, her zaman ne ise o olduğu ve içinde gerçekleşmemiş olan hiçbir kuvve ögesine sahip olmadığı için en gerçek anlamda *bi’l-fiil*’dir ve kendisi değişmeye tabi olmadığından, değişmenin ereksel nedeni olarak fail nedenidir. Sabit yıldızlar kümesinin (ilk küre) hareketi, aşk ve arzu nesnesi olarak etkide bulunan Tanrı’dan ileri gelir. İlk kürenin aşk ve arzu uyandırılarak hareket ettirilmesi, ilk kürenin ruhu

²⁹ Yavuz Unat, *Astronomi Tarihi: İlkçağlardan Günümüze*, İstanbul 2001, s. 32-33.

olduğu görüşünü içerir gibidir, bu da Aristoteles'in gök cisimlerinin canlı varlık olduklarını kabul ettiğini düşündürmektedir.³⁰ Güneş, Ay ve gezegenlerin hareketleri, ilk küreninkinden farklı olduğu için, bu hareketleri Tanrı'nın değil, her bir küre için ayrı hareket ettirici failin, yani akılların varlığını gerektirir.³¹

Aristoteles, madde-form öğretisini Ay-altı Evren'deki canlı ve cansız varlıklara da uygulamış ve onları derecelendirmiştir. Bu derecelendirme süreci herhangi bir gerçeklikten yoksun, sadece *bi'l-kuvve* olan, formsuz bir maddeyle yani cansız doğayla başlar ki, hiçbir yerde tek başına var olamaz. Daha sonra Aristoteles canlı varlıklarla cansız varlıkları birbirinden ayırmıştır. Bir ruha (*pysche*) sahip olmayı, canlılığın ilkesi olarak ortaya koyduğu *De Anima* (Ruh Üzerine) adlı kitabında ifade etmektedir. Madde *bi'l-kuvve* olmakla, form da *bi'l-fiil* olmakla eş anlamlıdır. Ruh ise, canlılarda *bi'l-fiil* olmaklığı, yani forma sahip oluşu gösterir. Form maddeden önce gelir ve ondan daha fazla bir gerçekliğe sahiptir, ruh da bedene göre bir önceliğe sahiptir. Madde-form öğretisinde, formun maddeyi biçimlendirmesi gibi ruh da bedeni biçimlendirmektedir. Çünkü Aristoteles için, “*ruh, bi'l-kuvve hayata sahip bir cismin entelekheia'sıdır.*”³² Beden, “*empsychon soma*”da (canlık varlık), “*ousia os eidos*”dur, yani dayanak veya maddedir; ruh, o zaman zorunlu olarak (dayanak veya biçim) ve maddeyi, bir “*tode ti*” (somut varlık) yapmak için belirleyen olacaktır.³³ Ruh, aynı zamanda hareketin kaynağı ve bedenın ereğidir.

³⁰ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, Çeviren: Saffet Babür, Ankara 1997, s. 285a 29, 292a 20, b1.

³¹ Aristoteles, 1997, s. 279a 18-22.

³² Aristoteles, *Ruh Üzerine*, Çeviren: Zeki Özcan, Ankara 2011, s. 65.

³³ Aristoteles, 2011, s. 68.

Ruhun farklı yetileri vardır ve canlılar sahip oldukları bu yetilere göre derecelendirilmişlerdir. Ruhun yetilerinin hepsi bir arada, tüm varlıklarda bulunmaz. Bazı varlıklar yetilerden bir bölümüne, bazıları ise tek birine sahiptir. Bu yetiler, beslenme, isteme, duyma, hareket etme ve akıl yürütme yetileridir. Sahip oldukları yetilere göre bitkilerde, bitkisel ruh, hayvanlarda, bitkisel ruhun yanı sıra, hayvansal ruh ve insanlarda hem bitkisel hem de hayvansal ruhun yanı sıra rasyonel ruh bulunmaktadır.

Bitkisel veya Besleyici Ruh veya Yeti: Besleyici yetiyi taşıyan bitkisel ruh, ruhun ilk ve en genel derecesidir. Ruhun bu derecesi bütün bitkilerde, hayvanlarda ve insanlarda ortak olarak mevcuttur. Fakat bitkiler ruhun sadece bu derecesine sahiptir. Ruhun bu en alt derecesi kendisini izleyen diğer dereceler tarafından da içerilmektedir. Ruhun dereceleri öyle bir dizi oluştururlar ki, daha yüksek olan daha aşağı olanı içermektedir.

Bitkisel ruhla hayat tüm canlılara ait olmaktadır. Bitkisel ruh olmadan yeryüzünde hayat olmaz. Çünkü bitkisel ruh, canlılığın işaretidir. Bitkisel ruhun fonksiyonları üreme ve besinin kullanımıdır. Çünkü tamamlanmış, eksik kalmayan (normal gelişimini sağlayan varlık) veya kendi kendine üremeyen bütün canlı varlıklar için fonksiyonların en doğal, ezeli ve tanrısal olana mümkün olduğunca katılacak biçimde, kendine benzer başka bir varlık türetmektir; hayvanın bir hayvanı

ve bitkinin bir bitkiyi türetmesidir.³⁴ Bu anlamda beslenmenin nihai amacı, hızla yok olmaya mahkûm bireysel hayatın değil, kendisi sayesinde canlı varlıkların ezeli-ebedi olandan ve tanrısaldan pay aldıkları türün korunmasıdır.

Beslenme için, beslenen varlık, besin ve besleyen şey gibi üç etmen var olduğundan, bir yandan besleyen şey ilk ruhtur (bitkisel ruh), diğer yandan beslenen varlık; ruha sahip bedendir, nihayet beden beslendiği şey; besindir. Besin, beslendiği müddetçe var olmayı sürdüren canlının tözünü korur. Üstelik besin, türemenin de nedenidir: Bizzat beslenen varlığın değil, beslenen varlığa benzer bir varlığın türemesinin nedenidir.³⁵ Böylelikle beslenmeden yoksun olan varlık ne hayatını sürdürebilir ne de türünü devam ettirebilir. Dahası beslenme, oluşun ve bedensel değişimlerin temel etkenidir. Aristoteles'e göre, bitkisel ruha bağlı olarak büyüme ve küçülme tüm canlı varlıklarda ortaktır. Bitkisel ya da besleyici ruh sayesinde canlılarda başkalaşma, büyüme, üreme çeşitli fizyolojik değişiklikler meydana gelmektedir. Değişim ve büyümenin de temel ilkesi bitkisel ruhtur. Hayattan pay almayan beslenmez ve beslenmeyen de doğal olarak ne değişir, ne de büyümektedir. Bitkilerde hem toprak, hem de ateş olduğundan doğal yeri aşağısı olan toprak, kökleri bu yönde sürükler; doğal yeri yukarı olan ateş ise, dalları yukarıya doğru iter.³⁶

³⁴ Aristoteles, 2011, s. 84.

³⁵ Aristoteles, 2011, s. 88.

³⁶ Aristoteles, 2011, s. 86.

Ruhun bu kademesine sahip olmayan hiçbir varlık duyumsallığa sahip değildir. Bitkisel ruh hareket ettirici ruh değildir. Çünkü bitkiler besleyiciliğe ve canlılığa sebep olan ruha sahip olmalarına rağmen, bunlarda yer değiştirme anlamında herhangi bir hareket söz konusu değildir. Ayrıca bitkisel yeti, hayati sıcaklık ve besin arasında şöyle bir hareket ilişkisi vardır: El, kaptan ile dümen arasında nasıl bir aracıysa ve el nasıl dümeni hareket ettiriyorsa, hayati sıcaklık da sindirmek için besini hareket ettirir ve hayati sıcaklık, elin kaptan tarafından hareket ettirilmesi gibi, hareketsiz hareket ettirici olan bitkisel ruh tarafından hareket ettirilir. Sonuç olarak, hayati sıcaklık, el gibi, hem hareket ettiren ve hem de hareket ettirilendir. Besine gelince, o tümüyle pasiftir; sadece hareket ettirilen dümen gibidir.³⁷

Böylece ne olursa olsun her canlı besleyici yetiye sahip olmak zorundadır ve oluşundan yok oluşuna kadar her canlının bir ruhu vardır. Gerçekten de doğan varlığın büyümesi, olgunlaşması ve yaşlanması, bütün bu süreçlerin beslenmeyle olması zorunludur.

Hayvanî Ruh veya Duyumsama Yetisi: Ruhun bu derecesi, hayvan ve insanlarda bulunmaktadır. Hayvanî ruh, bitkisel ruhun sahip olduğu niteliklere sahip olmakla birlikte, duyumsama ve hareket etme gücüne de sahiptir. Hareket etmeyen ve yer

³⁷ Aristoteles, 2011, s. 89.

değiştirmeyen varlıklar bile, en azından duyumsamaya sahip iseler hayvan adını almaktadırlar.³⁸

Aristoteles'e göre, bazı hayvanlar hayvanî ruhun niteliklerine sahip oldukları halde bazı hayvanlar ise yalnızca dokunma duyusuna sahiptirler. Dolayısıyla hayvanî ruhun bütün nitelikleri her hayvanda bulunmamaktadır. Dokunma duyusu olmadan diğer duyuların varlığından da söz edilemez. Çünkü dokunma duyusu diğer bütün duyuların temelinde bulunmaktadır. Fakat dokunma duyusunun varlığı için diğer duyuların varlığı zorunlu değildir. Birçok hayvan görme, işitme ve koklama duyusuna sahip olmadığı halde dokunma duyusuna sahiptir. Ayrıca dokunma duyusuna sahip olan varlıklar arasında kimileri hareket etme yetisine sahip oldukları halde kimi varlıklar bu yetiden de mahrumdur. Hayvanî ruhun sahip olduğu hareket etme yetisi bir gaye gereği yapılır. Çünkü hiçbir hayvan istemedikçe veya bir nesneden kaçınmadıkça hareketi belli doğrultuda bir hareket olarak kabul edilmez. Bu sebeple hayvanların duyumsama yetisiyle hareketi arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Yani duyumun meydana gelebilmesi için dokunma duyusunu dışarıdan uyuracak bir uyarıcının bulunması şarttır. Çünkü duyum, duyu organlarının kendisinde mevcut değildir. Dıştan her hangi bir etki olmadığı müddetçe duyu organlarında herhangi bir duyumun oluştuğunu kanıtlama imkânı bulunmamaktadır.³⁹

³⁸ Aristoteles, 2011, s. 80.

³⁹ Aristoteles, 2011, s. 90-95.

Aristoteles'e göre, canlı varlıklarda istek ve zekâ olmak üzere iki tür hareket ettirici güç bulunmaktadır.⁴⁰ Hayvandaki hareket ettirici güç istek iken, insandaki hareket ettirici güç akıldır. Hayvanlar ruhun çeşitli yetilerinden beslenme, duyumsama, hareket etme ve isteme yetilerine sahiptirler.

Rasyonel Ruh: Aristoteles'e göre, gerçek anlamda ruh, rasyonel ruhtur ve ruhun en üst derecesini oluşturur, ruhsal yetilerin tümünü içerir. Rasyonel ruh sayesinde algılayıp düşündüğümüzden dolayı bu ruh, madde değil, formdur. Rasyonel ruh, bedenin entelecheiasıdır. Ruh, bedenin entelecheiası olmasına karşın, beden ruhun entelecheiası değildir. Ruh, yaşayan bedenin sebebidir. Rasyonel ruhta, bitkisel ve hayvanî ruha göre yüksek bir ilke, akıl bulunmaktadır. İnsanlar, hayvanlar ve bitkilerle ortak olarak bitkisel ruha, hayvanlarla ortak olarak da hayvanî ruha sahiptirler. Rasyonel ruh, bitkilerin ve hayvanların sahip olmadıkları tüm zihinsel yetilere sahiptir.

Aristoteles'e göre, ruhun bilmesini ve anlamasını sağlayan bölüm akıldır. Ruhun bu bölümü, formu kabul etmeye elverişli olmakla birlikte, etkilenmez olmalıdır; o, *bi'l-fiil* halinde form olandır.⁴¹

Aristoteles, Faal ve Münfail Akıl olmak üzere iki çeşit akıl kabul etmektedir. Akıl duyulardan ayrılmaktadır. Duyum yetileri bedene bağlıdır, akıl ise bedenden bağımsızdır. Bu yüzden de aklın maddi olmayan ve bedenden bağımsız bir varlığa

⁴⁰ Aristoteles, 2011, s. 173.

⁴¹ Aristoteles, 2011, s. 150

sahip bulunduğunu ileri sürmüştür. Ruhun, ideaların yeri olduğunu ileri sürenlere şu bağlamda katılmaktadır: Ruhun tümü değil, fakat ruhun düşünen bölümü ideaların yeridir; ruhun düşünen bölümünde *bi'l-fil* idealar değil, fakat *bi'l-kuvve* halinde idealar vardır.⁴² Bu anlattığımız Münfail akıldır. Faal Akıl ise, ruhun muhakeme yapabilme ve düşünme yönüdür. Bu akıl, kuvve halindeki düşünceyi ve kavrayışı fiil haline getirir ve böylece Münfail Akıl'a düşünme imkânı verir, tıpkı ışığın bize renkleri görme imkânı vermesi gibi. Aristoteles'e göre, Faal Akıl, bizim düşünmemizi sağlayan prensiptir, onsuz hiçbir şey düşünülemez. Münfail akıl, yok oluşa tabi olup ölümlü iken, Faal Akıl ise bedenden önce vardır ve bedenden sonra da yaşayacaktır. Aristoteles, Faal Akıl'ın daima düşündüğünü ve zamanın dışında olduğunu, onda cisimsel bir yapının bulunmadığını kabul eder.⁴³

Faal Akıl'ın açıkça maddeden tamamen bağımsız bir tarzda var olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁴ Aristoteles, maddeye en çok gömülmüş olan en aşağıdaki varlıklardan süreklilik içinde insana, göksel cisimlere, akıllara ve Tanrı'ya uzanan bir hiyerarşinin bulunduğu inanmıştır. İnsandaki Faal Akıl, bu hiyerarşinin en yüksek üyelerinden biridir, ancak onun üstünde hem Tanrı, hem de diğer akıllar vardır.⁴⁵

I.2. Yunan Dönemi'nde Bitkilere İlişkin Çalışmalar

Bu dönemde bitkileri konu edinen en önemli iki çalışma Theophrastus'a aittir.

⁴² Aristoteles, 2011, s. 151.

⁴³ Aristoteles, 2011, s. 157.

⁴⁴ Aristoteles, 2011, s. 430 a 17.

⁴⁵ Ross, s. 242.

I.2.1. Theophrastus

Asıl adı Tyrtamos olan Erosos'lu Theophrastus (MÖ 380-287), Aristoteles'in öğrencisidir. MÖ 347-344 tarihleri arasında hocasıyla beraber çalışmışlar ve seyahat etmişlerdir. Genç yaşlarda Atina'ya gelerek önce Platon'un Akademia'sına, Platon'un ölümünden sonra ise Aristoteles'in Lyceum'una katılmış ve burada otuz beş yıl çalışmıştır.

Bitkilere ilişkin iki önemli kitabı bulunmaktadır: *De Historia Plantarum* (Bitkilerin Tarihi Üzerine) ve *De Causis Plantarum* (Bitkilerin Nedenleri Üzerine). *Bitkilerin Tarihi Üzerine* yapıtı esasen on kitaptır, ama sadece dokuz tanesi günümüze kadar gelebilmiştir. Bu kitapta bitkiler, üreme şekilleri, yerel özellikleri, büyüklükleri, yiyecek ve içecek ve ilaç yapımı gibi pratik kullanımları açısından sınıflandırılmıştır. Birinci kitap; bitkilerin bölümleriyle, ikinci kitap; bitkilerin üremeleri, dikilme zamanları ve tarzlarıyla, üçüncü, dördüncü ve beşinci kitaplar; ağaçların cinsleri, yetiştikleri yerler ve pratik kullanımlarıyla, altıncı kitap; dikenli ve bodur ağaçlarla, yedinci kitap; şifalı bitkilerle, sekizinci kitap; insanlar tarafından gıda olarak kullanılabilen bitkilerin tohumlarıyla, dokuzuncu kitap; yararlı meyve suları, sakızlar ve reçine üreten bitkilerle ilgilidir.

Bitkilerin Nedenleri Üzerine yapıtı ise esasen sekiz kitaptır, ama sadece altı tanesi günümüze kadar gelebilmiştir. Birinci kitap; bitkilerin üremeleriyle, ikinci kitap; bitkilerin büyümesinde tarımın ve doğanın etkilerinin ayrımıyla, üçüncü ve

dördüncü kitaplar; sanatın (burada sanatla insanların bitkiler üzerinde müdahaleleri bahsedilmek istenmiştir) bitkiler üzerindeki etkisiyle, beşinci ve altıncı kitaplar; bitkilerin ekilme ve biçilme için uygun zamanları, toprağı hazırlama metotları, toprağı gübreleme, tarımsal aletlerin kullanımı, birçok bitki türlerinin özellikleri, tatları ve kokularıyla ilgilidir. Bitkilerin tıbbî kullanımlarından ziyade, zirai kullanımlarından söz edilmiştir.

Bu çalışmalarda hikâyemsi anlatımlar bulunmasına rağmen, bitkilerin işlevlerini ve özelliklerini içeren değerli gözlemler de yer almaktadır. Theophrastus, “çimlendirme/filizlendirme” işlemini tanımlamış ve bitkiler için toprağın ve iklimin ne kadar önemli olduğunu fark etmiştir. Yunan bitkileriyle ilgili birçok bilgi onun gözlemlerine dayanmaktadır. Tüm Atina’yı gezdiği bilinmektedir ve kendisine ait bir botanik bahçesi bulunmaktadır. Ayrıca modern dönemlere kadar gelen birçok botanik terimi ilk olarak o kullanmıştır. Örneğin; meyve için “*carpos*” ve tohum için “*pericarpion*” gibi terimler günümüze kadar ulaşmıştır.

Theophrastus *Bitkilerin Nedenleri Üzerine* adlı eserinde bitkileri, yaşamsal ihtiyaçlardan ve pratik kaygılardan dolayı incelememiştir. Hocası Aristoteles gibi, doğayı doğrudan tasvir etmeyi amaçlamıştır. Eserlerinde esaslı ve kusursuz bir araştırma ortaya koymuştur. Doğru ve uygun betimlemelerin yanı sıra gözlemlediği şeylerle yalnızca duyduğu şeyleri birbirinden ayırmış, gözlemlediği verilerden yola

çıkarak hipotezler ortaya koymuştur. Bu bağlamda çalışmaları Yunan Botanik Tarihi açısından önemlidirler.⁴⁶

Bitkilerin Sınıflandırılması ve Adlandırılması

MÖ 3-4. yüzyıllarda bitkilere dair bir sınıflandırma da bulunmamaktadır. Theophrastus'un eserlerinde de bitkilerin sınıflandırılmasıyla ilgili tabii bir sistem görünmemektedir. Bitki çeşitlerini ayırmak için pratikte daha etkili olan bir yöntem bulmuş ve bitkileri; ağaçlar, ağaçsılar, çalılar ve otsular olarak dörde ayırmıştır. Diğerlerini ise; yabani ve ehlileştirilmiş, çiçekli ve çiçeksiz, meyveli ve meyvesiz, suda ve karada yaşayanlar, bataklıkta yaşayanlar ve denizde yaşayanlar olmak üzere genel özelliklerine göre ayırmıştır.

Theophrastus, modern botaniğin “cins, tür, sınıf” gibi taksonomik terimlerine sahip değildir. O, genelde farklı türdeki bitkiler için *γένος* (tür/kind) veya *διαφορά* (farklılık/difference) terimlerini ve sınıflandırma için “karada yaşayanlar” (terrestrial) ve “suda yaşayanlar” (aquatic) terimlerini kullanmaktadır. Çünkü *γένος* (tür/kind) bir bitkinin doğası veya özüdür: bir farklılık, yani *γένος* (tür/kind) veya *διαφορά* (farklılık/difference) aslında farklı bir bitki anlamına gelmektedir. Genellikle her bir farklı isim, farklı bir bitkiye karşılık gelmektedir: yaban inciri

⁴⁶ Charles Singer, *Studies in the History and Method of Science*, London 1921, s. 58.

(ἐρπεός), işlenmiş incir (συκή), yaban zeytini (κότινος), işlenmiş zeytin (ἐλάα), yaban armutu (ἀχράς), işlenmiş armut (ἀπιος) gibi...⁴⁷

Theophrastus, hocasının öğrettiği şekilde “terimler” oluşturmanın önemini anlamış ve günümüze kadar gelen bazı teknik terimleri geliştirmeye çalışmıştır. Bu terimlerin arasında *carpos: meyve, pericarpion: tohum, vessel: pericarp: tohum zarı* vardır. “*Metra*” terimini ise, odun, ilik veya herhangi bir cisimle dolu gövdenin çekirdeği olarak tanımlamaktadır. Bu terimlerde *carpos* ve *pericarp* terimlerini hâlâ kullanmaktayız. *Metra* ise ilk olarak Yunanca doldurmak anlamına gelen, rahim (*womb*) anlamında kullanılmıştır. Theophrastus eserinde *metra*’yı şu şekilde tanımlar: *Metra*, odunun iç kısmıdır. Kemiğin içindeki iliğe benzer. Bazıları buna kalp, bazıları iç kısım demektedir. Diğerleri ise, buna kemik iliği derler.⁴⁸ Theophrastus’un burada yapmaya çalıştığı şey aslında modern bilimsel adlandırmayı kurma çabasıdır.⁴⁹

Bitkilerin Üremesi, Gelişmesi ve Kullanımı

Theophrastus’a göre, bitkilerin içindeki bütün kısımlar üreme kuvvetine sahiptir, çünkü yaşam içindedir, yani bir ruha sahiptir. Bu sebepten ötürü bitkilerin ne

⁴⁷ Theophrastus, *De Causis Plantarum*, Çeviren: Benedict Einarson, Cilt: I, London 1976, s. 17.

⁴⁸ Theophrastus, *Historia Plantarum*, Çeviren: Sir Arthur Hort, Cilt I, II. Kitap, London 1972, s. 6.

⁴⁹ Singer, 1921, s. 82-83.

olduğuna değil, ne olacağına bakalım, demiştir.⁵⁰ Bitkilerde görülen üreme şekillerini şu şekilde sıralar: Kendinden reme (*spontaneus generation*), tohumdan üreme, bitkinin kökünden üreme, bitkinin bir parçasından (dalından) reme, gövdenin kendisinden üreme, kesilmiş odundan reme.⁵¹ Kendinden reme fikri, hocası Aristoteles'ten hiç sorgulanmaksızın alınmış ve on yedinci yüzyıla kadar bu düşünce kabul grmştir. Bu görüşün yıkılması ancak on dokuzuncu yüzyılda mikroskobun ortaya çıkmasıyla mümkün olmuştur. Theophrastus aynı zamanda, tohumdan veya kökten üremenin çok doğal olduğunu ve bu türde bir üremeyi de *kendinden üreme* olarak adlandırabileceğimizi söylemektedir. Diğer tarzda üremelerin ise, insan müdahalesine dayalı üreme eşitleri olduğunu vurgulamaktadır.⁵²

Theophrastus, bitkilerin oluşumunda, kök ve yaprakların aynı noktadan beraber çıktığı bitkilerle (yani çift çenekli bitkiler), kök ve yaprakları farklı noktalardan, yani yaprakları gövdeden çıkan bitkileri (tek çenekli) birbirinden ayırmaktadır. Bu ayırımı yaparken, yapılması gereken vurgu enekler üzerinden değil, daha çok kök ve yapraklar üzerinden yapılmıştır. Buğday, arpa gibi tahılların kök ve yaprakları tohumun farklı yerlerinden oluşurken, fasulye ve diğer baklagillerin kök ve yaprakları tohumun aynı yerlerinden yani, tohumun kabuğa bağlı olduğu yerden büyür.

⁵⁰ Theophrastus, 1972, Cilt: I, II. Kitap, s. 4.

⁵¹ Theophrastus, 1972, Cilt: I, I. Kitap, s. 1.

⁵² Theophrastus, 1972, Cilt: I, I. Kitap, s. 1.

“Arpa ve buğdayın tek yaprağı varken, fasulye ve bezelyelerin çok yaprakları vardır. Baklagillerin tek bir odunsu kökleri vardır ve aynı zamanda yan kökler de çıkmaktadır. Fakat buğday ve arpa gibi diğer tahılların dolaşık halde saçak kökleri bulunmaktadır...ve bu iki sınıf içerisinde şöyle bir ayrım vardır: baklagillerde tek bir kök vardır, fakat gövdeden yan-dallar çıkmaktadır...tahıllar ise saçak köklüdür, birçok filiz verirler ama yan-filiz oluşturmazlar.”⁵³

Bitkilerin cinsiyetlerine dair eskilerde açık bir fikir bulunmamakla birlikte, Roma dönemi ansiklopedistlerden olan Yaşlı Plinius (MS 23-79), dişi ve erkek bitkilerin farklı türler olduğunu kabul etmektedir. Bazı durumlarda verimsiz (tohum vermeyen) çeşidin “erkek”, doğurgan, verimli (tohum veren) çeşidin ise “dişi” olduğunu söylemektedir.⁵⁴ Theophrastus’a göre ise, tüm ağaçlarda ortak olan şey “dişi” ve “erkek” bireylerdir. Dişi verimli, doğurgandır, erkek ise bazı çeşitlerde verimsiz, bazılarında ise her ikisi de verimlidir. “Dişi” bitki daha verimli ve daha iyi meyveye sahipken, bazı ağaçlarda tam aksidir. Mesela, hurma ağaçlarında meyvenin varlığını sürdürmesini ve olgunlaşmasını sağlayan “erkek” bireydir. Bu süreç şöyle işlemektedir: Çiçek açan hurma ağacı çiçeğini dişi tohumun üzerine doğru salar ve çiçek tozu dişinin tohumuna gelirse, dişi bunu tutar ve muhafaza eder.⁵⁵ Erkek hurma ağacındaki bu özellik Babil’de bir heykelin üzerinde kutsal bir figür olarak sunulmaktadır. Bir erkek elinde hurma ağacının çiçeğini tutmakta ve dişi ağaca sallayarak ona verimlilik sağlamaktadır.⁵⁶

⁵³ Theophrastus, 1972, Cilt: II, VIII. Kitap, s. 1.

⁵⁴ Singer, 1921, s. 88.

⁵⁵ Theophrastus, 1972, Cilt: II, VIII. Kitap, s. 1.

⁵⁶ Singer, 1921, s. 89.

MÖ 5. yüzyılda bitkileri toplayanlar ve satanlar için özel bir terim geliştirmişlerdir; “*root-cutters*” (kök toplayıcılar) ve “*drug-sellers*” (ilaç satanlar). İki meslek birbirinden farklı olmasına rağmen birbiriyle ilişki içindedirler. Theophrastus, bitkisel ilaç toplayan ve satan kişilerin bitkilerin güçlü etkileriyle ilgili anlatılarının çoğunluk tarafından bilinen genel yargılar olduğunu söylemektedir. Bu tarz hikâyemsi anlatıları tamamen reddetmez, biraz da olsa gerçeklik paylarının olduğunu düşünmektedir. *Bitkilerin Tarihi Üzerine* adlı kitabında büyü ve nazarla ilgili bazı hikâyelere yer vermiştir ve bunların aslında bu işlemleri yapan kişilerin kendi zanaatlarını ön plana çıkarmak için yaptığını vurgulamıştır.⁵⁷ Mesela *Bitkilerin Tarihi Üzerine* adlı yapıtında şöyle bir örnek vermektedir:

“...Kimileri tarçının çalı, kimileri ise çalımsı olduğunu söylemektedir: Beyaz ve siyah iki çeşidi bulunmaktadır. Onun hakkında şöyle bir hikâye anlatılmaktadır: İçinde öldürücü yılanların bulunduğu derin vadilerde yetişmektedir. Bitki toplayıcıları vadiye inmeden önce zehirli yılanlardan korunmak için, ellerine ve ayaklarına koruyucu takarlar. Vadide yetişen tarçını toplayıp, üç parçaya ayırırlar. Vadiden ayrılırken, tarçının en çok güneş almış parçasını vadiye bırakırlar. Vadiyi terk ettiklerinde tarçının en çok güneş alan parçası vadiye yangına sebep olur ve tüm vadi içindeki zehirli yılanlarla birlikte yanar. Şimdi bu büsbütün masal...”⁵⁸

Theophrastus, bitki toplayıcılarının bitki toplarken gözlemledikleri bazı olayların genelleştirilmesine karşı çıkmaktadır. Örneğin, yaban gülünün meyvesini toplarken bir kişinin ayakta rüzgâra karşı beklemesi ve diğerine yağ sürmesi gerekmektedir.

⁵⁷ G.E.R. Lloyd, *Science, Folklore and ideology*, USA 1999, s. 123.

⁵⁸ Theophrastus, 1972, Cilt: II, IX. Kitap, s. 5.

Aksi yönde rüzgâra doğru ayakta durursa diğerinin vücudunun şişeceğini söylemektedir. Bunun yanı sıra bazı bitkilerin gün içerisinde, bazılarının ise akşam vakti toplanılması gerektiğini, gün içinde toplanan bitkilerin, toplayan kişinin gözlerinde görme duyusunu yitirmeye kadar varabilecek zararlar verebileceğini bildirmektedir.⁵⁹ Theophrastus, bitkilerin bu etkilerinin aslında birçok etken tarafından belirlendiğinin farkındadır. Bitkiyi toplayan kişiye, bitkinin toplandığı mevsime, tohumun ekildiği zamana göre bir sürü farklı etken olabilir. Farklı bireysel unsurlar aynı bitki üzerinde farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Farklı etkileri olan bitkiler de bir bireyde aynı sonucu oluşturabilmektedirler. Buradaki sorun, belirli özellikteki bir etkinin her bir durumda aynı sonucu vermesidir.⁶⁰ Bu konuda Theophrastus'un bu sorunun üstesinden nasıl geldiği açık olmamakla birlikte, böyle bir sorunu dile getirmiş ve farkında olması o dönem doğa çalışmaları açısından çok önemli olsa gerektir.

Doğa ve Sanat Ayırımı

Theophrastus, *Bitkilerin Nedenleri Üzerine* adlı kitabında, bitkilerin üremeleriyle ilgili yaptığı araştırmaların temelinde şu düşünce yatmaktadır: Doğa, her şeyin en iyisini yapmaya çalışır. Bir bitkinin doğasının ereği üremek ve kendi neslini devam ettirmektir. Theophrastus'a göre birçok bitkide üreme işlemini gerçekleştirmek için, ikinci bir organ (appendage), yani tohum bulunmaktadır. Tek başına bir tohumun amacı kendi türünü devam ettirebilmektir, yoksa tohumun varlığı

⁵⁹ Theophrastus, 1972, Cilt: II, IX. Kitap, s. 8.

⁶⁰ Lloyd, s. 125.

boşuna olacaktır. Bir tohumun üremesi, bitkinin doğasının ilk ve temel özelliği olarak ele alındığından, genel olarak bir bitkinin ilk işlevi, neslini sürdürmektir.⁶¹

Buraya kadar Aristoteles'in *Scala Naturae*'sinde ki bitkilerin sahip oldukları bitkisel ruhun formel nedeninin üremek ve neslini devam ettirmek düşüncesine katılmaktadır. Fakat Theophrastus, bir bitkinin doğasını tek başına ele almaz; tarımsal, bölgesel, iklimsel ve mevsimsel değişiklikler gibi diğer bazı faktörlerinde bitkilerin doğasında etkili olduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda hangi fenomenin bitkinin doğasının içsel özelliği (üremek ve neslini devam ettirmek), hangisinin dışsal özelliği (tarımsal, bölgesel, iklimsel koşullar gibi...) olduğunu belirlemiştir. Böylelikle, bitkilerin erekleriyle ilgili Aristoteles'e açıklamasına göre mekanik bir açıklama getirmiş, bazı dışsal koşullar sağlanmadıkça -bitkinin iyi gelişebileceği çevre, iklim, mevsim gibi... koşullar- bir tohumun kendi ereğinin tek başına yerine getiremeyeceğini vurgulamıştır.

Theophrastus'un bitkilerle ilgili genel tasarımı "doğal" ve "yapay" (suni, sanatsal) olana dayanmaktadır. Doğal ve yapay olanı birbirinden ayırmış; doğal olanı, kendinde hareket/başlangıç noktası bulunan, yapay olanı ise hareket/başlangıç noktası daha çok insanda bulunan şeyler olarak tanımlamıştır. Bitkileri de bu bağlamda ele alarak, kendi doğal ortamlarında, üremelerinde ve gelişiminde dışarıdan herhangi bir etki olmaksızın yetişenler ve dışarıdan insan müdahalesiyle gelişimini tamamlayanlar arasında ayırım yapmıştır. Bitkilerle içinde yaşadıkları

⁶¹ Theophrastus, 1976, Cilt: I, s. 17.

evre arasında içsel bir bağlantı kurmaktadır: “eşitli bitkilerin doğal olarak yetiştikleri ya da yetişmedikleri bölgeleri içeren bir tanımlama yapmak daha uygundur. Bu ayırım bitkiler için en uygun ayırım olsa gerek, çünkü bitkiler toprağa bağlıdırlar ve hayvanlar gibi hareket etmezler.”⁶²

Theophrastus, şu üç önemli ayırımı yapmaktadır ki, *Bitkilerin Nedenleri zerine* kitabı bu üç ayırıma göre planlanmıştır: Ağacın Doğası (the nature of the tree), çevrenin Doğası (the nature of the country) ve İnsan Müdahalesi (the operation of man). Bu ayırım şu bağlamda önemlidir: Her bir bitki türüne uygun, belli bir tür evre vardır ve tarım sanatını yapan kişi, doğru bitkinin doğru bir çevrede yetişeceğini görmelidir ki, o bitkinin ne şartlar altında “iyi oluş” (iyi yetişeceğini) sergileyeceğini ve reyeceğini bilsin. Bu “iyi oluş” (well-being), felsefede retorik tarafından verilmiş “inanç ve güce” karşılık gelmektedir ki, bu ise; tıp sanatı tarafından ortaya konulan beslenme ve ilaçların vücutta ürettiği güce ve sağlığa karşılık gelmektedir. Yani kendine uygun iyi evre koşulları altında “iyi bir oluş” sergileyen bir bitki, hem tıp sanatında kullanılan ilaç üretimi için, hem de beslenme için güçlü ve etkili olmaktadır. Bir bitkinin çevreye uygunluğu ise, o bitkinin sahip olduğu karaktere göre belirlenmektedir. Böylelikle Theophrastus, “evreye uygunluk” üzerine yaptığı genel evre belirlemede havanın ve toprağın önemine vurgu yapmaktadır.⁶³

⁶² Theophrastus, 1972, Cilt: I, s. 14.

⁶³ Theophrastus, 1976, Cilt: I, s. 15.

Sanat gibi doğa da bir amaca yöneliktir ve bir bitkinin doğasının amacı üremek ve meyvesinin olgunlaşmasıdır. Burada şu ayırım önemlidir: Bir bitkinin meyvesi hem insanlar için bir besin maddesi olarak hem de bitkinin kendi neslini devam ettirmesi için kullanılabilir. Platon, *Timaios*'da bitkilerin “*insanın kullanımı*”⁶⁴ için yaratıldığını ifade etmektedir. O halde, bu görüşe göre yaban ağaçları meyvelerini “yenilebilir” kılamadıklarından, bazı ağaçlar gereksiz yaratılmıştır. Böylelikle, Theophrastus bitkilerin tek ereğinin insanı beslemek olduğu düşüncesinden ayrılır.

Genel Bir Değerlendirme

Yunan dönemi doğa bilimleri esasen yukarıda kısaca betimlemiş olduğumuz Aristoteles'in doğa anlayışı üzerine oturmuş ve bu zeminin felsefî ve ilmî kabullerinden büyük ölçüde beslenmiştir. Bu konuda elbette Platon'un da belirli ölçüde etkili olduğu varsayılabilir, ancak bu etkinin Aristoteles'in doğa anlayışına nispetle ikinci planda kaldığı anlaşılmaktadır.

Platon'un insanı temele alan doğa felsefesinde bitkilerin insanların kullanımları için yaratıldıklarını görmekteyiz. Bitkileri ve genel olarak doğada var olan varlıkları nesnel bir araştırma konusu edinmemiştir. Hatta ilkel insanların mağaralarında çizilen hayvan ve bitki resimlerinde daha çok hayvanların resimlerinin

⁶⁴ Platon, 2001, s. 77.

izilmesini Şuna bağlamaktadır: Hayvanlar, bize bitkilerden daha çok benzemektedir, bizim gibi hareket ederler, hissederler ve haz ve acıya meyillidirler, yani insan davranıŐlarına daha yakındırlar.

Oysa hem Aristoteles'te hem de Theophrastus'ta doğanın insanın birtakım pratik ve yaşamsal ihtiyaçlarından ve kaygılardan dolayı incelenmediğini ıkarsamaktayız. Aristoteles'in *Doğa Merdivenin*'de diğer varlıklardan farklı olarak akla sahip olmasıyla insanı, Ay-altı Evren'de en değerli varlık kılmasının diğer ruh sahibi varlıklar üzerinde her türlü tasarrufta bulunmasına sebep olmadığını görmekteyiz. İnsan daha çok kendini doğanın bir parçası, varlık dizisinin bir yesi olarak konumlandırmıŐtır. Doğa Merdiveninde bütün varlıklar doğa-üstü kürelere doğru uzanmakta, fakat en alt sıradaki bitkiler ve hayvanlar değişik derecelerde insanoğlunun özüne katılmaktadır, bitki ve hayvanın bu merdivende gelişen özellikleriyle insana benzerlikleri de artmaktadır.

I.2. Roma Dönemi Botanik alıŐmaları

Bu dönemde bitkiler daha çok tıbbi ve pratik kullanımları bakımından araştırılmıştır. Bitkileri konu edinen iki önemli alıŐma Pedianos Dioscorides ve Yaşlı Plinius' a aittir.

I.2.1. Pedianos Dioscorides ve *De Materia Medica*

Pedianos Dioscorides, Roma İmparatorluğu döneminde MS 40 ve 90 tarihleri arasında yaşamıştır. İmparator Neron'un ordusunda hekim olarak görev yapmıştır. Askerlik yılları, hastalıkları tanınmasında, tıbbî bitkiler toplamasında ve farklı şifalı maddeleri keşfetmesinde faydalı olmuştur. Önceden bilinmeyen birçok bitkinin niteliklerini ve tedavi edici etkilerini kaydetmiştir. Aynı zaman da köklerini, yapraklarını ve çiçeklerini de kapsayan morfolojik çalışmalar yapmıştır. Bitkilere çok az bilimsel merak göstermiştir ve bakışını daha ziyade bitkilerin pratik kullanımları üzerine odaklamıştır. Bazen de sadece kısa tanımlar vermiştir. Kitabında yaklaşık altı yüz kadar bitki kullanarak bine yakın ilaç hazırlamıştır. Daha çok tıbbî bir botanikçi olan Dioscorides, bu alanda neredeyse iki bin yıl nihai otorite olarak kabul edilmiştir.

Dioscorides, bitkileri kendi doğal yerlerinde gözlemleyen ve bitkilerin büyümelerinin her aşamasını araştıran ve öne çıkartan yazarlardan biridir. *De Materia Medica* (Tıbbî Maddeler Üzerine) kitabında mineral kaynaklardan, bitkilerden ve hayvanlardan elde edilen ilaçların yapımı ve bu ilaçların hangi hastalığa iyi geldiğine dair bilgiler mevcuttur. Dioscorides ne Theophrastus'un bitkileri ele alan felsefî sistemini, ne de onun bitkileri karakteristiğine göre sınıflandırma sistemini benimsemiştir. O daha çok bitkilerin tıbbî niteliklerini ortaya çıkaran bir sınıflandırma kullanmıştır. Buna rağmen gerektiğinde sınıflandırmaya da gitmiştir. Örneğin mürver'i (*Sambucus*) bir ot cins olarak, odunsu türlerden (ağaçlardan) ayırmıştır.

Tıbbî Maddeler Üzerine adlı yapıtı beş kitaptan oluşmaktadır. Birinci kitapta yüz seksen sekiz tane bitki tanıtılmıştır. Aromatik bitkiler, yağlar, merhemler, ağaçlar, likörler (su içinde eritilmiş ilaç), sakız ve meyvelerden bahsedilmiştir.⁶⁵ İkinci kitapta iki yüz on yedi tane bitki tanıtılmıştır. Hayvanlarla ilgili tıbbî ilaçlar, bitki özü ve sütü, hayvansal yağlar, tahıllar, yeşillikler (sebzeler), bunlara ilaveten sarımsak, soğan ve hardal tohumu incelenmiştir.⁶⁶ Üçüncü kitapta yüz yetmiş altı tane bitki tanıtılmıştır. Kökler, özsular, otlar ve tohumların hem genel kullanımları hem de tıbbî kullanımları açıklanmıştır.⁶⁷ Dördüncü kitapta daha önce bahsedilmeyen yüz doksan beş kök ve bitki konu edinilmiştir.⁶⁸ Beşinci kitapta

⁶⁵ Eserde bitkilere ilişkin örnek şu şekilde verilmiştir: Papirüs (*Cyperus papyrus*, *Papyrus antiquorum*): Papirüsten kağıt yapıldığı herkes tarafından bilinir. İlaç olarak da özel bir kullanımı vardır. Biraz suda bekletilerek hazırlanır ve kuruyana kadar çevresine keten iplik bağlanır. Düzeltildikten sonra nemli olan papirüs Tubular ulcers (fistulas)’ın içine konur ve açık olan fistulasda şişirilir. Kökü biraz besleyicidir. Sonuç olarak, Mısırlılar onu çiğnerler, suyunu emerler ve çiğnediklerini dışarı tükürürler. Odun yerine de kullanırlar. Küllerine dönüşene kadar yanan papirüs ağız içindeki ve diğer yerlerdeki Erosive Ulcers’i engeller, yalnız yanmış kâğıt bunu daha iyi yapar. (Dioscorides, *De Materia Medica* , Çeviren: Tess Anne Osbaldeston, Johannesburg 2000, I. Kitap, s. 114.)

⁶⁶ Eserde bitkilere ilişkin örnek şu şekilde verilmiştir: Susam (*Sesamum indicum*, *Sesamum Orientale*): Susam karın için zararlıdır ve ağızda kötü nefes kokularına yol açar, yendikten sonra dişlerin arasında bir parça kalır. Sinirlerdeki yoğunluğu azaltır. Çatlaklıklara, kulaktaki iltihaplara, yanıklara, kalın bağırsak düzensizliklerine, zehirli engerek ısırmalarına karşı iyileştiricidir. Rosaceumla beraber kullanıldığında ateşten kaynaklanan baş ağrılarını hafifletir. Şarapla kaynatılan susam da aynı etkiyi yapar. Özellikle göz ağrılarında ve iltihaplarına iyi gelir. Mısırlıların kullandığı yağ susam tohumlarından yapılır. (Dioscorides, II. Kitap, s. 36.)

⁶⁷ Eserde bitkilere ilişkin örnek şu şekilde verilmiştir: Kimyon (*Caros*, *Careum*, *Carum carvi*): Kimyon çok iyi bilinen küçük tohumdur. İdrar yolları ve karın ağrısı için iyidir, sindirim ve ağza iyi gelir. Panzehirlerinde ve sirkeli bal şerbetinin içine karıştırılması yararlıdır. Anasonla aynı doğaya sahiptir. Kaynatılmış kökü, bir sebze gibi sofralarda yenilebilir. (Dioscorides, III. Kitap, s. 440.)

Anason (*Anisum herbariis*, *Pimpinella anisum*, *Anisum vulgare*, *Tragium anisum*): Anason genel olarak ısıtan, kurutan, acı hafifletici, eritici, idrar söktürücü, dağıtıcıdır ve nefesin hoş kokmasını sağlamaktadır. Bir içecek içinde alınınca ödemin neden olduğu susuzluğu alıp götürür. Aynı zamanda zehirli yaratıkların zehrini atar. İnce bağırsak iltihaplanmalarına ve aşırı beyaz iltihaplanmaları durdurur, cinsel birleşmeye teşvik eder. Onu burun deliğinden nefes şeklinde çekersek baş ağrılarını yatıştırır ve küçük parçalara ezildiğinde, bu parçaları kulağın içine rosaceumla damlattığımızda kulaktaki çınlamaları yok eder. En iyisi yeni, dolu, kepeksiz ve ağır kokulusudur. Aynı zamanda *sion*’da denilir ve Romalılar ona *anisum* demişlerdir. (Dioscorides, III. Kitap, s. 440.)

⁶⁸ Eserde bitkilere ilişkin örnek şu şekilde verilmiştir: Menekşe (*Ion*, *Viola purpurea*): Menekşe vahşi üzümünden daha küçük yaprakları olup, daha zayıf ve koyu renklidir. Küçük, mor ve hoş bir çiçeği olup, çiçeğinin tam ortasında küçük tüyleri vardır. Soğutucudur, bu yüzden harareti karına ve iltihaplı gözlere iyi gelir. Çiçeğinin mor kısmı kaynatılarak su ile içilirse boğaz apsesine ve epilepsi çocuklara iyi gelir. Aynı zamanda *dasypodion*, *priapeion*, vahşi menekşe veya *cybelion* da denir. Romalılar ona *setialis* derlermiş, bazıları *muraria* veya *viola purpurea* derlerdi. (Dioscorides, IV. Kitap, s. 672.)

şaraplar, asmalar ve metalik madenlerden söz etmektedir. Yüz seksen üç tane bitki tanıtılmıştır.⁶⁹

Dioscorides eserinde yetmiş tane hayvanî üründen yapılma ilaç tanıtılmaktadır; bunlardan biri önemli bir panzehir olan, yılan etinden yapılma ilaçtır. Bu yılan eti (yağ, şarap, tuz ve dereotuyla arındırılmış) görme bozuklukları ve sinirler için önerilmiştir. Aynı zamanda tuz, bal, incir ve Hint Sümbülü yağıyla (*nardostachys*) kızartılıp yenebilir ve çorba olarak içilebilirmiş.

Dioscorides'in *Tıbbî Maddeler Üzerine* yapıtında hem erken dönem Roma İmparatorluğunda kullanılan ilaçlar hakkında, hem de o dönemin günlük yaşamsal ihtiyaçlarıyla ilgili –özellikle kozmetik ürünler hakkında- önemli bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Romalılar *Pistacia lentiscus* (Yunanistan ve Güney ve Batı Anadolu'ya özgü ağaç türü) ağacının yeşil dallarını dişlerini fırçalamak için kullanmışlar; kına yapraklarını sabunotunun öz suyunda döverek kına şampuanı yapmışlar; yeşil saç boyasını cehri (*Rhamnus*)⁷⁰, hünnap (*Zizyphus*)⁷¹, pıtrak

⁶⁹ Eserde bitkilere ilişkin örnek şu şekilde verilmiştir: Tuzcul Adaçayı (*Salvia maior*, *Salvia minör*): *Heleliphacum* şarabı da aynı şekilde yapılır. Sekiz ons (yirmi sekiz gr) bitki, dokuz galonun (0.55litre) içine konulur ve konulan kavanoz seramik olmak zorundadır. Böbrek düzensizliklerine, idrar kesesi ve yanlarına, öksürüğe, fıtığa, havalelere, eziklere iyi gelir ve regl akıntısını engeller. (Dioscorides, V. Kitap, s. 776.)

⁷⁰ Cehri, cehrigiller (Rhamnaceae) familyasından *Rhamnus* ve *Frangula* cinsini oluşturan küçük çalılara verilen ad. Herdem yeşil veya yaprak döken küçük çalılardır. Dalları diken uçludur. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Rhamnus>

⁷¹ Hünnap (*Zizyphus zizyphus*), cehrigiller (Rhamnaceae) familyasından bahar aylarında hoş kokulu sarı renkli çiçekler açan dikenli bir ağaç türü. Sert çekirdekli, iri zeytin biçiminde ve büyüklüğündedir. <http://tr.wikipedia.org/wiki/H%C3%BCnnap>

(*Xanthium*)⁷² karışımından hazırlamışlardır. Siyah saç boyasını da reçine, arabika, meşe, mazı, sumak (*Rhus*)⁷³, adaçayı, sarmaşık (*Salvia*) türleri ve Avrupa bodur mürverinden (*Sambucus ebulus*) hazırlamışlardır. Kaşlarını ve kirpiklerini kozalaklı bitkinin yanmış reçinesinin kurumundan siyaha boyarlardı. Saçlarının dökülmesini durdurmak için yabani zeytinlerden zeytinyağı elde etmişler ve saçlarının grileşmemesi için şarap, sarı sakız karışımı, sarı sakız yağı ve laden reçinesinden saç toniği yapmışlardır. Ayı üzümü yağının saçları uzattığına inanmışlar; saçlarını temizlemek için de çemenotu unundan yapılan kremi bir öz kullanmışlardır. Sicyonian yağı, badem yağı, sakız ağacı yağı, çemenotu yağı, acı badem yağı, kaz iç yağı, kümes hayvanları ve kertenkele gübresi, sardunyalı bal, acı bakla unu, su kabağı ve sebze özü kullanarak temizleyici ve güzelleştirici losyonlar hazırlamışlardır. Sütlegengillerden (*Euphorbia characias*)⁷⁴ yapılan kauçuk hammaddesi yağla karıştırılarak tüy dökücü ilaç olarak kullanılmıştır. Bugün bizim yaptığımız gibi, kozmetik ürünler ve ilaçlar Roma döneminde de kullanılmış ve eczane dediğimiz yerlerde satılmıştır. Eczacı dükkânının orijinal adı *seplasia* olup, dükkânda aynı zamanda merhem yapanlar da bulunmaktaydı. *Pigmentarii* denilen yerlerde ise boya ve boya renkleri satılırdı.

⁷² Pıtrak, papatyagiller (Asteraceae) familyasından *Xanthium* cinsini oluşturan Amerika ve Asya'ya özgü dikenli tohumlara sahip otsu bitki türlerinin ortak adı. Kaba, otsu, elli-yüzyirmi cm kadar büyüeyebilen bir yıllık bitkidir. <http://tr.wikipedia.org/wiki/P%C4%B1trak>

⁷³ Sumak (*Rhus*), çalı görünümünde bir bitki cinsi. Sumak bitkisinin meyvesi küre biçiminde, kırmızımsı, ekşi lezzette olur. Uygun yöntemlerle kurutulduktan sonra, sofraya tuzuyla karıştırılıp öğütülür ve baharat olarak kullanılan "sumak" elde edilir. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Sumak>

⁷⁴ Sütlegengiller (Euphorbiaceae), çoğunlukla otsu olan bir çiçekli bitkiler familyası. Yapraklar sarmal ya da dekussat dizilişli, bazı türlerde diken halindedir. Çoğunlukla dallanmış süt boruları bulundurlar. <http://tr.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCtle%C4%9Fengiller>

Dioscorides, eserinde bitkileri farklı oranlarda birbiriyle karıştırmış ve yeni ilaçlar bulmak için değişik metotlar önermiştir. Örneğin, kediotu kökü, katırtırnağı ile karıştırıldığında sert, kırılması zor ve kokusuz bir şekle bürünürmüş. Ayrıca ilaçların hazırlanışında farklı oranlarda acopa, cataplastmata, malagmata, eclegmata ve catapotia gibi maddeler kullanmıştır. Acopa, bir sakinleştirici veya uyarıcı ağrı kesicidir. Cataplastmata, yara lapaları veya yara bantlarıdır. Malagmata, deriyi yumuşatıcı ve acı dindiren merhemlerdir. Eclegmata, yavaşça yutkunulan yoğun bir şuruptur. Catapotia, balmumu veya balla kaplı haplardır. Dioscorides ameliyat veya ampütasyon (organ çıkarma) için anestetik olarak kullanılan adamotundan da (mandrake) bahsetmiştir -hastalar ameliyat anında ölü gibi uyurlar ve cerrah ağrısızca keser. Duyarsızlık, hissizlik olarak kullandığı Yunanca sözcük *anaesthesia* terimi 19. yüzyılda bilimsel terimlere dâhil edilmiştir.⁷⁵

Tıbbî su bardakları ılgıngillerden olan *Tamarix gallica*⁷⁶ çalılarından yapılmış ve bu bardakların psikolojik bazı rahatsızlıklara yararlı olacağı düşünülmüştür. 16. ve 17. yüzyıllarda bu su bardakları *Lignum nephriticum* denilen bitkilerden yapılarak yenilenmiş, suya mavi, berrak flüoresan veren bu bardak, böbrek hastalıklarında özel bir tedavi türü olarak kullanılmıştır.⁷⁷

Dioscorides söğüt ağacından kaynatılarak hazırlanan özün, gut hastalığı için mükemmel bir pansuman olarak kullanıldığını söylemektedir. Zamanla bu bilgi

⁷⁵ Dioscorides, Introduction, s. XXIII.

⁷⁶ Ilgın, ılgıngiller (Tamaricaceae) familyasından *Tamarix* cinsini oluşturan, tuzlu topraklarda görülen bitki türlerinin ortak adı. [http://tr.wikipedia.org/wiki/Ilg%C4%B1n_\(bitki\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Ilg%C4%B1n_(bitki))

⁷⁷ Dioscorides, Introduction, s. XXIV.

Alman bilim adamlarının aspirin yapmasına öncülük etmiştir. Güz çiğdemnin (*autumn crocus*) zararlarına da dikkat çekerek, onun diğer bir ağrı kesici olduğundan bahsetmektedir. O dönemlerde herkesçe bilinen en iyi ağrı kesici afyon çiçeğidir (*opium*), hem Theophrastus'ta, hem de MÖ 1550'lerden kalma bir Mısır tıp kitabı olan *Ebers Papirüs*'ünde söz edilmiştir. Dioscorides, afyon çiçeğinin toplanmasını da betimlemiştir, aynı metot bugün haşhaş tohumunun pıhtılaşmış sıvısını toplarken de kullanılmaktadır. Afyon çiçeği günümüzde hem bir ağrı kesici hem de tehlikeli bir narkotik ürün olarak kullanılmaktadır.⁷⁸

Dioscorides, bildircin otu, öde ağacı, acı elma, çiğdem ve ada soğanını kapsayan birçok değerli ilacı da betimlemiştir. Küçük ilaçlar, sulandırıcılar, tatlandırıcı etmenler ve emoliyanlar (acıyı yatıştırıcı ilaçlar) hâlâ modern ilaç kılavuzunda yer almaktadırlar, bunlara şunlar da dâhil edilebilir: Amonyak, anason, kakule, hint helvası otu, tarçın, acıhiyar, kişniş otu, çiğdem, dereotu, rezene, kasnı otu, yılan otu, katran ağacı, banotunun çiçek ve yaprakları, lavanta çiçeği, keten tohumu, damla sakızı, eğrelti otu, mercanköşk, ebegümece, mezeryon, hardal bitkisi, laden reçinesi, menekşe kökü, meşe ağacı, zeytinyağı, yaban fesleğeni, biber, nane, afyon çiçeği, sinirli at otu, ılgın (ravent), kuşdili, sedefotu, itboğan, susam, eşekhiyarı, nişasta, hezeran çiçeği, ayıfındığı, datura, şeker, menengiç, dağ kekiği, ak çöpleme, beyaz ısırgan ve ayrık otu, deniz yavşanı, ananas, ardıç ağacı, zencefil, badem yağı, vişne şurubu ve kalamindir.

⁷⁸ Dioscorides, Introduction, s. XXV.

I.2.2. Yaşlı Plinius'un *Naturalis Historia*'sı ve *Encycloios Paideia* Geleneği

Yaşlı Plinius (MS 23-79), bugünkü İtalya'nın kuzeyindeki Como şehrinde doğmuştur. Atlı sınıfından varlıklı bir ailenin oğludur. Edebiyat, güzel söz söyleme sanatı ve hukuk alanında iyi bir öğrenim görmesi için, on iki yaşındayken babası tarafından Roma'ya gönderilmiştir. *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi) adlı yapıtı MS 77'de İmparator Titus'a ithaf edilmiştir. Antik sanat, heykeltiricilik, güzel sanatlar, Roma İmparatorluğunun coğrafyası ve başarıları, gladyatör yarışmaları, tiyatro gösterileri, antikitenin endüstriyel gelişimleri ve fiyat dalgalanması, Akdeniz ticareti, İtalyan tarımı, İspanya'daki madencilik, Roma para tarihi, Romalıların tefeciliğe bakışı, ölümsüzlük karşısında pagan tavrı, antik içeceklerin doğası, Antik Romalıların dinsel gelenekleri ve bunun gibi diğer birçok başlıkla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bütün bu bilgileri hem kendi zamanına ve hem de ilk kaynaklarındaki yorumlarına göre değerlendirmiştir.

***Encycloios Paideia* Geleneği**

Ansiklopedi, geniş okuyucu kitlesine hitap eden ve birçok konuda kapsamlı bilgiler içeren düzenli bilgiler bütününe verilen addır.⁷⁹ Ansiklopedi yazma geleneği Romalılarla başlayan bir gelenek olup, terimin kendisi Yunanlara aittir. Fakat Yunan döneminde ansiklopedi tarzında kapsamlı bilgiler içeren tek bir kitap bulunmamaktadır. Yunanca *encycloios paideia* terimi “genel eğitim” anlamında

⁷⁹ Trevor Murphy, *Pliny the Elder's Natural History*, New York 2004, s. 12.

kullanılmaktadır. Encycloios paideia, genellikle dialektik, gramer, retorik, aritmetik, müzik, geometri ve astronomiyi kapsayan yedi özgür sanatı (tirivium: gramer, dialektik, retorik ve quadrium: aritmetik, geometri, astronomi ve müzik) içermektedir. Bu denli kapsamlı bilgileri kapsayan ansiklopediler Roma döneminden kalmıştır. Doğruluğu kesin olmamakla birlikte, ilk Roma ansiklopedisi MÖ 2. yüzyılda Cato tarafından yazılmıştır. Bu anlamda Marcus Terentius Varro'nun MÖ 34 veya 33 yılında yazdığı *The Disciplinae* ansiklopedisi güvenilir ilk ansiklopedidir. İkinci ansiklopedi A. Cornelius Celcus tarafından yazılmış, *Artes* başlıklı ansiklopedidir. Her iki ansiklopedi de okuyucuya mimarlık, sanat ve tarım gibi farklı alanlarda bilgiler sunmaktadır. Varro'nun ansiklopedisi, yedi özgür sanatı içermektedir ve Ortaçağlarda kutsal olarak kabul edilmiştir. Fakat günümüze kadar gelen ilk ansiklopedi MS 1. yüzyılda yazılmış Yaşlı Plinius'un *Doğa Tarihi*'dir. Amacı *encycloios paideia*'yı aktarmak olan Yaşlı Plinius, kitabının önsözünde “*ansiklopedi*” terimini aslında kitabının ne kadar kapsamlı olduğunu göstermek için kullandığından bahsetmektedir. Ama yine de onun kitabı öncelikle bir doğa kitabıdır.⁸⁰

Naturalis Historia

Yaşlı Plinius, kitabında bitkileri daha çok pratik kullanımları bakımından incelemiştir. Bu ise, Yunan döneminin aksine, her şeyi pratik kullanıma çevirme düşüncesine sahip Roma kültürüyle yakından ilişkilidir. Temel olarak doğa felsefesi

⁸⁰ Lynn Thorndike, *History of Magic and Experimental Science*, Cilt: I, New York 1929, s. 43.

Stoacılar, özellikle daha sonra İslam Dönemi doğa felsefesini etkileyen Yeni-Platonculuğun temellerini de oluşturacak olan Stoacı Poseidonios’a dayanmaktadır. Panteist bir evren anlayışına sahip olan Poseidonios, evrene nüfus eden tanrısal güç kavrayışını benimsemiştir. Dünya ve dünyadaki her şey bu tanrısal güç sayesinde organik bir bağ içerisinde. Dünya, inorganik formlardan sayısız geçişlerle bitki, hayvan ve insanlara yükselen hiyerarşik bir yapı içindedir. Ay-altı ve Ay-üstü olarak ayırdığı evrende insan iki dünya arasında köprü görevi görmektedir. Platoncu ruh anlayışını benimsemekte ve içgüdü, his ve akıl olmak üzere ruhun üç fonksiyonunu kabul etmektedir. En aşağı varlıklar içgüdüsel düzeyde yaşamaktadırlar; daha yüksek olanlar buna ilaveten hisse sahiptirler, insan ise akla sahip olup ruhun aşağı dürtülerini disipline etmektedir.⁸¹ Yaşlı Plinius’un Stoacı evren tasarımını benimsemesindeki bir diğer etken ise, insanı doğanın merkezine temel alan doğa algısıdır.⁸² Kitabının önsözünde “...benim amacım doğadır, doğa ise yaşamdır”⁸³ demektedir. Burada yaşamla kastedilen şey, insanoğlunun yaşamıdır. *Doğa Tarihi*’nde evreni, merkezinde insanlığın bulunduğu bir düzen olarak tasarlamış ve dünyada bulunan varlıkları insanın ihtiyaçları bağlamında ele almış, onların kullanılabilirliği, özellikle bitkilerin ve hayvanların tıpta kullanımları işlenmiştir.

Doğa Tarihi otuz yedi kitaptan oluşmaktadır. İlk kitabı, giriş niteliğinde olup, bir önsöz ve içeriği gösteren tablolardan ibarettir. İkinci kitabı, evrenin hareketi, göksel cisimler, gökyüzü, depremler ve gelgitlerle ilgili temel hareketler üzerinedir. Coğrafyaya adanan dört kitaptan sonra, yedincisi insanoğlunun icatlarıyla ilgilidir.

⁸¹ Zeller, s. 337.

⁸² Mary Beagon, *Roman Nature: The Thought of Pliny the Elder*, New York 1992, s. 26.

⁸³ Plinius, *Natural History*, Çeviren: W.H.S. Jones, Cilt: I, London 1967, s. 13.

Diğer dört kitap suda ve karada yaşayan hayvanlar, kuşlar ve böceklerle ilgilidir. On altı tane kitap bitkiler, ağaçlar, sarmaşıklar ve diğer sebzelerle ilgili olup, bunlardan elde edilen tıbbî kullanımları ortaya konulmaktadır. Beş kitap hayvanlardan elde edilen tıbbî unsurlar içermektedir. Son beş kitap ise, güzel sanatların yanı sıra metaller ve minerallerle ilgilidir.

On ikinci kitaptan başlayarak yirmi sekizinci kitaba kadar bitkileri tanıtmıştır. Bu kitapların içerikleri ve bitkilerin tanıtımıyla ilgili bazı örnekler şu şekilde verilmiştir: On ikinci kitap; ağaçlar ve onların özellikleri, on üçüncü kitap; yabancı ağaçlar ve onlardan koku, odun, meyve ve kâğıt elde edimi, on dördüncü kitap; asmaların gelişimleri ve şarap çeşitleri, on beşinci kitap; zeytinler, zeytinyağı ve meyve veren ağaçlar, on altıncı kitap; orman ağaçları, onların doğaları ve çeşitleri ile onlardan elde edilen kereste ve ticaretinin önemiyle ilgilidir. Ayrıca bu kitapta, ağaçların yaşam süreleri ve asalak bitkiler tanıtılmaktadır. On yedinci kitap; ağaç yetiştiriciliğiyle, on sekizinci kitap; tahıl tarımıyla ve on dokuzuncu kitap; ise bitkilerden keten ve kumaş üretimi ve sebzecilikle ilgilidir. Yirminci kitaptan başlayarak bitkilerin, ağaçların ve çiçeklerin tıbbî kullanımlarıyla ilgilidir.⁸⁴

⁸⁴ Eserde bitkilere ilişkin örnekler şu şekilde verilmiştir: Menekşe; mor, sarı beyaz olmak üzere birçok çeşidi bulunmaktadır. Her biri yaprak çeliklerinden dikilerek büyümektedirler. Bu çeşitlerin içinden mor menekşe daha çok bol güneşli ve kırıç arazilerde yetişir. Yaprakları oldukça geniştir ve etlidir. Sarı çeşidi daha çok kültür menekşesidir. *Tusculan* çeşidinin çiçek yaprağı az kokmaktadır. *Calatian* çeşidinin çiçek yaprağı çok küçüktür ve kokusuzdur. Sonbaharda çiçek açar, fakat diğer tüm çeşitler ilkbaharda çiçek açmaktadır. (Plinius, XXI. Kitap, s. 181.)

Amonyak; yumuşatma, ısıtma, dağıtma ve eritme özellikleri bulunmaktadır. Nefes darlığı, Plevra iltihabı, karaciğer ve idrar kesesi hastalıklarına, idrardaki kanın atımında, dalakla ilgili sorunlara ve siyatik hastalığına iyi gelmektedir. Aynı zamanda bağırsakları yumuşatmaktadır. Bir parça karasakız ve gül yağıyla kaynatıldığında, eklem hastalıkları ve gut hastalığı ağrıları için iyi bir merhem olmaktadır. Sakız, sirke ve biraz sodanın karışımıyla oluşturulan merhem ise insan yorgunluğuna iyi gelmektedir. (Plinius, XXIV. Kitap, s. 21.)

Yaşlı Plinius bir botanikçi değildi. Bitkilerle ilgili bilgileri, kendisine sesli bir şekilde okunan kitaplardan not ederek almıştır ve bunların doğruluğuna dair bir çalışma yapmamıştır. Bu ise, eserinde bitkilerin tanıtımıyla ilgili sorunlar doğurmaktadır. Örneğin, bir bitkiye birden fazla isim verilmiş ya da bir isim birçok bitki için kullanılmıştır. Kitabında iki yüz yazara ve iki bin kitaba atıfta bulunmuştur. Bazı bölümlerde Dioscorides'in *De Materia Medica*'yla benzerlik bulunmaktadır, fakat atıfta bulunduğu yazarlar arasında Dioscorides'in ismi bulunmamaktadır.⁸⁵

Papirüs; kamışa benzer ve Mısır'da yetişmektedir. Genişleyen fistül kanalları için faydalıdır. Kâğıt yapımında kullanılmaktadır. Yakılıp külü şaraba katıldığında içende uykuya neden olmaktadır. Su kürü ile uygulandığında nasırlara iyi gelmektedir. (Plinius, XXIV. Kitap, s. 67.)

Abanoz ağacı; bıçkı tozu gözler için etkili bir ilaç olarak kullanılmaktadır. Özellikle kuru üzümle karıştırıldığında görme bulanıklığını gidermektedir. Kökü biraz su içinde bekletildikten sonra, suyu gözlere uygulanırsa gözlerdeki benekleri yok etmektedir. Aynı zamanda balla birlikte alındığında öksürüğe iyi gelmektedir. (Plinius, XXIV. Kitap, s. 67.)

Zeytinyağı; tıbbi şü katkıları bulunmaktadır; en faydalısı *Omphacium* çeşididir, sonra yeşil zeytin gelmektedir. Taze, hoş kokulu ve acı tadı verenler yemek için kullanılmaktadır. *Omphacium* çeşidi, dişetleri için iyi gelmektedir ve bir süre ağızda bekletilirse dişetlerini beyazlatır ve güçlendirir. Terlemeyi düzenlemektedir. (Plinius, XXIII. Kitap, s. 467.)

⁸⁵ Plinius, *Introduction*, VI. Kitap, s. XVIII.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÖNEMİ BOTANİK ÇALIŞMALARI

II.1. İslam Dönemi Doğa Felsefesi

İslam döneminde bitkilere ilişkin çalışmalara baktığımızda bitkilerin daha çok tıbbî ve ziraî kullanımları bakımından ele alındığını görmekteyiz. Bu ise o dönemde hâkim olan kozmolojiyle yakından ilintilidir. Sahip olduğu doğa algısıyla nihaî otorite olarak kabul edilen İbn Sînâ, İslam dönemi doğa bilimlerini ve dolayısıyla bitkilere ilişkin çalışmaları derinden etkilemiştir.

II.1.1. İbn Sînâ'nın Kozmolojisi ve Hükemânın Doğa Algısı

İbn Sînâ'nın doğa algısı ve kozmolojisi, onun epistemoloji ve ontolojisiyle bir bütünlük meydana getirmektedir. Varlıklar arasında ortaya koyduğu hiyerarşik derecelendirme, onun bilimleri sınıflandırmasında ve doğa bilimlerinin konusunu belirlemede temel oluşturmaktadır.

İbn Sînâ varlık alanını zorunlu varlık, yani “Vâcibu'l-Vücûd” ve mümkün varlık, yani “Mümkinü'l-Vücûd” olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Eğer bir varlık için var olma özelliği zorunlu bir nitelikse, o varlık gerçek bir varlıktır. Var olmak için

dışarıdan herhangi bir şeye ihtiyacı yoktur, varlığı kendisiyle kâimdir.⁸⁶ Varlığının ve yokluğunun düşünülmesi imkânsızlık ve çelişki yaratmayan ve var olması için kendi dışında bir varlığa ihtiyaç duyan varlıklar ise Mümkünü'l-Vücûd olarak adlandırılmaktadır.⁸⁷

Mümkün varlıklar gerçekliklerini her şeyin tepesinde, salt varlık, gerçek ve iyilik olan zorunlu varlıktan, yani Tanrı'dan almaktadırlar. İbn Sînâ düşüncesinde bu zorunlu varlığın dışındaki diğer varlıklar mümkün varlıklar olarak değerlendirilmektedir. Mümkün varlıklar dizisi ne kadar uzatılırsa uzatılsın, o son çözümlemede kendisine dayanacağı, var olmaması mümkün olmayan veya yokluğu düşünülemeyen zorunlu bir varlık veya ilkede son bulmak durumundadır. Zorunlu Varlık olarak Tanrı, Bir'dir. O'nda düşünce, düşünen ve düşünülen bir ve aynı şeydir. O cisim olmadığı gibi, cisme ait bir şey de değildir.

Yeni-Platoncu kozmolojinin izlerini bulduğumuz İbn Sînâ, Tanrı'nın mutlak yüceliğini zedelemeksizin varlık hiyerarşisini Tanrı'dan kaynaklandırır. Var olanların Zorunlu Varlık'tan türemesi, O'nun bilgisiyle, düşünme ve kavrama faaliyetiyle, kendi özünü bilmekliğiyle yakından ilişkilidir. Başka bir deyişle, İbn Sînâ'da Evren, Tanrı'dan O'nun kendi özüne dair bilgisinin bir sonucu olarak türemektedir. Tanrı'nın kendi özünü ve zâtını bilmesi, bilende birçokluğa yol açmaz; çokluk doğrudan doğruya Tanrı'dan çıkmaz. Bir olandan sadece Bir çıkabilir. Yani,

⁸⁶ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, Çevirenler: Ekrem Demirli, Prof. Dr. Ali Durusoy, Muhittin Macit, İstanbul 2005, s. 36.

⁸⁷ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Yapısı*, Çevirenler: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, İstanbul 2000, s. 569.

Zorunlu Varlık olarak Tanrı'nın kendisini ve zâtını bilmesi O'ndan bir Akıl'ın türemesine veya sudûruna yol açar. İşte çokluk Tanrı'dan sudûr eden ilk varlık olan İlk Akıl'dan doğar. Fakat İlk Akıl mutlak anlamda basit değildir. Zira kendine göre zorunlu olmayıp sadece mümkündür ve imkânı zorunlu varlık olan Tanrı'dan almaktadır. İlk Akıl'ın üç tür bilme etkinliği bulunmaktadır: İlki, Vâcibü'l-Vücud'un kendisini bilmek; ikincisi, başka bir varlık sebebiyle "vacip" olan kendi zâtını bilmek; üçüncüsü, kendi zâtını mümkün bir varlık olarak bilmek.⁸⁸ Bu bilme edimi esnasında İlk Akıl'dan ise iki varlık çıkmaktadır: İlk Akıl'ın varlık sahibi ve gerçek bir varlık olmasının verdiği üstünlükten dolayı İkinci Akıl meydana gelmiştir ve İlk Akıl'ın eksik yönleri ve mümkün bir tabiata sahip olmasından dolayı da İlk ve en yüksek Felek çıkmıştır. Bu ikili sudûr süreci ve bilişsel faaliyet Ay-altı Evreni idare eden Onuncu Akıl/Faal Akıl ve Dokuzuncu Feleğe kadar devam etmektedir.⁸⁹ Tüm Akıl'lar, Tanrı'ya yönelmiş olup, O'nu taklit etmeye çalışırlar.

Ay-altı Evren'i ise, oluş ve bozuluşa tabî olan doğal cisimler oluşturmaktadır. Doğal cisimlerin her biri belli başlı niteliklere sahip dört elementten, ateş, hava, su ve topraktan meydana gelmişlerdir. Ay-altı Evren'i oluşturan dört element, çeşitli durumlarda farklı sûret kabul eden aynı maddeden oluşmuşlardır. Bu nedenle dört element sürekli olarak birbirine dönüşmektedir.⁹⁰

⁸⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, Çeviren: Nazife Şişman, İstanbul 1985, s. 230.

⁸⁹ Fazlur Rahman, "İbn Sina", *İslam Düşüncesi Tarihi*, Cilt: II, Çeviren: Osman Bilen, İstanbul 1996, s. 100-101.

⁹⁰ Nasr, 1985, s. 267.

İbn Sînâ düşüncesinde her doğal cisim madde ve sûretten (form) meydana gelmektedir ve bu ikisinden her biri diğeri olmaksızın bi'l-fiil halde var olamaz. Çünkü varlık onların birleşmelerinden meydana gelmektedir. Madde yalnız bir hazırlık, kendine verilecek olanı (sûreti) almaya yetenekli ve bi'l-kuvve halinde bulunmadır. Sûret ise, bir gerçekleşme ve bi'l-fiil halinde bulunmadır. Maddeyi belirten ve onu tamamlayan şeydir. Aynı zamanda hareketin de kaynağıdır.⁹¹ Ay-altı Evren'de var olmanın şartı bütün sûretler için madde, bütün maddeler için sûretin zorunlu olmasıdır.

İbn Sînâ maddenin bi'l-kuvve olarak var olduğunu reddeder, madde sadece kabul ettiği sûretle bi'l-kuvve olarak vardır. Evrendeki oluş ve bozulma süreci bir değişen, bir de değişmeyen iki ögeyi gerektirmektedir. Cismi oluşturan bu iki ögenin değişmeyi taşıyan kısmı madde, değişen kısmı ise sûrettir.⁹² Var oluş her şeyden önce maddenin kendine uygun düşen sûretle birleşme durumudur, yok oluş ise bunların ayrılığından ibarettir. Yani değişim madde üzerindeki bir sûretten diğere sûrete geçiştir. İbn Sînâ'da madde, Ay-altı Evreni yöneten Faal Akıl'ın verdiği sûretlerden meydana gelmektedir. Sûretler ise Faal Akıl'da sonsuz olarak vardır. Faal Akıl sûretleri verdiği zaman bir oluş (kevn) ve bunları aldığı zaman bir bozuluş (fesad) oluşmaktadır.⁹³

⁹¹ Kishimjan Eshenkulova, “İbn Sina Felsefesinde Madde ve Sûret” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2010, s. 37-38.

⁹² Ali Durusoy, “İbn Sina”, *DİA*, Cilt: 20, İstanbul 1999, s. 232.

⁹³ Eshenkulova, s. 38-39.

Bu bağlamda İbn Sînâ, doğa bilimlerinin konusunu farklı kitaplarında şöyle belirlemektedir: “Doğa biliminin konusu değişme içinde olması, devinim ve durgunluk yönleriyle nitelenmesi bakımından (somut-mevcut) cisimlerdir.”⁹⁴ Ve ya “Doğa biliminin konusu devingen ve durağan olması bakımından cisimlerdir.”⁹⁵

İbn Sînâ duyulur cisimleri değişme içinde oldukları için doğa bilimlerinin konusu edinmiş ve değişme içinde olmayanı konu dışı tutmuştur. Ancak cismin var olması, töz olması, iki ilkedden yani madde ve sûretten meydana gelmiş olması bakımından değil, devinim ve durağanlığa konu olması bakımından doğa biliminin konusudur.⁹⁶ Bu anlamda İbn Sînâ oluş dünyasındaki varlıkların araştırılabilir olması bakımından Platoncu doğa felsefesinden ayrılmaktadır. Zira Platon, içinde bulunduğumuz duyulur dünyada gerçeklerle değil, sadece ihtimallerle uğraştığımızı belirtmekte ve bundan dolayı doğanın araştırılabilirliğini yadsıyordu.

İbn Sînâ’ya göre madde, fiilî varlığını karşılıklı ilişki anlamında değil, fakat daha çok bağımlılık manasında sûrete borçludur. Yani madde sûretle vardır ve sûretten ayrılamaz.⁹⁷ Eğer sûret ortadan kalkarsa, madde de ortadan kalkar. Bu ise sûretin maddeye nispetle ontolojik bir önceliği olduğunu ve sûretin maddeden ayrı var olabileceğini göstermektedir.⁹⁸ Dolayısıyla İbn Sînâ, bu ikisinin ontolojik eşitsizliğine vurgu yapmaktadır. Yeni-Platonculuğun etkisiyle formların daha yüksek

⁹⁴ İlhami Doğan, *İbn Sina’nın Doğa Felsefesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2005, s. 125-126.

⁹⁵ İbn Sina, *Metafizik*, Çevirenler: Ekrem Demirli, Ömer Türker, İstanbul 2004, s. 2.

⁹⁶ İbn Sina, *Metafiziğe Giriş*, Çeviren: Ahmet Kamil Cihan, EÜSBD, Sayı: X, 2000, s. 9.

⁹⁷ Eshenkulova, s. 46.

⁹⁸ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çeviren: Kasım Turhan, İstanbul 1992, s. 134.

bir ontolojik dereceleri vardır ve Tanrı'nın zihnindedirler. Daha sonra Tanrı tarafından Faal Akıl aracılığıyla maddede var edilirler.⁹⁹ Madde ferdî varlıkların ilkesi olarak kabul edilemez. Ferdî varlıkların yegâne ilkesi Tanrı'dır. Tanrı varlık verendir, madde ise varlığın ara sebebidir.¹⁰⁰

Aslında İbn Sînâ varlıklar arasında en aşağı seviyeden başlayarak bir derecelendirme yapmaktadır. Maddenin bir çeşit yetersizliği vardır. Sûretin kendinde bir değeri varken, madde bi'l-kuvve halinde bir yetersizlik içindedir. Madde kendinde değerini ise kendi dışında bir varlıktan yani sûretten almaktadır. Sûrette Faal Akıl aracılığıyla Tanrı'dan gelen bir ilahîlik bulunmaktadır. Bir varlığın gerçeklik derecesi, güzelliği ve iyiliği zorunlu varlığa yakın olduğu derecede artmaktadır.¹⁰¹

Varlıklar arasında yaptığı bu ayırım, onun ilimleri sınıflandırmasında da etkili olmuştur. İbn Sînâ ilimleri sınıflandırırken önce “Hikmet” adını verdiği Felsefeyi tarif ederek başlamaktadır. O, Hikmet'i bütün ilimleri içine alan geniş ve kapsamlı bir kavram olarak düşünmektedir. Hikmet'i, “Nazarî” ve “Amelî” olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Doğa bilimlerini konu edinen “Nazarî Hikmet” ise üçe ayrılmaktadır:

1. El-ilmü'l-Esfel (aşağı ilim) – Fizik (el-İlmü't-Tabîî)

⁹⁹ Rahman, 1996, s. 103.

¹⁰⁰ Rahman, 1996, s. 104.

¹⁰¹ Nasr, 1985, s. 227.

2. El-ilmü'l-Evsat (orta ilim) – Matematik ve Eğitim Bilimleri (el-ilmü'r-Riyâzî-Riyâziyyât)
3. El-ilmü'l-A'la (yüksek ilim) – Metafizik (el-İlmü'l-İlâhî-İlâhiyyât)¹⁰²

Buradaki esfel, evsat ve a'la (aşağı, orta, yüksek) terimlerini duyularla algılanan varlıklardan manevi sahaya doğru çıkan basamaklar şeklinde anlamak gerekmektedir. Bütün varlıkların kaynağı olan Tanrı'nın, varlık hiyerarşisi içerisinde en üst sırada yer alması, O'nu araştıran Metafiziğin de, ilimler sıralamasında en üstte yer almasının sebebidir. Zira Metafiziğin konusu, sebeplerin sebebi olan Tanrı'nın ve semavî cisimlerin bilgisini içermektedir. Bu sebeplerdir ki, bu konuyu içine alan ilim ilimlerin en soylusudur. İbn Sînâ'nın belirttiği gibi, diğer bütün ilimler ona dayanır, gerçekliklerini ve güçlerini ondan alırlar.¹⁰³

Bilimlerin sınıflandırılmasında ikinci planda olan Riyâzî ilimlerin konusu ise, duyularla algılanan, fakat maddesi olmayan dörtgen, sayı vb. gibi niceliklerdir. Üçüncü sırada yer alan Tabîî ilimlerin konusunu madde ve hareket halindeki cisimler oluşturmaktadır.¹⁰⁴ Böyle bir hiyerarşinin olması doğal cisimlerin varlık mertebesinde aşağı konumda yer almasında kaynaklanmaktadır.

¹⁰² Halit Ünal, "İbn Sînâ'da İlimler Tasnifi", *İbn Sînâ Kongresi Bildirileri*, Yayın Koordinatörü: Prof. Dr. Ahmet Hulusi Köker, Prof. Dr. Cihat Tunç, Kayseri 1984, s.28.

¹⁰³ Hayrani Altıntaş, *İbn Sînâ Metafiziği*, Ankara 2008, s. 33.

¹⁰⁴ Altıntaş, 2008, s. 35.

İbn Sînâ'da Nefs/Ruh ve Yetileri

İbn Sînâ düşüncesinde var olan hiçbir cisim kendi kendine hareket etmez ya da oluşmaz. Cisimlerde bazı güçler bulunur ki, hareket ve eylemlerinin ilkeleri bunlardır. Cansız maddeden başlayarak ilahî âleme kadar derece derece yükselen bu güçleri İbn Sînâ şu şekilde sıralamaktadır: İlki “doğal güç”tür. Cisimleri ve onların doğrudan hareket ve sükûnlarını zorunlu bir şekilde koruyan cansız güçlerdir. İkincisi “nefs/ruh gücü” olup, nefsin nebâtî (bitkisel), hayvânî (hayvansal) ve aklî (insanî) kapasitesinde olduğu gibi, bazen iradeli bazen de iradesiz şekilde çeşitli hayatî organlar vasıtasıyla cisimleri koruyan “canlı güç”lerdir. Bir diğeri ise “felekî güç”tür ki değişmeyen bir örneğe göre gezegenlerin ihtiyarî hareketini tayin eden semâvî güçtür.¹⁰⁵

Ay-altı Evren’de bulunan doğal cisimlerin tüm eylem ve hareketlerinin kaynağı “doğa” ve “nefs” gücüdür. İnorganik cisimlerin hareket ve eylem ilkesi “doğa” gücüyken, organik cisimlerin hareket ve eylem ilkesi “nefs”dir. Nefs bulunduğu cisme ve cismin hareket tarzına göre değişik adlar almaktadır: Nebâtî, hayvânî ve insanî nefis.

İbn Sînâ nefsin bir bütün olarak bedenle ilişkisinden dolayı Aristotelesçi nefis tanımını kabul etmiş, fakat nefsin kozmik hiyerarşide daha üstün güçlerin (üstte

¹⁰⁵ Fahri, 1992, s. 54.

bulunan varlıklar) daha aşağıdaki güçlerle (aşağıda bulunan varlıklar), onların nedeni olarak nasıl ilişkiye geçtiğini tasvir etmek için de Yeni-Platoncu anlayışı temele almıştır.¹⁰⁶

İbn Sînâ nefsi, “canlılık fiillerini gerçekleştirmek [üzere kullandığı] tabîî organik cismin ilk kemâli” olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁷ Bu genel tanımıyla Aristotelesçi nefis açıklamasına denk gelmektedir. Fakat Aristotelesçi “yetkinlik” (entelekheia) kavramı yerine, kemâl kavramını kullanmasının özel bir sebebi bulunmaktadır. Zira Aristoteles’te ruh, beden hem sûreti hem de yetkinliği idi. Oysa İbn Sînâ sûret ile yetkinlik arasında bazı farklılıkların olduğunu söyleyerek, sûretin maddeye bürünmüş bir nefis olduğu durumda, kendisinde bulunan maddeyle ilişkili olduğunu, yetkinliğin (kemâl) ise sûretteki gibi madde ile değil, daha çok türle, yani “canlı” ya da “insan”la ilişkili olduğunu belirtmektedir. Çünkü yetkinlik, sûrete göre daha tam ve geneldir. Örneğin insanın tabiatı, bi’l-kuvve insana yani sadece madde olan insana işaret etmekten ziyade, bi’l-fiil insana yani hem madde hem de sûret olan insana işaret etmektedir. İşte yetkinlik madde ve sûret bileşiğiyle ilgilidir. Sûret ise sadece maddeyle ilgilidir.¹⁰⁸ İbn Sînâ yetkinliğin sûretten daha kapsamlı bir şey olduğunu ve her sûretin yetkinlik olabilirken, her yetkinliğin sûret olamayacağını vurgulamaktadır.

¹⁰⁶ Robert Wisnovsky, *İbn Sînâ Metafizigi*, Çeviren: İbrahim Halil Üçer, İstanbul 2010, s. 157.

¹⁰⁷ Wisnovsky, s. 155.

¹⁰⁸ Wisnovsky, s. 160-161.

Sûret, içinde bulunduğu şeye (maddeye/bedene) içkinen, yetkinlik içinde bulunduğu şeye içkin ya da aşkın olabilir. Dolayısıyla yetkinlik, nefsi tanımlamak için sûrete kıyasla daha iyi bir terimdir.¹⁰⁹ Bu bağlamda İbn Sînâ nefsin çeşitlerinden (nebâtî, hayvânî ve insanî) insanî nefsin, sûrette olduğu gibi maddeye tâbi olmadığını belirtmektedir.

İbn Sînâ “nedenleri” şu şekilde tanımlamaktadır: “Nedenler dördtür. Birincisi bir şeyin sûretidir ve [şeyin] kendinde varlığının hareketini ifade eder. İkincisi kendisine yüklenildiği bi'l-fiil şey olması için öncelikle varlığının sûretini kabul edecek bir mevcut olmaya ihtiyaç duyan şey ya da şeylerdir. Üçüncüsü hareketin ilkesidir ki bu faildir. Dördüncüsü ise maddenin ve sûretin, kendisinden dolayı bir araya geldiği şeydir, yani gayedir.”¹¹⁰

İbn Sînâ bu dört nedenin iki alt türe bölünebileceğini, madde ve sûret nedenlerin eserlerine içkin, fail ve gaye nedenlerin ise eserlerine aşkın olabileceğini belirtmektedir.¹¹¹ Bu anlamda bütün nefis çeşitleri gaye neden oldukları için her zaman bedene aşkın olacaklardır. Fakat İbn Sînâ nebâtî ve hayvânî nefslerin bedenlerine içkin olduğunu düşünmektedir.

¹⁰⁹ Wisnovsky, s. 161.

¹¹⁰ Wisnovsky, s. 171.

¹¹¹ Wisnovsky, 172.

O halde İbn Sînâ nefisler arasında neden böyle bir ayırım yapmaktadır? Önce Aristotelesçi nefis anlamında “yetkinliğin”, sûretten farkını ortaya koymuştur; yetkinliği, bedenle ilişkisi olması bakımından sûretten ayırmıştır. Sonra nebâtî ve hayvânî nefsin, insanî nefsten farklı olarak maddeyle ilişkili olduğunu, insanî nefsin bu itibarla tam olarak “yetkinlik” kavramının altına sığdırılabileceğini öne sürmüştür. İşte İbn Sînâ’nın doğa algısına hayat veren ve onun birlik ve tutarlılığını sağlayan bu insanî nefstir.

İnsanî nefsin tanımına geçmeden önce nebâtî ve hayvânî nefsin İbn Sînâ’da nasıl tanımlandığını burada ele almamız, nefisler arasındaki hiyerarşik ilişkinin nasıl kavrandığını anlamamız bakımından iyi olacaktır.

Nebâtî Nefs

İbn Sînâ nebâtî nefsi, “beslenmesi, büyümesi ve üremesi açısından tabiî organik cismin ilk yetkinliği” olarak tanımlamaktadır.¹¹² Nebâtî nefis varlık hiyerarşisinin ilk basamağını oluşturan bitkisel varlık tabakasında bulunmaktadır ve beslenme, büyüme ve üreme olmak üzere üç temel yetisi bulunmaktadır.¹¹³

¹¹² Wisnkovsky, s. 156.

¹¹³ Fazlur Rahman, *Avicenna’s Psychology*, London 1952, s. 24.

Beslenme yetisi (el-gâziyye), nefsin bedeni besleyen yetisi olup, bitkisel yetilerin ilkidir ve besin ile bedende canlılığın devamını sağlamaktadır. Bu yeti bedene alınan besin maddelerini organlar için uygun hale getirerek, besinlerin bütün organlara dağıtılmasına ve bedenin büyüyüp gelişmesine yardımcı olmaktadır. Tüm canlılar için en temel yetidir ve bu yeti olmadan canlı varlığını devam ettiremez.¹¹⁴

Beslenme yetisinin dört yardımcı yetisi bulunmaktadır. İlki, besinleri sindirerek bedene uygun hale getiren sindirim yetisi (el kuvvetü'l hâzıma); ikincisi, karaciğerde bulunan ve her organın özelliğine göre besini ona uygun hale dönüştürme yetisi (el kuvvetü'l muğariyye); üçüncüsü, besinin yararlı kısımlarını organ için faydalı olmasından dolayı tutma yetisi (el-kuvvetü'l mâsika) ve dördüncüsü besinin işe yaramayan kısımlarını dışarı atmakla görevli yetidir (el-kuvvetü'l dâfia).¹¹⁵

Büyüme yetisi (el-münemmiyye, en-nâmiyye), beslenme yetisinin bütün organlar için uygun hale getirdiği besinleri her organa dengeli olarak dağıtmaktadır. Bu yeti canlıların bireysel gelişimini tamamlaması için önemli bir yetidir.¹¹⁶

¹¹⁴ Rahman, 1952, s. 24., Altıntaş, 2008, s. 152-153.

¹¹⁵ Adem Gülhan, *İbn Sînâ'ya Göre Nefsin Hareket Ettirici Yetileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2010, s. 15.

¹¹⁶ Rahman, 1952, s. 24.

Üreme yetisi (el-müvellide) ise beslenme ve büyüme yetilerinin birer sonucu olarak çıkmaktadır. Bu yeti sayesinde canlılar kendilerine benzer bir canlı meydana getirmektedir.¹¹⁷

Bitkiler, beslenme yetisine sahip olmaları bakımından ortak oldukları halde, büyüme ve üreme yetilerine sahip olmamaları bakımından ayrılırlar. Çünkü beslenme yetisine sahip oldukları halde, büyüme ve üreme yetileri bulunmayan ve yine büyüme yetisine sahip oldukları halde, üreme yetileri bulunmayan bitkiler bulunmaktadır.¹¹⁸

Beslenme yetisi, diğer iki yetinin aksine kişinin bütün yaşamı boyunca faaliyetini sürdürmektedir. Nebâtî nefsin bu üç yetisi arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Beslenme yetisi, kişinin tözünü korumayı; büyüme yetisi, kişinin tözünün olgunlaşmasını; üreme yetisi de, türün devamını korumasını amaçlar. Çünkü süreklilik isteği Tanrı'nın her şeye ihsan ettiği bir özelliktir.¹¹⁹

¹¹⁷ Gülhan, s. 15.

¹¹⁸ Mehmet Dağ, "İbn Sînâ'nın Psikolojisi", *İbn Sînâ'nın Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, Ankara 1984, s. 342-343.

¹¹⁹ Dağ, s. 342-343.

Hayvânî Nefs

İbn Sînâ hayvânî nefsi “tikelleri idrakî ve iradî olarak hareket etmesi açısından tabîî organik cismin ilk yetkinliği” olarak tanımlamaktadır.¹²⁰ Hayvânî nefis, nebâtî nefsin bir üst etkinliği olarak ortaya çıkmaktadır. Nefsin yetileri, sadece bulundukları varlık tabakasına göre incelenmemelidir. Bu yetiler hem içinde bulundukları varlık tabakalarında hem de dâhil oldukları bir üst türün etkinliklerinde ortaya çıkmaktadırlar. Örneğin hayvânî nefis nebâtî nefsi, insanî nefis de hem nebâtî hem de hayvânî nefsi içermektedir.

Hayvânî nefsin iki temel yetisi bulunmaktadır. Bunlar hareket etme (Kuvve-i Muharrike) ve idrak yetileridir (Kuvve-i Müdrike). Hareket etme yetisinin, harekete yöneltmesi ve etkin olması üzere iki yardımcı yetisi bulunmaktadır. Ayrıca hareket etme yetisinin Şehvânî (Kuvve-i Baise) ve Öfke (Kuvve-i Faile) olmak üzere iki yardımcı gücü bulunmaktadır. Bunlardan Şehvânî güç, faydalı ve gerekli olduğu düşünülen şeylere yaklaştıran ve zararı uzaklaştırmak için faaliyete geçen güçtür. Öfke gücü ise düşünce ve akli zararlı ve bozucu olduğu düşünülen şeylere karşı hareket ettirmektedir.¹²¹

Hayvânî nefsin diğer bir yetisi ise algı yetileridir. Canlıda hareketin meydana gelebilmesi için algılama şarttır. Bu algılama dış duylardan olduğu gibi hayvanın

¹²⁰ Wisnkovsky, s. 156.

¹²¹ Altıntaş, 2008, s. 154.

bir şeyi hayal etmesi, düşünmesi gibi iç duyulardan da kaynaklı olabilir. Bu anlamda İbn Sînâ algıları iç ve dış algılar olmak üzere ikiye ayırmaktadır.¹²²

İbn Sînâ, bitkinin hayatını devam ettirmesi için nebâtî nefsin beslenme yetisinin gerekliliğini vurgulamıştır. Hayvanların da hayvan olmasını sağlayan ve yaşamlarını sürdüren şey nebâtî nefse ek olarak dokunma yetisinin gerekliliğidir. Çünkü dokunma yetisi olan her canlının irade ve hareketi, irade ve hareketi olan her canlının da dokunma yetisi bulunmaktadır. Canlının hayatını devam ettirmesinde dokunma yetisinden sonra sırayla tat alma, koku alma, işitme ve görme yetileri gelmektedir. Bu duyular Evren'i tanımaya yaramaktadır.¹²³

İç algılar ise ortak duyu yetisi (Hiss-i Müşterek), hayal yetisi (Musavvıra), hayal gücü yetisi (Mütehayyile), vehim yetisi (el-vehmiyye) ile bellek ve anımsama yetisi (el-hafıza ez-zâkira) olmak üzere beş kısma ayrılmaktadır.¹²⁴

Ortak duyu yetisi, dış algı yetileri tarafından kendisine ulaştırılan bütün sûretleri algılar. Hayal yetisi, ortak duyunun dış algılar tarafından algıladığı sûretleri saklar. Bu yeti, dış algı yetileri tarafından algılanan sûretlerin cisimleri kaybolursa da cisme ait sûretin muhafazasının devamını sağlar.¹²⁵ Hayal gücü yetisi, hayal yetisinde bulunan sûretleri birbiriyle veya herhangi bir sûretle hafızada bulunan bir

¹²² Gülhan, s. 21.

¹²³ Rahman, 1952, s. 26-27.

¹²⁴ Rahman, 1952, s. 31.

¹²⁵ İbn Sînâ, 2005, s. 36.

anlamı veya anlamları ilişkilendirerek benzer ve zıt algılar ortaya koyar. Vehim yetisi, tek tek duyulardan, duyulur olmayan anlamları algılar ve bellek yetisi vehim yetisinin algıladığı tikel anlamları korur.¹²⁶

İnsanî Nefs

İbn Sînâ'ya göre insanî nefis (Nefs-i Nâtika), bizatihi var olan bir cevherdir ve ne bir insanın bedenine, ne de başka herhangi bir maddeye nakşolmuştur. Bu anlamda nebâtî ve hayvânî nefis maddeye bağımlıdır. İnsanî nefis de nebâtî ve hayvânî nefis gibi bedenle birlikte varlığa gelmektedir. Bu yeti düşünebilen, düşündüğünü düşünebilen, düşündüğünün düşündüğünü düşünebilen bir yetidir.¹²⁷

İnsanî nefis, kuvveleri ve yetkinlikleri olan bir cevherdir.¹²⁸ Bu yetinin bilmeye ve yapmaya yönelik düşünmek olmak üzere iki işlevi vardır: Bilme nefsin nazarî yönünü; yapma üzerine düşünme, nefsin amelî yönünü ifade etmektedir. İbn Sînâ insanî nefsin bu yetilerine Nazarî Akıl ve Amelî Akıl adını vermektedir. İnsanî nefse ait bu yetilerin ikiye ayrılmasının sebebi nefsin gayri maddî bir cevher olarak bedenle bulunmasındandır. İnsanî nefsin, hem maddî âlem olan bu dünyayla, hem de manevî âlem olan ilahî yani Ay-üstü Evren'le ilişkisi bulunmaktadır. İlahî âlemler

¹²⁶ Rahman, 1952, s. 31.

¹²⁷ İbn Sina, 2005, s. 185.

¹²⁸ İbn Sina, 2005, s. 112.

ilişkisinden bilgiler meydana gelirken, dünyevî ilişkilerinden eylemin ilkeleri gelmektedir.¹²⁹

Amelî Akıl, insanın Ay-altı Evren’le olan ilişkilerini düzenlemektedir. Bu ilişkiyi gerçekleştirmek için bedene ve bedensel yetilere ihtiyaç duymaktadır. İnsan eylemlerinin bir kısmını organlarla, bir kısmını da organsız gerçekleştirmektedir. Organlarla gerçekleştirdiği eylemlerin kaynağı Amelî Akıl olmasına karşın, eylemin ilkesini belirleyen Nazarî Akıl’dır.¹³⁰

Bedenle gerçekleşen bütün fiiller Amelî Akıl yetisi tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle insan eylemde bulunduğu fiilleri için gerekli olan güzel, çirkin ve mubah tarzında önermeleri Nazarî Akıl yetisinden almaktadır. Eğer o, Nazarî Akıl yetisinden yardım alır ve ona uyarsa, bedensel yetileri kontrol altına alır ve iyi ahlak sahibi olur. Şayet Amelî Akıl yetisi, Nazarî Akıl yetisinin denetimine tabi olmayıp bedeni yetilere teslim olursa bu durumda kötü huylar meydana gelir.¹³¹

Aklın Ay-üstü Evren’e yani ilahî âleme yönelik olan Nazarî Akıl, Ay-üstü Evren’deki makulâtı (metafizik gerçekliği, maddeden soyutlanmış tümel suretleri) kavrar. Makulât ise, tümeller veya küllî kavramlardır: Âlemin düzen ve muhtevası,

¹²⁹ Hidayet Peker, *İbn Sînâ’nın Epistemolojisi*, Bursa 2000, s. 47-55.

¹³⁰ Gülhan, 27-28.

¹³¹ İbn Sînâ, 2005, s. 176.

âlemin zorunlu varlıktan sudûru ile birlik ve çokluk, zorunluluk, imkân ve hareket, sükûn gibi ilkeler ve matematik kavramlardır.¹³² Nazarî Akıl yetisi soyut suretleri kolaylıkla alırken, tam olarak soyutlanmamış suretleri ise bunları madde ile olan bağıntısını kesecek bir şekilde soyutlamaya tutar. Bu akıl, ilahî ilkelerden sürekli olarak alma ve etkilenmeye elverişli yapıdadır.

Nazarî Akıl'ın, Ay-üstü Evren'den gelen makulâtı alırken dört farklı ilişkisi bulunmaktadır: Nazarî Akıl, insan varlığıyla ilk ilişkiye geçtiğinde, makulâtla olan ilişkisi bir tür bi'l-kuvve halidir: Makulâtı elde etme güç ve yeteneğine sahiptir, ancak henüz onları elde etmiş değildir. Makulâtla böyle bir ilişkiye geçtiğinde "Maddi Akıl" olarak isimlendirilir. Böyle olmasının sebebi maddeyle birlikte olduğundan değil, "sırf madde" gibi kuvve halinde bulunmasındandır. Akıl daha sonra ilk makulâtı elde ettiğinde, bir tür mümkün elde ediş şeklinde olur ve onları iktisab edecek yeteneğe sahip olduğundan "Meleke Halinde Akıl" olarak isimlendirilir. Aklın makulâtla olan ilişkisi, bir noktada onları elde edip onları düşünmese bile, her istediğinde onları aklında hazır hale getirebilecek seviyeye ulaştığında "Fiil Halinde Akıl" olarak adlandırılır. Aklın makulâtla olan ilişkisi, onları bi'l-fiil olarak düşünmek şeklinde olduğunda ise, o akla "Kazanılmış (Müstefâd Akıl) denir.¹³³ Kazanılmış Akıl, Nazarî Akıl'ın en son derecesidir. Güç ya da yetenek hallerinin dışında kalan mutlak fiil halidir. Nazarî Akıl'ın makulâtı alması artık fiil halindedir. Kazanılmış Akıl sayesinde nefis maddî olmayan cevherleri

¹³² Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, İstanbul 2004, s. 37.

¹³³ Gutas, 2004, s. 38.

kavrayabilir, kendisini bilir, kendini bildiğini bilir ve başka şeyleri bildiğini bilir. İsteddiği zaman Faal Akıl ile iletişime geçerek aklî sûretleri tasavvur eder.

İbn Sînâ'da insan, bir yanıyla bedene ve Ay-altı Evren'e, diğer bir yanıyla da Ay-üstü Evren'e bağlıdır. Ama sahip olduğu insanî nefse Ay-üstü Evren'deki makulâtı kazanma yeteneğine sahiptir.

İbn Sînâ Faal Akıl'da bulunan makulâtı “güçlü nefse sahip olan ve düşünmeye herhangi bir gerek duymaksızın, son derecede kısa bir sürede sezebilen” biricik şahısların olduğunu söylemektedir ki, bunlar peygamberlerdir.¹³⁴

Makulâtın insan aklında üretilebilmesi mükemmel bir tarzda değildir. Zira insan bedeni zamansal olarak sınırlıdır ve insan aklı bedene bağımlıdır. Onun bedene bağlı olması aklın makulâtı düşünmesine engel teşkil etmektedir. Fakat İbn Sînâ insanî nefsin makulâta ulaşabileceğini ve ulaşma sürecinde tıbbın çok yararlı olacağını düşünmektedir.

İnsanî nefsin Amelî Akıl kısmı, aklın bi'l-fiil ve mükemmel hale gelmesine yardımcı olacak, doğru tercihlere götüren aklî tercihlerde bulunmasına yardımcı olacaktır. Bu aklî tercihler, kişi tarafından işlenen doğru fiilin düzeni açısından, bedeni idare eden diğer güçler yani arzu ve öfke güçleri tarafından da kabul edilir

¹³⁴ Gutas, 2004, s. 41.

olmalıdır. Bu ise, kişinin iyi huylara ve mükemmel karakter özelliklerine sahip olmasıyla gerçekleştirilebilir. İbn Sînâ'ya göre insan bedeninin mizâcı Galenoscu tıp anlayışındaki dört sıvı yani kan, balgam, kara safra ve sarı safranin belirli oranlarda karışımına bağlıdır.¹³⁵ Buna göre, mizacında balgamın baskın olduğu kişiler soğukkanlı, mizacında kara safranin bulunduğu kişiler ise melankoliktir. Kişilerde bu sıvı yapısında ortaya çıkan dengesizlik karakter bozukluklarına yani kötü karaktere, bu sıvıların dengede olması ise, iyi bir mizâca neden olur. İşte insanî nefsin bi'l-fiil ve mükemmel hale gelmesi, onun bedenle ilişkisi sürecinde doğru fiillerde bulunarak, doğru bilgiyi elde etmesine bağlıdır. Bu kişinin sahip olduğu mizâc özellikleriyle yakından ilişkilidir.

İbn Sînâ mizâçların değişime konu olduğunu ve bir kimsenin kötü karakterinin daha iyi hale gelmesinin anahtarının, mizâcındaki değişiklik olduğunu vurgulamaktadır. Zira bir kişinin karakterini değiştirmede “ilaç tedavisi” ve “perhiz” en etkili yoldur. Mesela melankolik olan bir kimse, mizâcındaki baskın durumdaki kuru nitelikli kara safranin hâkim karakter özelliklerini değiştirmek için sıcak sıvılar tüketmesi gerektiğini belirtmektedir.¹³⁶

İnsan bedeninde olan dengesizlik, insanî nefsin Faal Akıl'dan ilahî feyzi almasına engel olmaktadır. Bu nedenle denge halinde olan mizâca sahip kişi, feyzi almaya en hazırlıklı kişidir. İnsanî nefis bedenle ilişkili halde olduğu için tam olarak makulâtı almaya hazır hale gelemeyiz. Fakat dengeli bir mizâca ulaşmak için tüm

¹³⁵ Gutas, 2004, s. 43.

¹³⁶ Gutas, 2004, s. 43.

gücünü harcamak sûretiyle ona yaklaşabilir. Bu meydana geldiğinde ise onunla tam bir benzerlik meydana gelir.

İbn Sînâ'da Varlıklar Arasındaki Hiyerarşi

İnsanî nefsin, daha aşağı konumdaki nebâtî ve hayvânî nefisle nasıl bir ilişkiye geçtiğine dair tartışmaların altında Aristoteles'in qua to hou (kendisi için olunan) gaye neden ve qua to hôî (faydası için olunan) gaye neden ayrımı bulunmaktadır.¹³⁷

Nefs, beden hareketine neden olması bakımından fail bir nedendir. Fail bir neden olarak nefis, bedenin hareketini kullanması ve ondan faydalanması bakımından aynı zamanda qua to hôî gaye nedendir. Qua to hôî neden olması bakımından nefis, bedenin hareketinin bazı gayeleri, yani qua to hou gaye nedeni elde etmeye yönelmiştir.¹³⁸

İbn Sînâ nebâtî ve hayvânî nefisle insanî nefis arasındaki farkın tam da burada yattığını söylemektedir. Nebâtî ve hayvânî nefis fail ve qua to hôî gaye nedenlerdir. Zira bu nefisler, qua to hou gaye nedeni yani tür açısından ebedîliği elde etmek için, hem bedenlerini hareket ettirdiklerini, hem de bedenlerini kullandıklarını öne

¹³⁷ Wisnovsky, s. 178.

¹³⁸ Wisnovsky, s. 179.

sürmektedir. İnsanî nefis ise içerisinde hem qua to h i hem de qua to hou gaye neden olan bir gücü (Nazarî Akıl) barındıran tek nefstir.¹³⁹

 bn Sînâ böyle bir ayırımı varlıklar arasındaki hiyerarşik ilişkiyi belirlemek için yapmaktadır. Her nefsin kendine ait güçleri bulunmaktadır. Bir üstteki güç, bir alttaki gücü kullanır, yani qua to hou gaye nedeni elde etmek için bedeni kullanır. Tıpkı tikel hayvânî nefslerin kendi neb t  güçlerini kullanmaları gibi, insanî nefis de bireysel  l ms zl   n  elde etmek amacıyla kendi hayvânî hareket ve hissî idrak gücünü kullanır. Tek farklılık ise; insanî nefsin Faal Akıl'ın sahip olduğu ve onun daha a a ı güçleri için qua to hou gaye neden olarak işlev gören ölümsüzlüğü elde edebilmesidir.¹⁴⁰

 şte neb t  ve hayvânî nefslerde qua to hou gaye neden kendilerine a kındır. Bu, onların ferdî olarak kazanamayacakları, ancak üreme yoluyla elde edebilecekleri  l ms zl kt r. Buna mukabil insanî nefis kendi kendinde qua to hou gaye nedeni barındırmaktadır. Qua to hou gaye neden, aklın ve bir bütün olarak nefsin bütün a a ı g  lerinin kendisine hizmet ettikleri Nazarî Akıl ve bilhassa “Kazanılmış” (M stef d) Akıldır.¹⁴¹

¹³⁹ Wisnovsky, s. 179.

¹⁴⁰ Wisnovsky, s. 180.

¹⁴¹ Wisnovsky, s. 181.

İbn Sînâ'da insanî nefse verilmiş bu üstünlük, insanın kendi qua to hou gayesine ulaşmak için, kendinden aşağıda bulunan varlıklar üzerinde her türlü tasarrufta bulunmasına neden olmaktadır. Çünkü nebâtî ve hayvânî nefisler bedene bağımlı olduklarından, kendilerinde bir qua to hou neden bulundurmazlar ve varlık hiyerarşisinde insanın gayesini gerçekleştirmek için bir aracı konumundadırlar.

Genel Bir Değerlendirme

İslam Dönemi doğa algısının iki temel ayağının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi teolojik, diğeri ise felsefî nitelik taşımaktadır. Teolojik açıdan bakıldığında Kur'an, insanın varlık alanına çıkışından bahsederken, insana biçim verdikten sonra ona Tanrı'nın kendi ruhundan üflediğini ifade etmektedir.¹⁴² "Ruh", Kur'an'da, aynı zamanda vahiy meleği Cebrail'in de adıdır ve Cebrail, Tanrı'dan elçisine haber/bilgi getirmekle sorumludur. Dolayısıyla "ruhun üflenmesi" her şeyden önce insana bilgisel bir kodlama yapıldığını temsil etmektedir. Dolayısıyla Tanrı, Eşref-i Mahlukât'ı yarattığı zaman ona akl-ı evvel mertebesini vermiş ve kendisine bilmediği şeyleri öğretmiştir. Onun mertebesini meleklerle tarif etmiş ve onlara insanın âlemde kendisinin halifesi olduğunu bildirmiştir. Böylelikle Tanrı'nın âlemdeki hükmü Eşref-i Mahlukât'la zâhir olmuştur: *"Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, verdiği nimetler hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur."*¹⁴³ *"Gerçekten Biz Âdem evlatlarını şerefli kıldık, karada ve*

¹⁴² Hicr 15: 29; Sâd 38: 72.

¹⁴³ En'am 6: 165.

denizde kendilerini taşıyacak vasıtalar nasib ettik, onlara helâl ve hoş rızıklar verdik ve onları yarattığımız varlıkların çoğuna üstün kıldık.”¹⁴⁴

Kur'an'da Tanrı'nın, insanı kendi sûretinden yaratması (*Allah, âdem'i kendi suretinden yarattı*)¹⁴⁵ ve yarattığı varlıklar arasında sadece onu muhatap alması nitekim insanın bir mikrokozmos olarak sayılmasına yol açmıştır. Çünkü Tanrı'nın tecelli ettiği yer, Eşref-i Mahlukât'tır. Onun akla sahip olması Evren'de yaratılan her şeyi ilke olarak bilmesine ve diğer varlıklardan ayrı olarak varlık mertebesi açısından tüm eşyayı kuşatan bir nazara sahip olmasına işaret etmektedir. Bundan dolayı insan Eşref-i Mahlukât'tır ve göklerde ve yerlerde bulunan tüm mahlukât insanın emrine âmâde kılınmıştır:

*“O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından (bir lütfu olmak üzere) size boyun eğdirmiştir. Elbette bunda düşünen bir toplum için ibretler vardır.”*¹⁴⁶
*“Allah davaları da yarattı. Bunlarda sizi soğuktan koruyan (deri, yün, kıl gibi) maddeler ve birçok faydalar vardır. Hem onların etlerini ve ürünlerini de yersiniz. Onları akşamleyin ağullarına getirir, sabahleyin otlaklara götürürken bambaşka bir zevk alırsınız! Bunlar yüklerinizi taşırlar; öyle uzak diyarlara kadar götürürler ki, onlar olmaksızın, son derece zahmet ve meşakkat çekmeden varamazdınız oralara. Gerçekten, bunları size âmâde kılan Rabbiniz pek şefkatlidir, rahmet ve ihsanı boldur.”*¹⁴⁷ *“Ellerimizle yaptığımız eserlerden kendileri için uysal, evcil hayvanlar yarattık da onlara mâlik bulunuyorlar.*

¹⁴⁴ İsrâ' 17: 70.

¹⁴⁵ Müslim 1: 115.

¹⁴⁶ El-Câsiye 45: 13.

¹⁴⁷ Furkân 25: 48, 49.

*Onları emirlerine âmâde kıldık. Onlardan hem binek edinir, hem de yerler.
Onlardan içecekler elde ederler, daha nice menfaatlerinden yararlanırlar.*”¹⁴⁸

Kur'an'da “Eşref-i Mahlukât”la ilgili ayetlerin ortaya koyduğu üzere insan varlıkların en şereflişidir ve doğadaki bütün yaratıklar ona tabi kılınmışlardır. Dolayısıyla insanın bulunduğu konumdan ötürü diğer tüm varlıklar üzerinde her türlü tasarrufta bulunması Kur'an'da meşru bir zemin bulmuştur. İbn Sînâ da tüm sisteminde felsefî bilgilerle İslamî bilgileri birleştirmeye ve uzlaştırmaya çalışmıştır. Sonuç olarak onun ve Hükemâ'nın doğa algısı Kur'an'daki doğa algısıyla bütünleşmiştir.

Felsefî yönüne gelince, İbn Sînâ'nın hem doğa algısını hem de onun nefis ve nefsin yetilerine yaklaşımını göz önünde bulundurduğumuzda şu üç sonucu çıkarsamaktayız ki, İslam Dönemi'nde bitkilerin ve hayvanların neden sadece “tıbbî” ve “zirâî” kullanımları açısından incelenmeye değer bulunduklarının cevabını verir gibi görünmektedir.

Birinci olarak, İbn Sînâ'da maddenin bi'l-kuvve halinde bulunmasından dolayı “kendinde” bir değeri yoktur. Madde, değerini sûretten almaktadır ki, nitekim doğa bilimlerinin konusu olan değişimin kaynağı da sûrettir. Sûretin maddeye oranla bir üstünlüğü bulunmaktadır.

¹⁴⁸ Yâsin 36: 71, 73.

İkincisi, nebâtî, hayvânî ve insanî nefislerin varlık hiyerarşisinde birbirleri arasındaki “üstünlük”-“aşağılık” ilişkisi; nebâtî ve hayvânî nefsin qua to hou nedenleri kendilerine aşkın ve bedene bağımlı oldukları için, insanî nefsin ise qua to hou gaye nedeninin kendine içkin, maddeden bağımsız ve ona ulaşabilir olduğu için aralarında ontolojik dengesizlik bulunmaktadır. Zira sadece insanî nefis Tanrı tarafından verilen malukâta ulaşabilir. Bunu yaparken de qua to hôî neden olan nebâtî ve hayvânî nefisleri birer araç olarak kullanırlar. Bu ise insanın kendi gayesini gerçekleştirmek üzere, bitki ve hayvan üzerinde her türlü tasarrufta bulunmasına neden olmaktadır.

Diğer bir husus ise tıbbın insanî nefsin Amelî Akıl kısmına doğru fiillerde bulunması ve doğru bilgiyi elde etmesinde bir aracı konumu görmesidir. Çünkü denge halinde bir mizâca sahip olmak, doğru fiillerde bulunmanın önkoşuludur. Dengeli bir mizaca ise “ilaç tedavisi” ve “doğru beslenme” ile ulaşılabilir. Tıbbın ve dolayısıyla bitkilerin tıbbî kullanımlarının bu dönemde çalışılmasının ön plana çıkmasının temelinde yatan diğer bir düşünce de bu gibi görünmektedir.

İslam Dönemi’nde bu teolojik ve felsefî yön birleşmiş ve çok güçlü bir doğa anlayışının (paradigmasının) oluşumuna zemin hazırlamıştır.

II.2. İslam Dönemi'nde Bitkilere İlişkin Çalışmalar

İslam Dönemi'nde bitkilerin türleri, morfolojik ve fizyolojik yapıları daha çok tıp, eczacılık ve tarımla ilişkileri içerisinde incelenmiştir. Bitkiler tedavi amaçlı kullanıldığı için tıp ve eczacılık, beslenme için uygun koşullarda yetiştirilmesi bakımından tarım (filâhâ) ile ilgili çalışmaların içerisinde konu edilmiştir.

İslam tıp ve eczacılığı, eski Yunan ve İskenderiye okulunun yanı sıra Hint ve İran geleneklerini devralmış, bu kaynaklar Kur'an-ı Kerim, Peygamber hadisleri (tıbb-ı nebevî) ve Arap Yarımadası'ndaki geleneksel tababet ile birleşerek İslam tıp ve eczacılığının temelini oluşturmuştur.¹⁴⁹ Özellikle sağlık ve tıp ile ilgili çeşitli meselelerden söz eden Kur'an ve Peygamber hadislerindeki talimatlar bir bütün olarak tababet ve İslam inancı arasında sıkı bir ilişki kurulmasına neden olmuştur. Peygamber, her fırsatta etrafındakilere *“Aranızda en iyi insan Tanrı tarafından kendisine bağışlanan en sağlam vücuda sahip olandır.”* *“Bir ferdi iyi eden tüm insaniyeti iyi etmiş gibi mükâfatlandırılacaktır.”* *“Tanrı derdi verirken dermanı da beraberinde verir.”*¹⁵⁰ demiştir. Yine Kur'an-ı Kerim'de Tanrı'nın birçok ilacı ihtiva eden bitki ve bunların çiçek özlerinden meydana gelen balı üretmesi ve balın bütün insanlara şifa veren bitki özlerinin karışımından olduğunu bildirmesi¹⁵¹ İslam'ın tedavi ve şifa bulma konusundaki önemli tavsiyelerindendir.¹⁵²

¹⁴⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim*, İstanbul 1989, s. 185.

¹⁵⁰ Prof. Dr. Emine M. Atabek, Doç. Dr. Şefik Görkey, *Başlangıcından Rönesans'a Kadar Tıp Tarihi*, İstanbul 1988, s. 172-173.

¹⁵¹ Nahl, 16: 68-69.

¹⁵² Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi Başlangıcından VII. / XIII. Yüzyıla Kadar*, İstanbul 2004, s. 74.

Tıp ve eczacılıkla ilgili kaynaklarda hastalıkların tedavisi için uygulanan ilaçların nebâtî, hayvânî ve madenî menşe’li “müfred devâlar” (el-edviye el-müfrede/basit ilaçlar) ile basit ilaçların karışımından elde edilen “mürekkebe devâlar” (el-edviye el-mürekkebe/bileşik ilaçlar) olmak üzere iki ana bölüme ayrıldığı görülmektedir.¹⁵³

“Devâ” kelimesi Arapça kökenli bir isim olup, sözlüklerde karşılığı “ilaç, çâre” olarak verilmiştir.¹⁵⁴ “Ferd” kökünden üretilmiş bir isim olan “müfred” kelimesi ise “basit (mürekkebe olmayan); tek, yalnız”¹⁵⁵ anlamlarında kullanılmıştır. Müfredât ise müfred kelimesinin –ât eki ile çoğul yapılmış halidir ve “basit şeyler (mürekkebe olmayanlar), toptan bilinen şeylerin ayrıntıları, dökümleri”¹⁵⁶ şeklinde açıklanmıştır.

Tıp literatüründe yenilen, içilen nesnelere insan vücudunda herhangi bir değişiklik meydana getiriyorsa devâ denilmektedir. Yenilen, içilen nesnelerin müfred yani basit olması başka bir nesneyle karışmamış, dolayısıyla mizâçların bozulmamış olmasını gerektirmektedir. Müfredât ise, “basit ilaçlardan ve onların özelliklerinden bahseden bilim dalı” anlamını kazanmıştır. Bu anlamda müfred devâlardan bahseden eserlerin çoğunun bu adı taşımaktadır.¹⁵⁷

¹⁵³ Mükerrerem Bedizel Zülfikar Aydın, “Osmanlı Tıbbında Müfred Deva Kullanımı ve Müfredât Eserlerinin Genel Özellikleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Emre Dölen Armağanı*, Cilt: 6, Sayı: 2, İstanbul 2005, s. 209.

¹⁵⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2010, s. 204.

¹⁵⁵ Devellioğlu, s. 832.

¹⁵⁶ Devellioğlu, s. 832.

¹⁵⁷ Aydın, 2005, s. 301-302.

Müfred ve mürekkep ilaçlarla ilgili olarak eczacılığın kaynakları tıbbınkinden zor ayırt edilmektedir. Nitekim tıp kitaplarının akrabâdîn veya akrabâzîn (ilaç kataloğu) adıyla bilinen bölümlerinde mürekkep ilaçlara ilişkin bilgilere yer verilmiştir.¹⁵⁸ Ancak ilaçlara ilişkin temel kaynak tıp kitaplarıdır, bu yüzden eczacılığın temelinde yatan da tıp kuramıdır. Bir başka deyişle İslam tıbbında tedavinin dayandığı temel kuram olan “Hıltlar Nazariyesi”, eczacılığın da temelini oluşturmuştur.

Hıltlar Nazariyesi şu temel üzerine kurulmuştur: Kainat yani Makrokozmos ateş, hava, su ve topraktan yani dört unsurdan (anâsır-ı erbaa) oluşmaktadır. Bu dört unsur, insan ve diğer canlıların cisimlerinin ilk (temel) öğeleridir. Onlar o kadar basit cevherlerdir ki alt bölümlere ayrılmazlar. Doğadaki çeşitli cinste, şekillerde olan varlıklar bu dört unsurun birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Ateşin mizâcî sıcak ve kuru, havanın mizâcî sıcak ve nemli, suyun mizâcî soğuk ve nemli ve toprağın mizâcî soğuk ve kurudur.¹⁵⁹ Burada mizâcîla kastedilen şey ise unsurların özelliklerinin etkileşiminden ortaya çıkan bir niteliktir (keyfiyettir).¹⁶⁰ Buna göre dört unsurdan oluşan cisimler baskın mizâcîa göre sıcak, soğuk, kuru ve nemli olabilirler.¹⁶¹ Aynı şekilde insan vücudunda besinlerin sindiriminin esas ürününü teşkil eden dört unsur (dört hılt, ahlât-ı erbaa) bulunmaktadır: Kan, balgam, kara safra ve sarı safra. Kan havaya, balgam suya, kara safra toprağa ve sarı safra da ateşe tekabül etmektedir. Bu

¹⁵⁸ Nasr, 1989, s. 185-189.

¹⁵⁹ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, I. Kitap, Çeviren: Esin Kâhya, Ankara 2009, s. 9-10.

¹⁶⁰ “Su ateşi soğutur; ateş, suyu ısıtır; hava, toprağı nemlendirir; toprak havayı kurutur. Böylece dört unsurdan her birinin özelliği zıt unsurun etkisiyle azaltılır. Bu şekilde etkileşen unsurlar, belli seviyede dengeye gelirler, hatta öyle bir eşit hale gelirler ki, ılımlı bir yapıya kavuşurlar. Birinin etkisi fazla olup, bu etkisi baskın özellik gösterirse, mizâc o yönde gelişir. Meselâ sıcak özellik baskın olursa, sıcak mizaçlı olur. Buna “hakiki mizâc” denir. İbn Sînâ, 2009, II. Kitap, s. 3.

¹⁶¹ İbn Sînâ, 2009, II. Kitap, s. 10-11.

nedenle bedende dolaşan kan sıcak ve nemli, beyinde saklanan balgam soğuk ve nemli, dalak ve midede var olan kara safra soğuk ve kuru, karaciğerde bulunan sarı safra ise sıcak ve kuru niteliktedir.¹⁶² Bu nazariyeye göre hıltlar arasında var olan dengenin bozulması hastalık sebebi olmakta, bu dört hıltın dengeli bileşimi ise sağlığa delâlet etmektedir. Bu dört hılttan birinin vücutta diğerlerine oranla fazla bulunması kişinin mizâcını belirlemektedir. Yani her bir şahıs, bedenî yapısının temelini teşkil eden hıltın o veya bu şekilde karışmış olmasına göre özel bir mizaca sahip olmaktadır. Buna göre safravî mizâc, demevî mizâc gibi.¹⁶³

Kişinin mizacıyla aldığı gıdalar ve devâlar arasında bir bağlantı bulunmaktadır. Gıdalar ve devâlarda da sıcak, soğuk, kuru ve nemli gibi nitelikler bulunmaktadır. Buna göre mesela; safravî mizâclı kişinin safranın sıcaklık ve kuruluşunu dengelemek için genellikle soğuk ve nemlilik özellikleri ağır basan gıdalar ve devâlar alması gerekmektedir.¹⁶⁴

İslam tıp anlayışına göre devâlar ve gıdalar, mu'tedil ve gayr-i mu'tedil olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Buna göre bir devâ alındığında vücutta fazladan bir değişiklik (keyfiyyet) ortaya çıkarmazsa, bu devâ mu'tedildir; eğer vücutta değişiklik çıkarırsa gayr-i mu'tedildir. Mu'tedil olmayan devâlar dört yoğunluk derecesinden birine sahiptir (derece-i evvel, derece-i sâni, derece-i sâlis, derece-i râbi). Bir devâ gereken miktarda alındığında vücutta bir belirti meydana getirmiyor ama tekrar

¹⁶² İbn Sînâ, 2009, I. Kitap, s. 23- 30.

¹⁶³ Aydın, 2005, s. 302.

¹⁶⁴ Aydın, 2005, s. 303.

alındığında getiriyorsa birinci derecedir. Tekrar kullanmaya gerek kalmadan ilk alındığında belirti meydana getiriyorsa, bu devâ ikinci derecededir. Bir devâ gereken miktarda alınıp, vücudun işleyişine zarar verecek kadar belirti veriyorsa üçüncü derecededir. Eğer verdiği belirti öldürücü ise dördüncü derecede bir devâdır.¹⁶⁵

Devâların sahip oldukları niteliklere ait bu dört yoğunluk derecesi de üç mertebeye ayrılmaktadır: İbtidâ (evvel), vâsıt/evsât (orta) ve âhir (son). Devâların bu şekilde mertebelendirmelerinin gayesi, devâların kuvvet ve tesirlerinin birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁶⁶

Devâların genel ve lokal etkileri bulunmaktadır. Bazı devâlar her ne kadar belli bir organı etkiliyor gibi görünse de, onların etkileri ve zararları geneldir; etkiledikleri organların yanı sıra, bütün vücudu da dolayısıyla etkilerler. İshal ve idrar gibi boşaltımda etkin olan devâlar, genel etki gösteren devâlardır. Bir devânın sadece bir organa ya da hastalığa etkili olması, onun lokal etkisini göstermektedir.¹⁶⁷

Devâların bir de vasıfları bulunmaktadır: Biri devânın işleyişine, diğeri ise devânın kuvvetine göre olmaktadır. Buna göre bazı devâlar bedene alındığında, bu devânın parçaları ufalanıp tamamen vücutta dağılmaktadır, bazı devâlar ise alındığında parçaları ufalanmayıp bedene dağılmaz, kabarıp olduğu yerde

¹⁶⁵ Aydın, 2005, s. 304-305.

¹⁶⁶ Aydın, 2005, s. 306.

¹⁶⁷ İbn Sînâ, 2009, II. Kitap, s. 25.

durmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre mesela mukayyi (kusturucu), münevvim (uyutucu), muhallil (uzva nüfus edici), müfettih (açıcı), muharrik (hâreketi geçirici) gibi devâlar bulunmaktadır.¹⁶⁸

Kısacası İslam tıbbında devâların kuvvet dereceleri üçtür: Birinci kuvvet (kuvvâ-yı ulâ): Sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilik gibi nitelikler. İkinci kuvvet (kuvvâ-yı sâniye): Bu dört nitelikten sâdır olan kuvvetlerdir, teftih (açıcılık) ve tahlil (uzva nüfus edicilik) gibi. Üçüncü kuvvet (kuvvâ-yı sâlise): Birinci ve ikinci kuvvetlerden ortaya çıkan kuvvettir. Buna göre meselâ raziyânenin birinci kuvveti sıcaklık ve yaşlık, ikinci kuvveti bu sıcaklıktan sâdır olan yumuşatıcı ve açıcı özellik, üçüncü kuvveti ise yumuşatıcı ve açıcı kuvvetlerden ortaya çıkan idrar sökücü özelliştir.¹⁶⁹

Buna göre İslam Dönemi'nde bitkilere ilişkin çalışmaları müfredât ve tarım eserleri olmak üzere iki başlık altında inceleyebiliriz.

II.2.1. Müfredât Eserler

Müfred devâlardan bahseden eserlerden bir kısmı bitkilerin tıbbî özelliklerini anlatmaktadır. Bir kısmı da bitkilerin tıbbî özelliklerine ek olarak onların fizyolojik özelliklerinden de bahsetmektedir. Bunların dışında “lûgat” şeklinde kaleme alınan

¹⁶⁸ Aydın, 2005, s. 306.

¹⁶⁹ Aydın, 2005, s. 307.

ve müfred devâların tıbbî özellikleri üzerinde bir açıklama yapmaktan ziyade devâ isimlerinin farklı dillerde karşılıklarını veren eserler de bulunmaktadır.¹⁷⁰

İslam dönemi eczacılığının kaynağı, hiç şüphesiz MS I. yüzyılda Dioscorides'in yazmış olduğu *De Materia Medica*'dır. Bu eser III/IX. yüzyılda İsfahan b. Basil ve Huneyn b. İshak tarafından *Kitâbü'l-Haşâiş fî Heyûla't-Tıbb* adıyla Arapça'ya çevrilmiştir. İslam tıp ve eczacılığını çok etkilemiş ve bu alanlarda başlıca başvuru kaynağı olmuştur.¹⁷¹

Bu dönemde yazdıkları müfredât eserleriyle öne çıkmış isimler şunlardır: Ebû Hanife Ahmed bin Davud İbn Venend ed-Dineverî, Ebû Reyhan Birunî, Ebû Ali el-Hüseyn İbn Abdullah İbn Sînâ ve Ebû Muhammed Abdullâh İbn Ahmad İbn al-Baytar'dır.

II.2.1.1. Ebû Hanife Ahmed bin Davud İbn Venend ed-Dineverî ve *Kitâbu'n-Nebât*

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Dineverî (?-895) bugünkü İran'ın Hemedan kenti yakınlarındaki Dinever şehrinde doğmuştur. Basra ve Kufe'de özellikle İbnü's-Sikkî'ten dersler almış ve bir müddet burada kaldıktan sonra tarih,

¹⁷⁰ Aydın, 2005, s. 312.

¹⁷¹ Nasr, 1989, s. 185-186.

hendese, fıkıh, tefsir, botanik, astronomi ve dil alanında birçok eserler vermiştir.¹⁷² Dineverî'nin Hind şehirlerini, Batı Pakistan'ı, Rum topraklarını, Suriye'yi, Irak'ı özellikle de Arap Yarımadası'nı dolaştığı ve eserlerini bu seyahatler sırasında yazdığı bilinmektedir.¹⁷³

El-aşşâb yani bitkileri inceleyen kişi olarak bilinen Dineverî, İslam dünyasında botanik ilmi ile uğraşanların önde gelenlerinden birisidir. O dönemde botanikle uğraşanlar aynı zamanda hekimdirler.¹⁷⁴ Zira Dineverî de bitkileri tıbbî özellikleri bakımından tedavide kullanılmak amacıyla incelemiştir.

Dineverî'nin tıp ve daha çok eczacılığı ilgilendiren eseri *Kitâbu'n-Nebât* (Bitkiler Kitabı) İslam dünyasında kendi türü içinde yapılan önemli çalışmalardan birisidir. Dineverî'nin bu eserinin en önemli tarafı Dioskorides'in eserinin Arapça'ya çevrilmesinden çok önce telif edilmiş olmasıdır.¹⁷⁵ Altı ciltten oluşan bu eserin yalnızca üçüncü ve beşinci ciltleri günümüze ulaşmıştır.

Yukarıda belirtildiği üzere Müslüman botanikçilerin bitkilerle ilgili eserlerini; lügat şeklinde yazılanlar, bitkileri tıbbî yönden tasnif edenler ve çiftçilik için bitkilerin yetişme tarzı ve ortamı açısından ele alanlar şeklinde üç grupta toplamak

¹⁷² Ağırakça, 2004, s. 147.

¹⁷³ Ebu Hanîfe Dineverî, *Bal ve Bal Arısı*, Çeviren: Ümit Demirhan, İstanbul 2008, s. 10.

¹⁷⁴ Ağırakça, 2004, s. 147.

¹⁷⁵ Ağırakça, 2004, s. 148., Ebu Hanîfe Dineverî, 2008, s. 21., Nihat Keklik, *Dineverî ve Eseri, Dineverî'nin 1100. Ölüm Yıldönümü*, İstanbul 1963, s. 113.

mümkün görünmektedir.¹⁷⁶ Nitekim Dineverî'nin *Kitâbu'n-Nebât* eseri bu üç gruba da girmektedir. Eserde bitkilerin morfolojik (biçimleri ve yetiştikleri ortam arasındaki bağlar) özellikleri, bunlardan yararlanma, faydaları ve zararları, besin değerleri gibi farmakolojik ve tıbbî değerleri ele alınmıştır. Aynı zamanda bitkilerin isimlerini muhtelif dillerde veren filolojik bir çalışmadır.¹⁷⁷

Eser iki bölümden oluşmaktadır: Birinci Bölüm konularına göre bâblar şeklinde düzenlenmiştir, ikinci bölüm alfabetik olarak sıralanmış botanik sözlüğünden oluşmaktadır. Bu bölümde bitkilerin isimlerinin Farsça karşılığını hatta bazen de çeşitli bölgelerde aynı bitkinin adlandırıldığı Arapça sinonimleri bulunmaktadır.¹⁷⁸ Dineverî çalışmasında sadece kısa bilgiler vermekle yetinmemiştir. Bitkilerin çimlenmesinden itibaren olgunluk dönemlerine kadar her aşamadaki durumlarını, morfolojik yapılarını, tıp ve besin değeri açısından taşıdıkları önemi titiz ve ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir. Bunu yaparken bitkilerin gelişip büyümesinde başlıca etken olan yağmur, toprak, su ve çevre şartlarından, yıldızlardan, su kaynaklarından ve ırmaklardan, göllerden, suların çeşitlerinden, aynı şekilde topraktan ve toprağın çeşitlerinden, kum, tepe, dağ ve ovalardan söz etmektedir. Bitkilerin hayatı için zaruri olan bu unsurların etkilerinden sonra “*Tecnîs 'ün-Nebât*” adıyla bitkileri sınıflandıran bir bölüm yazmıştır. Bu kısımda her bir bitki için ayrı bir yer ayırmıştır.¹⁷⁹ Ağaç, ot ve sebzelerin ayrımını yaparak bunlar arasındaki benzerlik ve farklılıkları anlatmıştır. Her bitkinin ayrıntılı bir biçimde

¹⁷⁶ Ebu Hanîfe Dineverî, 2008, s. 16.

¹⁷⁷ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Türk Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul 1970, s. 152.

¹⁷⁸ Keklik, s. 117.

¹⁷⁹ Keklik, s. 116-117., Ağırakça, 2004, s. 147., Ebu Hanîfe Dineverî, 2008, s. 16-17., Muhammed Hamidullah, “Dineverî”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, Ankara 1994, s. 357.

görünüşlerini, bu bitkilerin kullanımlarını, insanlar ve hayvanlar için faydalarını dile getirmiştir. Bitkilerin gövdeleri, dalları, yaprakları, çiçek ve kökleri üzerinde ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ayrıca meyvelerin özellikleri, faydaları, bitkilerden elde edilen kokular ve boyalar hakkında da bilgiler bulunmaktadır.¹⁸⁰

Dineverî bir bölümde de ağaçların kök ve dallarından yapılan diş fırçalarından (misvâk) söz etmektedir. Bu kısımda, “dârim” adı verilen bir bitkinin kadınlar tarafından gördüğü alakayı anlatmaktadır. Dârim ağacının odunu siyah renkli olup, gayet yumuşaktır. Dişlerini bununla fırçalayan kadınların dudakları kıpkırmızı olmaktadır. Hatta Dineverî bu ağacın etkisini şiirlere yansıyan taraflarıyla dile getirmektedir.¹⁸¹

Ayrıca Dineverî, Tanrı’nın Kur’an-ı Kerim’de “Size yeşil ağaçtan bir ateş kılan O’dur. Siz de ondan yakıyorsunuz.”¹⁸² ayetiyle kibrit yerine kullanılan ağaçlardan söz ettiğini belirtip, bu tür ağaçların özelliklerinden bahsetmektedir. Dineverî bu tür ağaçlarla ilgili bölümde “marh” ve “afâr” ağaçlarının özelliklerinden bahsetmiş ve kırsal kesimde yaşayanların ateş yakmak için madene gerek kalmadan bunlardan yararlandıklarını bildirmiştir. Birbirlerine yakın olan marh ve afâr ağaçlarının dalları rüzgâr veya herhangi bir şeyden dolayı birbirlerine sürtüldüğünde

¹⁸⁰ Keklik, s. 117-118., Ağırakça, 2004, s. 147., Ebu Hanîfe Dineverî, 2008, s. 17., Hamidullah, s. 357.

¹⁸¹ Keklik, 1963, s. 117., Ağırakça, 2004, s. 147.

¹⁸² Yasin 80: 36-37

kıvılcım çıkarmaktadırlar. Böylelikle kimse ateş yakmadığı halde ormanlık alanlardaki bazı yangınların bu fiziki sürtünmelerden çıktığını belirtmiştir.¹⁸³

Diğer taraftan *Kitâbu'n-Nebât*, aynı zamanda edebiyata da hizmet etmektedir. Bitki isimlerinin eski Arap şiirlerindeki kullanımı ile zengin bir kaynak sunmaktadır. Zira Dineverî çeşitli bitkiler hakkında bilgi verirken o bilgilerin şiire nasıl yansıdığını göstermek için binlerce mısra ve beyit nakletmiştir.¹⁸⁴

II.2.1.2. Ebû Reyhan Birunî ve *Kitâb el-Saydana fî el-Tıbb*

Tam adı Ebû Reyhân Muhammed İbn Ahmed olan Birunî 973 yılında dönemin önemli kültür merkezlerinden biri olan Hârizm'in Kâs kasabasında doğmuştur. Astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi gibi çeşitli alanlarda eserler hazırlamıştır. İyi bir araştırmacı olan Birunî birçok dil bilmektedir. Arapça anadili değildir, sonradan öğrenmiştir. Arapça'nın yanı sıra Farsça, Sanskritçe, İbranice, Süryanice, Yunanca ve Türkçe'nin bazı dialektleri bildiği diller arasındadır.¹⁸⁵

İslam Dönemi'nde eczacılıkla ilgili yazılmış değerli eserlerden bir tanesi de Birunî'nin *Kitâb el-Saydana fî el-Tıbb* (Tıp İlaçları Hakkında Kitap) adlı kitabıdır.

¹⁸³ Keklik, s. 117., Ağırakça, 2004, s. 147.

¹⁸⁴ Ebu Hanîfe Dineverî, 2008, s. 20., Hamidullah, s. 357.

¹⁸⁵ Prof. Dr. İbrahim Agah Çubukçu, Birunî, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 1, Ankara 1986, s. 89.

Eser Arapça yazılmış ve Ebû Bekr el-Kâşânî tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir.¹⁸⁶ Birunî'nin bu yapıtı beş bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm'ünde daha çok kitabın adı üzerinde durulmakta ve “saydala” kelimesinin açıklaması yapılmaktadır. Bu anlamda kitabın önemli özelliklerinden biri “eczacılık” adını taşıyan ilk kitap olmasıdır.¹⁸⁷ İkinci Bölüm'de basit ve bileşik ilaçlardan¹⁸⁸ söz

¹⁸⁶ Nasr, 1989, s. 188.

¹⁸⁷ Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Doç. Dr. Ayşegül Erdemir Demirhan, Doç. Dr. Gönül Cantay Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 12.

¹⁸⁸ Birunî'nin *Kitâb el-Saydana fî el Tıbb* eserinde basit ve bileşik ilaçlara ilişkin örnekler şu şekildedir: **Abanoz Ağacı:** Bu bitkinin iki türü bulunmaktadır. Bunlardan biri hafif yeşil tonunda siyah renginde olup, diğeri bir mercan gibi parlaktır. Gövdesi düz, ip teli gibi olduğu gibi, çarpıkta olabilir. Doğu Afrika kıyılarından ve adalarından getirilmektedir. Ağacı hünnap ve çekirdekleri kına ağacına benzemektedir. Doğu Afrika'da aynı zamanda beyaz sandal ağaçları ve kırmızı şelak ağaçları da bulunmaktadır. Abanoz ağacının tohumları tıpkı kırmızıbiberin tohumları gibidir. Bıçakların sapları ve yayların okları bu ağaçtan yapılmaktadır. Araplar bu ağaca aynı zamanda *şuhatu* demektedir ve iplerini yine bu ağaçtan yapmaktadırlar.

Tevrat ile ilgili olan *Şifr-el-Muluk* kitabında Abanoz ağacıyla ilgili şöyle bahsedilmektedir: Süleyman bin Dâvud Kudüs Tapınağını inşaa ederken, Hindistan'dan güzel bir ağaç gönderilmiştir ve bu ağaç tapınağın inşasında kullanılmıştır. Sonrasında, İsrail bu kadar iyi ağaç görmemiştir.

Yorumcular bu ağacın Süryanicede karşılığının *kabsiyusa* olduğunu ve Çin'in iç kısmında Nasa ülkesinden getirildiğini söylemektedirler. Bir inci gibi parlamaktadır ve çok renkli desenler taşımaktadır. Çok hoş bir koku yaymaktadır ve sudan daha ağırdır. Hünnap ağacı da sudan daha ağır olduğu ve kırmızı ve beyaz türleri bulunduğu için abanoz ağaca benzemektedir. Hindistan insanları da bu ağaçtan yataklarını yapmaktadır.

Dioskorides, beyaz ve yeşil renklerin karışımını içeren Hindistan abanoz ağacının çok kaliteli olmadığını ve kaliteli abanoz ağacının, siyahımsı, sarımsı ve kırmızımsı renklerden oluştuğunu söylemektedir.

Ebû Hanife Dineveri, *Kitâb-el-Nebât*'ta tahta düz tabağın yapıldığı kına çiçeğinin uzun bir ağaç olmadığını, fakat odununun sert, sarımsı ve siyahımsı renklerle dolu olduğunu yazmaktadır. Zaman zaman sarımsı renk yerine, kırmızımsı renkte kullanılmaktadır. Roma vadilerinde ve körfüz çevrelerinde yetişmektedir. Bu mükemmel bir türdür. Abanoz ağacının diğeri bir türü tamamen siyah olanıdır. Bu tür Kamir adalarında Vakvak'tan getirilir. Vakvak'ın insanları siyahımsıdır ve altınsı renkli yüzü olan Türk köleleri tercih ederler.

Dioscorides: “En sert abanoz ağacı Afrika'ya özgüdür.” diye yazmıştır. Başka bir yerde Dioskorides, en iyi abanoz ağacı Kuşî krallığına aittir, demiştir. (Kuşî Sudan ve Sint'te bir bölgedir.) Kaplumbağa sırtı gibi pürüzsüz bir yapısı bulunmaktadır. Fakat Sint'e ait türü pek fazla yoktur.

Ebû-Hanife bazı kimselerin *sasum* ve *sasab*'ı, bazılarının ise, *şizi*'yi abanoz ağacı olarak düşündüklerini söylemektedir. Ebû-Hanife bu iddiaları yadsıyarak, Arapların yay yapımında bu ağaçları kullanılmadığını, Arapların yayları *sasum*'dan yaptıklarını belirtmektedir. Arapların yaptıkları yaylara *şizi* de denilmektedir.

Asmâi, *şizi*'nin yay yapımında kullanılacak kadar ince olmadığını belirtmektedir. Arabistan insanları yayları, Çin'den gelen bir odundan yapmaktadır. Bu ağaca “*cevz*” denilmektedir. Yaylar yapıldıktan sonra yağa batırılır ve *şizi* gibi olurlar. Fakat erken dönemde Araplar yay yapımında *şizi* kullanmazlardı. Hatta bu ağacın ismi bile bilinmezdi. Hakim Mohammed Said, *Al-Biruni's Book On Pharmacy and Materia Medica*, Pakistan 1973, s. 14.

Tarçın: Dioskorides, bu bitki hakkında şunları söylemektedir: Gövdesi ince kabukludur ve Arabistan'ın kırsal bölgelerinde yetişmektedir. Yaprakları kırmızı ve irise benzemektedir. Rengi bir mercanın rengi gibi güzeldir. Yaprakları ince, düz ve uzundur. Dalları kalındır. Dilde acı tat bırakmaktadır ve geçici olarak dili uyuşturmaktadır. Kokusu ağırdır, hafif anestetik özelliği vardır. Üç çeşidi bulunmaktadır: Acı olanı, ince kabuklu olanı ve bölgenin insanları tarafından bölgesel “*akhu*”

denilen kısa çeşidi bulunmaktadır. İskenderiye'nin tüccarları bu bitkiye *dafandis* demektedirler. Biraz mor ve siyahımsı başka bir türü daha bulunmaktadır. Bu tür *cizr* olarak bilinmektedir. Kokusu, gülün kokusuna benzemektedir ve tıpta etkili bir ilaç olarak kullanılmaktadır.

Tarçına benzeyen başka bir tür bitki de bulunmaktadır. Fakat gerçekte tarçın değildir ve yapraklarıyla doğrudan tarçından ayrılmaktadır, çünkü bu türün yaprağı ne acıdır ne de güzel kokuludur. Çekirdeği ise tohum örtüsüne bağlıdır.

Bu bitkinin bir türünün ise yumuşak, hafif ve kabuklanmış dallarıyla geniş bir gövdesi bulunmaktadır. Bu tür beyazımsı bir renktedir. Ayrıca tohum örtüsü ve pırasa gibi kokusu vardır.

İnce kabuklu olana -ki gerçekte ince ve içi oyuktur- *uştur giyah* denilmektedir. Beşr, bunun İran'a ait bir isim olduğunu belirtmektedir. Arapçada, *deve reyhanı* ve Hindistan'da *dalva* denilmektedir (bir yazmada *talı* ve *dala* olarak adı geçmektedir.). Bu türü, üzerinde mor benekler bulunan siyahlıktadır ve kokusu gül kokusuna benzemektedir. Siyah ve ince kabuklu türü kıymetsizdir.

Dioskorides bu bitki hakkında şöyle bir tavsiyede bulunmaktadır: Hafif kırmızımsı ve ince olan, uzun tohum örtüsü ve ince eklemleri olan seçilmelidir. Acı ve sarhoş edici bir kokusu olmalıdır. Bu çeşidi siyah, mor ve gül gibi kokanıdır. Acı olanı en iyisidir. Bambu filizinin boğumun içinde bulunan çekirdeğin tipi gibi çekirdek örtüsü vardır. Yumuşak, açık renkli ve kalın çekirdek örtülü başka bir türü daha vardır. Bu türün beyazımsı ve düzgün olmayan bir kabuğu bulunmaktadır. Diğer bir türü ise sert bir gövdeye sahiptir.

Galen, *Tiryaklar* kitabında, tarçının tohum örtüsünün güzel kokulu, gül gibi renkli, ince dallı ve hoş giden bir kokusu ve tadı bulunduğunu yazmaktadır.

İbn Maseveyh ise en iyisinin, kırmızımsı rengi ve mercan gibi parlak, ince dalları, kısa yapısı, acı tadı ve alkollü güzel kokusu olduğunu söylemektedir.

Huşki, en iyisinin kırmızımsı parlaklığı yaydığını, siyahımsı olanının kabuklarını döktüğünü ve yararsız olduğunu belirtmektedir. Said, 1973, s. 187.

Mantar: Abu el-Hayr, türleri arasında en iyisi *nulita* olarak bilinendir ve sonrasında *amabita* olarak bilinendir, demektedir. Tüm türleri ölümcüldür. Oksijensiz bırakarak öldürmektedir.

Dioskorides şöyle yazmaktadır: Onun bir türü ölümcüldür. Ölümcül olmasının sebebi, paslanmış demire yakın bir hal alması veya kurtçukların mantarlar üzerinde çukur açıp ikamet etmesi veya çürümesi veya mantarın zehir verme özelliğinin olmasıdır. Bunlar mantarı zehirli yapmaktadır. Zehirli türünün yapışkan bir sıvısı bulunmaktadır. Toplandıktan çok sonra çürümektedir. Zeytin ağaçlarının altından, kirli yerlerden ve inek gübresinin olduğu yerlerden toplanan mantarlar bozulmuştur." Galen'in betimlemesi şöyledir: "Kuru mantar daha az zarar verir, zira çürük mantar kurumadan önce zaten bozulur." Razi, bu cümlede Galen'in aslında öldürücü olan mantarın kurumadığını kastettiğini belirtmektedir.

Cahız, bir ağacın altında yetişen her tür mantarın zehirli olduğunu ve özellikle zeytin ağacının altında yetişen mantarların öldürücü zehirler taşıdıklarını söylemektedir.

Ebû Hanife, *Kaukab al-ard'*ın bir bitki olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda *mantar* ve *al-qa'bal'*da (bir mantar türü) denilmektedir. Kleopatra, zeytin ağaçlarının altında, maymun ve sığırların gübrelerinin olduğu yerlerde yetişen mantar türlerinin ölümcül olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda yılan yuvası yakınında yetişenlerin de ölümcül olduğunu bildirmektedir. Maymunun gübresinden çıkan veya dağdaki zeytin ağaçlarının altında yetişenlere *al-Haiyah* denmektedir. Said, 1973, s. 252.

Fasulye: Latince'de *arfantus* ve *ariyansus*, Süryanice *himsa*, Farsça'da *nahud* olarak bilinmektedir.

Yabani türü Latince'de *arfamsis*, *artabhus* ve *aghanyus* olarak bilinmektedir. Bazıları *aghanyus*'un acı hıyar olduğuna inanmaktadırlar, fakat gerçekte ikisi arasında bir ilişki bulunmamaktadır. Süryanice acı hıyara *himsa dabarra* denilmektedir ve Farsça'da *nakhud-i-daşti* olarak bilinmektedir.

Siyah ve beyaz olmak üzere iki türü bulunmaktadır. Yabani olan türü, yetiştirilmiş olandan daha etkilidir. Siyah olanına ise Buhara'da *raband* denilmektedir.

Dioskorides, yabani türün tanelerinin kırsal bölgedeki yetişenler gibi olmadığını, fakat yapraklarının keskin kokulu olduğunu söylemektedir. Said, 1973, s. 129.

Elmas: Latince'de *adhamis* ve *adhmintun*, Süryanice elmas taşı olan *almiyas* ve *kayfdamus* olarak bilinir. Görüntüsü cam gibi olup, berrak renkte kıymetli bir taştır. Bazı elmaslar sarımsı renge yakındırlar. Güneş ışığında, gök kuşağının renklerini yansıtırlar. Elmasın bir zehir olduğu düşünülür fakat deneyimler bunun tartışılmaz bir gerçek olduğunu kanıtlamaz. Bazı hekimler bir yudum alınan elmasın belli bir süre sonra kişiyi zehirlediğini savunmaktadırlar. Elmasın iç organları kestiğini ve

edilmektedir. Kitapta özellikle bitkisel ilaçlar üzerinde durulmakla beraber hayvansal ve mineral kökenli ilaçlar hakkında da bilgiler yer almaktadır. Genel olarak eserde sekiz yüz elli kadar ilaçtan bahsedilmiştir. İlaçların Yunanca, Süryanice, Sanskritçe, Arapça, yer yer Harezmi, Söğdçe ve diğer değişik dillerde adları verilmekte ve bu adların kökenleri üzerinde durulmaktadır. Daha sonra ne gibi hastalıklar üzerinde kullanılabileceği belirtilerek, söz konusu ilaçlar ile ilgili bilgilerin kendinden önceki kaynaklarda nasıl yer aldığına dair alıntılar bulunmaktadır.¹⁸⁹ Üçüncü Bölüm’de eczacılığın tanımlanması yapılmakta ve eczacının özellikleri belirtilmektedir. Dördüncü Bölüm’de bilim dili olan Arapça’dan ve Beşinci Bölüm’de ise Arapça’nın zayıf yönlerinden bahsedilmektedir.¹⁹⁰

Birunî’nin önemi devrinde kullanılan ilaçlar hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra, eczacılığı bir meslek olarak tıptan ayırması ve eczacının tanımını vermesidir. Birunî’ye göre eczacı (saydelanî veya seydenâni) “tek tek ilaçların hangi türünün iyi olduğunu ve bunlardan hangisinin tercih edilmesi gerektiğini öğrenmek ve tıp ilminin mâruf şahsiyetleri tarafından ortaya konup herkesçe kabul edilmiş bulunan

karaciğeri tahrip ettiğini söyleyerek, elmasın güçlü bir taş olduğunu ve tüm diğer taşları kıldığını belirtmektedirler: “Hiçbir taş onun gücüyle yarışamaz, kurşun dışında.”. Yılanın bol olduğu yerde elmasın da bulunduğu söylenmektedir.

Dioskorides, elmasın zehirleyici ve aşındırıcı madde olduğunu iddia etmektedir. Bazı hekimler onun dişleri parlattığını söylemektedir. Eğer ağız içinde tutulursa, dişleri kırabileceği ve bir elmas zerresi zürafa etiyle ve Roma damlasakızıyla karıştırılırsa onun safrakesesi taşları için tedavi edici özelliğinin olduğunu söylemektedirler. Said, 1973, s. 41.

¹⁸⁹ Nasr, 1989, s. 188., Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Doç. Dr. Ayşegül Erdemir Demirhan, Doç. Dr. Gönül Cantay Güreşsever, s. 13., Hüseyin Gazi Topdemir, “İslam Dünyasında Farmakoloji, *Bilim ve Teknik*, Aralık 2012, s. 93.

¹⁹⁰ Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Doç. Dr. Ayşegül Erdemir Demirhan, Doç. Dr. Gönül Cantay Güreşsever, s. 13.

terkiplerin en iyisini yapabilmek suretiyle ilaçları toplamayı kendisine san'at edinmiş kimsedir.”¹⁹¹

Tıbbi eczacılıktan bağımsız bir alan olarak değerlendiren Birunî, eczacılık san'atını tıbbın ilk basamağı olarak görmekte hatta tıbbın tabaka ve basamaklarından sayılamayacağını da belirtmektedir. Eczacılığı, tıbbın tamamlayıcı bir bölümü olarak değil de, daha çok yardımcı bir aracı/aleti olarak düşünmektedir. Nasıl ki, aruz şiir için, mantık felsefe için birer alet olup, bunlar söz konusu bilimlerden ayrılmışsa, eczacılık da tıbbın bir aleti olarak, başlı başına bir san'attır.¹⁹²

Kitabın ikinci bölümünde ilaç türlerinden bahseden Birunî, basit ilaçları şöyle tanımlamıştır: Genellikle ilaçlar ve özellikle bitkisel kökenli ilaçlar akakir olarak bilinmektedir ve çoğulu ukkardır. Ukkar kelimesi Süryanice kökenli olup kök ve tohum anlamına gelmektedir. Bazı kitaplarda bitkilerin kökü ve aynı zamanda dalı ve budağı anlamına da gelmektedir.¹⁹³

Birunî yediğimiz ve içtiğimiz şeyleri ikiye ayırmaktadır: Bunlar yediğimiz yemekler ve zehirlerdir. Bu ikisinin arasında da devâlar bulunmaktadır. Devâlar, gıdalara oranla bedeni hasta yapmaya, zehirlere oranla bedeni iyileştirmeye

¹⁹¹ Said, 1973, s. 1., Şerafeddin Yaltkaya, *Kitabüssaydale fittub Mukaddimesi*, İstanbul 1937, s. 10., Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Doç. Dr. Ayşegül Erdemir Demirhan, Doç. Dr. Gönül Cantay Güreşsever, s. 12-13.

¹⁹² Yaltkaya, s. 21., Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1968, s. 81.

¹⁹³ Yaltkaya, s. 21.

dönüktürler.¹⁹⁴ Devâların tesirlerinin tam olarak görülebilmesi için basit ilaçların en uygun şekilde karıştırılması önemlidir. Bu anlamda eczacının devâların sahip olduğu hıltlar ve karakteristikleri konusunda yetkin olması gerekmektedir. Dolayısıyla eczacının bilmesi gereken iki konu bulunmaktadır. İlki reçete hazırlarken herhangi bir maddenin veya ilacın yokluğunun ilacın tesiri üzerinde yapacağı etkinin derecesini, ikincisi gerek cins gerekse çeşit açısından bir ilacın yerine diğer başka hangi ilacın kullanılacağı bilmelidir.¹⁹⁵ Mesela tababette kullanılan otların kırlarda bitenler ile bostanlarda yetişenleri arasında kuvvetçe fark olduğundan, bu otların kuvvetleri dikkate alınarak birbirlerinin yerlerine kullanılmalıdır. Yine bitkilerde kökler, gövdeler, dallar, çiçekler, kabuklar, tohumlar, zamklar arasında güç/kuvvet farkı olduğundan bunlar da söz konusu durumlarda göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁹⁶

II.2.1.3. Ebû Ali el-Hüseyin Abdullah İbn Sînâ ve *el-Kânûn fi't-Tıbb* ve *Kitabu'n-Nebât*

X yüzyılın son çeyreği ve XI yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olan İbn Sînâ, hem İslam hem de Batı dünyasının en önemli hekimlerinden biridir. Babası aslen Belh'li olup daha sonra Buhara'ya göç ederek Buhara'nın yakınında bulunan Harmişin adlı köye yerleşmiş ve burada vergi memuru olarak görev yapmıştır. İbn Sînâ da Harmişin'e yakın olan Efşene köyünde dünyaya gelmiştir. Batı dünyasında Avicenna olarak tanınan İbn Sînâ beş-altı yaşlarındayken ailesiyle birlikte Buhara'ya taşınmış, burada ilköğrenimine başlamıştır. Tıp ve felsefe başta olmak üzere,

¹⁹⁴ Yaltkaya, s. 22.

¹⁹⁵ Yaltkaya, s. 26.

¹⁹⁶ Yaltkaya, s. 27.

matematik, astronomi, musiki, mantık, fizik ve edebiyat alalarında eğitim almış ve bu alanlarda eserler vermiştir.¹⁹⁷

El-Kânûn fi't-Tıbb

İbn Sînâ'nın tıp dünyasında şöhretini sağlayan ve bütün dünyanın tanıdığı bir eser olarak *el-Kânûn fi't-tıbb* (Tıp Kanunu), bizzat kendi tecrübeleri ve hastalıklar hakkında sahip olduğu bilgileri içermektedir. Batılı ilim adamlarının ve Batı tıp dünyasının literatüründe *Canon Medicina* diye aynen tercüme edilen *el-Kânûn fi't-tıbb* altı yüz yıl boyunca kabul görmüştür. İbn Sînâ'nın bu eseri başta İbranice, Farsça, Latince ve Türkçe'ye olmak üzere ve kısmen de olsa İngilizce, Fransızca, Almanca'ya ve birçok Batı diline seksen yedi defa çevrilmiştir.¹⁹⁸

İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb* adlı eseri beş kitaptan oluşmaktadır. Birinci Kitap'ta genel tıp bilgileri yer almaktadır. İnsan vücudunun tanımı, anatomisi, fizyolojisi ve bütün özellikleri ele alınarak ahlât-ı erbaa ve anâsır-ı erbaa gibi konular incelenmiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Ağırakça, 2004, s. 197.

¹⁹⁸ Ağırakça, 2004, s. 201.

¹⁹⁹ İbn Sînâ, 2009, I. Kitap, s. 3., Ağırakça, 2004, s. 201.

İkinci Kitap “müfredât” adıyla hastalıkların tedavisinde kullanılan basit ilaçlardan²⁰⁰ söz etmektedir. Bu bölümde bitkisel ilaçların alfabetik sırayla yazılışları

²⁰⁰ İbn Sînâ’nın *el-Kânûn fi’t-Tıbb* adlı eserinde basit ilaçlara ilişkin örnekler şu şekilde verilmektedir:

Anason:

Genel Nitelikleri: Anason, razyanec-i rumi denen bitkilerin tohumlarıdır. Onun tohumu bitkiden daha yararlı ve daha tatlıdır.

Yapısı: Galenos, onun ikinci derecede sıcak ve üçüncü derecede kuru olduğunu söylemiştir ve ikincinin ikinci dereceye meyilli olduğunu da söyler.

Etkileri: Anason, kabızı biraz giderir; hafif müsekkindir; ağrıyı giderir ve özellikle kurutulmuş drogun gazı çözüp atan etkisi vardır. Anasonda keskinlik özelliği vardır. Dolayısıyla yakıcı ilaçlarla etki bakımından benzerliği vardır.

Şişler: Anason, şişlere ve yumuşak şişlere iyi gelir.

Baş Organları: Onun (anasonun) buharına baş tutulursa, baş ağrısını sakinleştirir ve buruna buharı çekilirse, baş dönmesini giderir.

Gül yağı ile karıştırılırsa ve kulağa damlatılırsa, vurma ile oluşan çınlama ve yırtılmalara iyi gelir; aynı zamanda, ağrıları da giderir.

Göz Organları: Müzmin görme bulanıklığına yararlıdır. Kadınlarda süt ifrazatını artırır.

Beslenme Organları: Rutubetli borakstan oluşan aşırı su içme isteğini keser. Karaciğer ve dalak tıkanmalarına iyi gelir.

Dışarı Atan Organlar: Anason, idrar söktürür ve kadınlarda oluşan beyaz akıntının atılmasını sağlar ve cinsel hareketteki beyaz rutubetin rahimden atılmasını sağlar. Muhtemelen, kanı tutar ve ishal kesici etki gösterir ve idrar söktürür; böbreklerdeki, mesanedeki ve rahimdeki tıkanıklıkları açar.

Hummalar: Eski (kronik) hummalara yararlıdır.

Zehirlenme: Zararlı zehirlere ve havaya yararlıdır. Onun ½ dirhem yemek veya suyunu içmek, böcek sokmalarına karşı yararlıdır, böcek sokmalarını iyi eder. İbn Sina, 2009, II. Kitap, s. 62.

Berdi (Hasır Otu, Papirüs; Papyrus antiquorum):

Genel Nitelikleri: Bu bitki, bilinen bir drogdur. Bu bitkiden kağıt yapılır ve yakıldığında şiddetli kurutucu etkisi vardır.

Yapısı: Soğuk ve kurudur.

Etkileri: Hasır, kanamayı durdurur ve onun külü kanamayı engeller.

Cerahat ve Yaralar: Cerahatların üzerine toz halinde ekilir ve onları iyi eder. Sirke içinde bırakıldıktan ve kurutulduktan sonra, nasır ve nasırlaşmış dokular üzerinde ve cerahatlarda yararlıdır.

Baş Organları: Hasırın külü, ağızdaki aftlara yararlıdır.

Solumun ve Göğüs Organları: Onun külü, kan tükürmeyi durdurur.

Dışarı Atan Organlar: Hasırdan alıp, ketenle birlikte boru haline getirip, fitil şeklinde basur memelerinde kullanılırsa yararlıdır. İbn Sina, 2009, II. Kitap, s.154.

Simsim (Susam; Sesamum orientale)

Genel Nitelikleri: Onlar ekseriya yağlı tohumlardır. Bundan dolayı kolayca küflenip bozulmaz. Bazıları, susam yağının sevdavi yapıdakilerden başkasına etkisi olmadığını söylemişlerdir. Bunlara faydası ısıtıcı olması ve rutubetlendirmesiyle olur. Susamın bir cinsinin adı arsimondur; kötü bir lezzeti vardır.

Özel Nitelikleri: Onun yağından kendisi daha etkilidir (kuvvetlidir).

Yapısı: Birinci derecenin ortalarında sıcak ve sonlarına doğru rutubetlidir.

Etkileri: Uyarıcı, yumuşatıcı, normal yapıda ısıtıcıdır. Aynı zamanda, onun yağı ve pişmişi de aynı etkilere sahiptir. Susam gevşetici; yağı ağır ve kıvamlıdır; küfleri biraz zararlıdır.

Süslenme: Taşları eritir, çözer; kan oturmalarını, morartılarını çözer, giderir. O çatlaklara (şekak), sertliklere ve sevdavi yapılara, içilirse veya haricen kullanılırsa, yararlı olur ve özellikle kabukları ayıklanmış susam şişmanlatıcıdır. O, tüyleri uzatıcıdır; özellikle onun gövdesinin ve yapraklarının öz suyu, tüyler üzerinde etkilidir; ayrıca saç ve kılların yumuşamasını sağlar. Kepeği giderir. Onun yağının pişmişi(as), kaynatılarak kullanırsa, saçları korur, kuvvetlendirir, gürleştirir.

Şişler: Yangılı şişleri çözer.

Cerahat ve Yaralar: Ateş yanığına iyi gelir; yağı içilirse, balgami ve demrevi kaşıntıyı giderir. Özellikle yıkanmış sabr ve zebib (kuru incir veya hurma) ile kullanılırsa, yararlı olur.

Hareket Organları: Ağır (sertleşmiş) sinirler üzerine haricen uygulanır.

ve isimleri ve yaklaşık sekiz yüz kadar ilacın özellikleri iki kısımda incelenmiştir. Birinci kısım genel tıp ilminde çok sık kullanılan ve her hekim tarafından bilinmesi gereken ilaçlar hakkında olup, altı makaleden oluşmaktadır. Birinci makale müfred ilaçların özellikleri, ikinci makale müfred ilaçların kullanılması, üçüncü makale kıyas yoluyla müfred ilaçların özellikleri, dördüncü makale ilaçların etkinlik dereceleri, beşinci makale ilaçların dış etkenlerden nasıl ve ne kadar etkilendiği, altıncı makale ise ilaçların elde edilmesi ve muhafazası hakkındadır.²⁰¹ İkinci kısımda müfred ilaçlar alfabetik olarak sıralandıktan sonra her bir ilacın terkihi, hangi hastalıklar için ve hangi yöntemle kullanılacağına dair bilgiler bulunmaktadır. İlacın terkihi verildikten sonra bu ilacın çıkıntılar, şişler ve fistüller, cerahat ve yaralar, keskin aletler, baş ve baştaki diğer organlar için, gözün kısımları, göğüs ve solunum organları, beslenme organları, sindirim organları, hummalar ve zehirler için nasıl uygulanacağından bahsedilmektedir.²⁰² Müfred ilaçların hazırlanması pişirilerek, öğütülerek, yakılarak ve yıkanarak yapılmaktadır. Bitkisel ilaçlar genellikle bitkilerin yaprak, tohum, dal, çiçek ve meyvelerinden hazırlanmaktadır.²⁰³

Baş Organları: Gül yağı gibi etkisi olan susam yağı, fuh ile birlikte ateşli baş ağrısına iyi gelir. Bitkinin öz suyu, kepeği giderir.

Göz Organları: Göz üzerine vurulursa, onun şişlerine iyi gelir.

Solunum ve Göğüs Organları: Nefes darlığına (dıkü'n-nefes) ve astıma iyi gelir.

Beslenme Organları: Mideye zararlıdır. Bulantı verir, iştahı çeker ve yiyenlerde çabuk doyma hissi yaratır. Eğer balla yenirse, zararı olmaz. Doyurucudur. İç organların (karın organlarının) boşaltımına yardımcı olur. Kavrulmuş susamın zararı daha azdır. Onun yağı besleyicidir; susuzluk yapar; susam, kabuklarıyla birlikte yenirse, vücuttaki sıvıların akışını yavaşlatır.

Dışarı Atan Organlar: Kolona iyi gelir. Reglin atılmasında fevkalade etkilidir. Hatta ceninin düşmesine sebep olur. Eğer haşhaş tohumu ile kavrulmuş susam ve keten tohumu birlikte alınırsa, cinsel gücü ve meniyi artırır.

Zehirlenme: Yılan ve böcek sokmalarına karşı faydalıdır. İbn Sina, 2009, II. Kitap, s. 452.

²⁰¹ İbn Sînâ, 2009, II. Kitap, s. 1., Ahmet Ağırakça, 2004, s. 201.

²⁰² Sevgi Şar, "İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb'da Yer Alan Bazı Tıbbî Bitkilerin Günümüzdeki Kullanımıyla Karşılaştırılmalı Bir Çalışma", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 87.

²⁰³ Ağırakça, 2004, s. 203.

Üçüncü Kitap'ta genel tedavi yöntemlerinden, vücutta meydana gelebilecek bütün hastalıklardan ve bunların tedavi yöntemlerinden, hastalıkların seyir çizgisinden kısaca patolojiden bahsedilmektedir.²⁰⁴ Dördüncü Kitap'ta ateşli hastalıklar, vücuttaki şiş ve yaralar, zehirlenmeler, deri hastalıkları ve cerrahi operasyonlar anlatılmaktadır.²⁰⁵

İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb* adlı eserinin beşinci ve son kitabı Akribâdin'dir. Akribâdin bugünkü farmakopeye denk gelmektedir. Aslı Yunanca olan "krabadin"den (karabadin) Arapça'ya akribâdin şeklinde geçmiştir. Bugünkü anlamıyla akribâdin maruf olan ilaçların isimleri, sonra bunların hangi hastalıklara iyi geleceği muhtelif devâların terkipleri, hekimler tarafından vücuda getirilme şekilleri, muhafaza yolları ve bu ilaçların ne kadar süre durduktan sonra kullanılabilecekleri hakkında bilgiler içermektedir.²⁰⁶ Eser iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda genel olarak akribâzinler hakkında bilgi verip on iki ayrı makale bulunmaktadır. Bu kısımda panzehirler, macunlar, purgatifler, İbn Sînâ'nın "Cüvarişen" adını verdiği mürekkebi ilaçlar, toz ve granül gibi ilaç grupları, vitaminler, haşlama yoluyla elde edilen ilaçlar, krem ve merhemler hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bu kısmın sonunda yer alan on ikinci makalede hangi ilacın hangi hastalığa iyi geldiği hakkında bilgilere yer verilmektedir. İkinci Kısımda genel olarak hastalıklar anlatılarak her bir organda meydana gelen hastalığa hangi

²⁰⁴ Ağırakça, 2004, s. 203.

²⁰⁵ Ağırakça, 2004, s. 209.

²⁰⁶ Doç. Dr. İlter Uzel, "Kanun Eserinin Beşinci Cildi: Akribâdin", *İbn Sînâ Anma ve Tanıtma Toplantıları*, Ankara 1986, s. 15., Dr. Süheyl Ünver, "İbn Sînâ Akribâdin'i", *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sînâ Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, Ankara 2009, s. 353-354.

ilacın iyi geleceğine dair bilgiler bulunmaktadır. Kitabın sonunda ilaçlarda kullanılacak dozlar ve bu dozların miktarları hakkında bilgiler yer almaktadır.²⁰⁷

Kitabu'n-Nebât

İbn Sînâ, eş-Şifâ adlı eserinin et-Tabîi'yyât adlı bölümünü doğa bilimleri ve felsefesine ayırmıştır. Sekiz başlık halinde verilen bu bölümde bilimler varlık derecelerine göre sıralanmıştır:

1. *Fizik* (es-Simâ'u't-Tabî'î): Madde, şekil, hareket, tabiat, insan gibi bütün tabîî varlıklara ait genel özellikler incelenmiştir.
2. *Sema ve Âlem* (fî's-Semâ ve'l-Âlem): Göksel cisimler, anasır-ı erbaâ, bunların tabiatları, hareketleri ve yerleri incelenmiştir.
3. *Oluş ve Bozuluş* (el-Kevn ve'l-Fesâd): Oluş, bozulma, gelişme, çürüme, değişme halleri incelenmiştir.
4. *Etkiler ve Edilgiler* (el-Ef'âl ve'l-İnfîâlât): Gök cisimlerinin tesiriyle meydana gelen tahalhul (kabarıp, şişmeler) ve tekasüf (yoğunlaşmaların) anasır-ı erbaâda meydana getirdiği haller.
5. *Mineraloji ve Meteoroloji* (el-Maâdin ve'l-Âsârü'l-Ulviyye)
6. *Psikoloji* (Kitâbu'n-Nefs)
7. *Botanik* (Kitâbu'n-Nebât)
8. *Zooloji* (Kitâbu'l-Hayevân)

²⁰⁷ Ağırakça, 2004, s. 211., İbn Sînâ, *el-Kânûn fî't-Tıbb*, V. Kitap, Çeviren: Esin Kâhya, Ankara 2010, s. 1-2.

İbn Sînâ *Kitabu'n-Nebât*²⁰⁸ adlı eserinde bitkilerin fizyolojisini, büyüme ve üreme şekillerini ele almıştır. Yedi başlık açtığı bu bölümde bitkilere ilişkin incelemeleri şu şekildedir:

- a) Bitkilerin Üremesi, Beslenmesi, Erkekliği, Dişiliği ve Mizâcının Aslı: İbn Sînâ bitkilerin doğasının, hayvanların doğasından farklı olduğunu ortaya koymuştur. Zira bitkiler duyulara sahip olmadığından, hayvanlardaki gibi güdüsel bir hareketten yoksundur. Bu nedenle bitkilerin besine yönelik duyarlılığı, hissî bir iştah değil, daha çok tabîî bir kuvvet reaksiyonudur.

İbn Sînâ bitkilerde dişî ve erkek cinsiyetlerinin bulunduğunu söylemektedir. Erkekliği ve dişiliği, kendi varlığının kalıtımını sağlamak için, bir benzerini oluşturan güç olarak tanımlamaktadır. Üremenin ise dişinin, erkek tohumunu kendi bünyesine almasıyla başladığını belirtmektedir. Böylelikle erkeklik ve dişilik gücü tek bir üyede yani dişide tek bir güç olarak birleşmektedir. Dişî kendi bünyesindeki mekanizmayla tohumdan bitki oluşturur. Bu tarz bir üreme herhangi bir dış yardım olmaksızın kendi başına yapılabilir (baklagillerde olduğu gibi). Fakat toprağa doğrudan ekilen tohum ve çekirdeğin gelişimi dişiliğe değil, topraktan faydalanan besine bağlıdır.

²⁰⁸ Recep Tekcan, *Şifa "Tabiat Kısmı"* adlı lisans tezi, Danışman: Mehmet Bayraktar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1987.

İbn Sînâ ayrıca bitkilerin dal ve fidanlarından da üreyebileceğini kabul etmektedir. Bunu ise şuna bağlamaktadır: Tohumların, yumurtalarda olduğu gibi “doğuran ve doğurucu” ilkeleri bulunmaktadır. Yumurtada baştan birleşen bu güçlerin daha sonra bitkilerin diğer bölümlerinde de etkisini gösterebileceğine inanmaktadır. Bundan dolayı bitkinin veya ağacın bir dalı, aynı şekilde “doğurucu” özelliğine sahip olacaktır.

İbn Sînâ’ya göre bitkilerin gelişiminin devam etmesi nem ve sıcaklığa bağlıdır. Çünkü her bitkinin tabiatı aynı zamanda hem nemli, hem de sıcaktır. Nemlilik aynı zamanda besinin sindirilirken kolay ayrımı için gereklidir. Sıcaklık ise besini pişirme, sıvılaşma ve analiz yoluyla parçalama işlevi için gereklidir.

- b) Bitkilerin Büyümesinin Başlangıcında ve Sonrasında Organlar: Bitkilerde hayvanlarınkine benzeyen birincil ve ikincil organlar bulunmaktadır. Kabuk, ağaç ve göbek gibi kısımlar birincil organlar iken, gövde, dal ve kök gibi organlar ikincil organlardır. Ayrıca birincil organlar olmayıp, onlara benzeyen yaprak, çiçek ve semere gibi organlar da bulunmaktadır. Bitkilerin tabiatlarına (sıcak-soğuk tabiatlı) ve topraktan besin emme özelliklerine göre kök ve organlarının nitelikleri değişmektedir. Örneğin çok köklü bodur ağaçlarının besin emme güçleri zayıf olduklarından daha çok organa ihtiyaç duymaktadırlar ve bu nedenle köklerini daha derinlere daldırırlar. Sıcak tabiatlı ağaçlar üremelerini geliştirmek için hava sıcaklığına ihtiyaç

duymaktadırlar. Bu nedenle topraktan gıda emerken köklerini toprağın yüzeyine yakın tutarlar.

c) Bitkilerde Beslenme, Üreme ve Üremenin İlkeleri: Bitkilerin üreme araçlarından olan çekirdeğin ve dalın “doğurma” ilkeleri birbirinden farklıdır. Çünkü çekirdek doğurma işlevini kendi içinde taşımaktadır. Oysa dal gövdeye bağlı olduğundan, besinini gövdeyle paylaşarak, bitkinin büyüme türünden hacim artışı sağlanmaktadır. Çekirdekte gelişme yukarıya doğru dallanma şeklinde olmaktadır.

d) Bitkilerin Kısımlarının Üremesi ve Bölgelere Göre Bitkilerin Farklılığı: Yaprakların biri amaç, diğeri gereklilik doğrultusunda iki işlevi bulunmaktadır. Yapraklar amaç doğrultusunda ağaçların korunması, gereklilik doğrultusunda ağaçların şekillenmesi için gereklidir. Gövdenin ise her bitkide farklı bir yapısı vardır; gövde her tür ağaçta dik değildir. Örneğin baklagillerde gövde sadece yaprakları ve çiçekleri taşıyan ince bir kısım, kıvrıkcık ve lahanada ise sadece yapraktan oluşmaktadır. İbn Sînâ bu bölümde mevsimlere göre ağaçların yapısal özelliklerinin farklılaşacağını, örneğin sıcak, nemli ülkelerde bitkilerin sertleşerek ağırlaşacağını, sıcak olan bitkilerin gıda cezbinin artacağını, bazı iklimlerde ağaçların bodur fakat meyvesinin büyük olacağını, tersi iklimlerde ise tersinin gerçekleşeceğini tartışmıştır.

e) Gövde, Dal ve Yapraklarının Hallerinin Tarifi: Bazı bitkilerde gövde çok budaklı olmaktadır. Örneğin salatalık ve kavungillerde olduğu gibi. Bu

anlamda gövdenin çok dallı olmasının sebebi bitkinin yetişmesini hızlandırmak ve fidanın oluşmasını sağlamaktır. Sıcak iklimlerdeki bitkilerin gövde kabukları buruşuk olurken, soğuk ve nemli iklimlerde düz olurlar. Kabuğun gövdedeki görevi bitkiyi korumaktır. Aslında ilk koruyucu yapraktır. Sonra dallar gelmektedir. Dalı çok olan ağaç daha güçlüdür.

Yaprakların iki görevi bulunmaktadır: Biri süs olarak bitkiye estetik bir özellik kazandırmaktadır. İkincisi ise bitkilerin zayıf kısımlarını sıcak ve soğuk etkenlerden korumaktır. Her yaprakta tek damarlar halinde dağılan ve yaprağın iskeletini oluşturan çizgiler bulunmaktadır. Bu damarlar aracılığıyla yapraklar kendi gıdasını elde etmektedir.

Koruma görevi gören yapraklar, bitkinin olgunlaşmasından sonra yararsız duruma gelirler. Böylece bitki ondan kurtulmayı yeğler ve onu döker. Yaprak dökülmesinin diğer nedenleri yaprağın kendi tabiatından veya bakımından kaynaklı olabilir.

- f) Bitkilerden Elde Edilen Meyve, Çekirdek, Diken ve Zamk vb.: Bazı ağaçların meyveleri açıkta olurken, bazılarınıninki kabukludur. Kabuklu olan bazı meyvelerin dış yüzeylerinde ince bir zar bulunmaktadır. Bazı ağaçlar yılda birkaç defa meyve verirken, bazıları yılda bir kez meyve vermektedir. Bazı ağaçlar sırf kerestesi için dikildiğinden bu ağaçların meyveleri az olurken, gövdeleri büyük ve geniş olmaktadır. Ağaçların bazılarının dikenli olmasının

sebebi ağacı korumak içindir. Bazı bitkiler sütlü ve sütsüz olurken, bazıları ise zamklı ve zamksız olabilmektedir.

g) Bitkilerin Sınıflandırılması ve Besinlerin Karışımı: İbn Sînâ bitkileri gövdelerine göre üçe ayırmaktadır: Gövdesi ince ve yere yakın bitkiler, gövdesi dik olan bitkiler ve dik bir gövdenin yanı sıra yere dayalı gövdesi olan (kamış gibi) bitkiler. Bitkilerin bazılarını da yetiştiği toprağın niteliğine göre ayırmıştır. Buna göre sürülen topraktan yetişen, sürülmeyen kuru toprakta yetişen, suda yetişen, kumsalda yetişen ve dağlı yerde yetişen bitkiler olmak üzere beşe ayırmaktadır.

II.2.1.4. Ebû Muhammed Abdullâh İbn Ahmad İbn al-Baytar ve *Kitâb el-Mugnî fî el-Edviye el-Müfredede* ve *Kitâb el-Câmi al-Müfredât al-Edviye ve'l-Ağdiye*

Endülüs'ün Malaga isimli şehrinde doğan İbn Baytar (1190-1248), 1220 yılından başlayarak uzun bir süre Afrika, İtalya, Yunanistan, Anadolu ve Suriye'yi gezmiş, Memlük Saraylarında hekimlik yapmıştır. Gezileri boyunca bu bölgelerdeki bitki örtülerini inceleyen İbn Baytar, Dioskorides, İbn Sînâ, Galenos, Dineverî, Razî ve Zehravî'nin yapıtlarını inceleyip, kendi gözlemlerinin sonuçlarıyla birleştirerek bitkiler hakkında iki eser yazmıştır.²⁰⁹ Bunlardan biri *Kitâb el-Mugnî fî el-Edviye el-Müfredede* (Basit İlaçlar Hakkında Bağımsız Kitap), diğeri *Kitâb el-Câmi el-Müfredât al-Adviye ve'l-Ağdiye*'dir (Basit İlaçlar ve Gıdalar Ansiklopedisi).

²⁰⁹ Baytop, 1985, s. 43-44.

Kitâb el-Mugnî fî el-Edviye el-Müfredede adlı eserinde hastalıkları alfabetik sıraya göre sıralamış ve her hastalıkta hangi ilacın kullanılacağına dair ayrıntılı bilgiler vermiştir.²¹⁰

İbn Baytar bu eserinde iki bin üç yüz otuz paragraftan oluşan, bin dört yüz kadar hayvanî, madenî ve nebatî kökenli basit ilaçlardan²¹¹ bahsetmektedir.

²¹⁰ Topdemir, s. 93.

²¹¹ İbn Baytar'ın *Kitâb el-Câmi al-Müfredât al-Edviye ve'l-Ağdiye* adlı eserinde basit ilaçlara ilişkin şu bilgiler yer almaktadır: **el-Alsen:** Bu bir otdur ki tağlarda biter, her bir budağının aşağıdan yukarıya dek bir yaprakdır. Her yaprağı iki kat olur, tohumu içinde olur. Bu oti suyla kaynadsalar suyunu sovak geçen kişiye içürseler sovak zahmetin def ide. Hakîm ider ki ele alsalar ve nazar etseler gerü bu fâ'ide ide. Eğer dökseler bala karışdırsalar yüzde olan sigillere ve çığıd dürtsele gidere. Eğer iki dirhem döğseler taama katsalar kuduz it talayan kişiye yedürseler kurtara. Eğer bir evde asa kosalar ol evde olan halk-ı cemî' hastalıktan saklaya. Eğer bir kızılca beze bağlasalar ahurda asa kosalar hayvânâtı saklaya. Eğer böğreginde taşı olan kişiye bir dirhem içse on güne dek ol zahmet andan gide. **Attriyâl:** Hilal tohumudur. Bu ota kuzgun ayağı derler, her vechle turak otına benzer; illâ bu kadar vardır ki bunun çiçeği ak olur, mizacı ıssıdır, kurıdır. İsti'mâl olunan tohumdur. Behakun her nev'ini ve barası giderir içmekle. Sûreti budur ki bir dirhemini rub' dirhem âkır karhâ ile yumuşak döğseler karışıkça bala katsalar bahak veya baras olan kişi yalasa güneşe karşı otursa iki saate dek zahmeti olan yerler yarıla, suları aka; ol zahmet gide. Eğer gitmezse tohumundan alalar, beş dirhem selhu'l-hayyan alalar / dört dirhem bu'nus yaprağını alalar, sahk ideler. Beş güne değin günde beş dirhem içseler üzüm suyu ile evit yaz gününde ola içdükden sonra çıka güneşe dura yalınca derleyince gâyet fâ'ide ede. Eğer bu tohumu döğseler şol avrat ki karnında oğlanı ölmüş ola burnuna üfürseler düşüre. Bu tohumu bir dirhem içseler iç ağrısını gidere.

İksâr/Akşâr: Bu bir otdur ki yaprağı havuç yaprağına benzer, yalnızca biter, uzunlu bir zirâ' olur, tepesi turak otına benzer. Ot çiçekleri akça olur, kökü değirmî olur koz denlü. Ekin yerlerinde ve tağlarda biter; hârr yâbisdir; Türkçe hilal derler. Kaçan bir kişi her sabah iki miskâl bunun tohumundan demür diken suyu ile on beş güne değin içse on beş güne değin kavukdaki ve böbrekteki taşları gidere ve karında olan kurtları çıkara. Eğer kökünden etmek isteseler ol dahi kifâyet ider ve incükde olan balgamı şişlere ursalar hallede ve be-gâyet fâ'ide ede.

Argîs: Hatun tuzluğu ağacı kökünün kabuğudur. Kaçan bunu kaynadup sıksalar suyunu havlân-ı hindî yerine isti'mâl etseler onun fâ'idesini ede; dahi ol suyu mazmaza etseler onun fâ'idesini ede ve ağızda olan zahmeti gidere ve dahi eski göz ağrılarını giderir. Eğer gözü ağrımadan isti'mâl etse ağrımadan saklaya. Ve dahi şarabla isti'mâl etse pişirse ciğeri ağrıyana içirseler ciğer ağrısını gidere. Veremi var ise yumuşada ve dahi kaynatsalar hukne etseler bağırsak çıbanlarına fâ'ide ede.

Emliles: Bu bir otdur ki yaprağı mersin yaprağına benzer, yemişini kaynatsalar sarılık düşen ve istiskâ' olan kişiye içirseler mücerrebe gidere. Ve dahi kökünün kabuğunu ıslatsalar, suyunu içseler adamın içini yürüde ve ciğeri ve talağı kavî eyleye, ikisinin süddelerini açsın. Eğer etle pişirseler şorvasın içseler yerkanı gidere.

Abanos: Gâyet eyüsi oldur kim kara ola ve düz ola. Kaçan kim dörpiyle sürseler harîrden alsalar göze sürme etseler, gözde olan eski çıbanları ve gözden akan rutûbeti gidere ve aklığını dahi gidere. Eğer çömleğe koysalar göyündürseler dahi yusalar isfîdâc, yur gibi, kuru göz ağrısına ve göz gicigine kühl etseler be-gâyet fâ'ide ede. Eğer iki dirhem içseler böğrekdeki taşı tağıda. Ve dahi yumuşak döğseler od yanığına ekseler be-gâyet fâ'ide ede. *Terceme-i Câmi'i Müfredât al-Adviye*, Abu Abdullah Muhammed İbn al-Baytar, Ayasofya Kütüphanesi, Kayıt no: 3745, s. 1-3.

Açıklamalarını Yunan ve İslam kaynaklarına dayandıran İbn Baytar yüz elliden fazla yazara atıfta bulunmaktadır. Her bir ilaç için Arapça ve Yunanca isimleri, ilaçların özellikleri, etki ve kullanım yerleri ile daha önceki yazarların bu ilaçlar üzerindeki düşünceleri etraflı bir şekilde verilmiştir. Tanıttığı bin dört yüz basit ilacın üç yüz tanesi tamamen kendine özgüdür.²¹²

İbn Baytar kitabının ön sözünde şunları söylemektedir: “*Burada basit ilaçlar ve günlük hayatta sürekli kullanılan yiyecekler üzerinde duracağım ve bunlara ilaveten insanlara dâhilen ve haricen faydalı olan tüm şeyleri anlatacağım.*”²¹³

İbn Baytar’ın bu eseri XVI. yüzyılın ortalarına kadar en mühim edviye kitabı olarak kalmıştır.²¹⁴ Sadece ilaçlardan değil gıdalardan da bahseden bu eser, İslam ve Osmanlı hekimlerince incelenmiş, yararlanılmış ve buna dayanarak birçok farmakoloji kitabı hazırlanmıştır.²¹⁵

İbn Baytar’ın Anadolu’yu da gezmiş olması nedeniyle kitabı Türkiye tıbbî bitkileri için çok önemli kaynak olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde İbn

Ahiyon: Türkçe yılanbaşı demektir, yemişi ona benzer, yaprakları uzundur, üzerleri dikenlidir, her yaprağın dibinde sarıçiçeği vardır. Kökü parmaktan incedir, kaynatılıp şarap ile içilse ağulu canavar soktuğuna fayda eder. Kökü kaynatılıp şarap ile içilse arka ağrısına giderir ve südeyi çok eyler.

Zeybak (Jıva): Jıvadır, uyuz, giciğe tutsalar giderir, ekmeğe karıştırılıp sıçan deliğine koysalar sıçanları öldürür, bir yerde tütsü etseler canavarlar kaçar, zinhar tütünden kendüye dokundurmamak gerek, zira felç zahmeti ve gövdede titremek, sağırılık, beniz sararmak, baş titremek olur. Baylav, 1968, s. 103.

²¹² Baytop, 1985, s. 44.

²¹³ Baytop, 1985, s. 43.

²¹⁴ Nasr, 1989, s. 189.

²¹⁵ Mahmut Kaya, “İbnu’l-Baytar”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 20, Ankara 1995, s. 526-527.

Baytar'ın müfred ilaçlara dair bu eseri üçü Timuroğlu Umur Bey için olmak üzere altı defa Türkçe'ye çevrilmiştir.²¹⁶

II.2.2. Tarım Eserleri

İslam Dönemi'nde hem coğrafi şartlar ve iklim çeşitleri hem de Kur'an-ı Kerim ve hadislerde tarıma verilen önem bu dönemdeki tarım faaliyetlerini artırmıştır. Nitekim birçok bitki türü bir bölgeden diğerine nakledilmiş ve aşılama ya da benzer yollarla ıslah edilmiştir. Bunun ötesinde tarım faaliyetinin eski çağlardan beri süregelen dinî karakteri tarım hakkında yazılmış ilk Arapça metinlerde varlığını sürdürmüştür.²¹⁷

Tarımın özel ilgi görmüş bir dalı da meyve ağaçlarının yetiştirilmesidir. Ayrıca tıbbî faydaları bakımından da önemli bir role sahiptir. Bu yüzden aşılama ve çeşitli yollarla yeni türler geliştirme suretiyle meyvelerin ıslahı işine çok çaba gösterilmiştir. Ayrıca Kur'an'da meyvelerin "cennet" tasviriyle önemli bir role sahip olması meyve yetiştirme ve tüketmenin önemini artırmıştır.²¹⁸

İslam Dönemi'nde bitkilere ilişkin çalışmaların bir kısmını da tarım kitapları oluşturmaktadır. Bu dönemde kaleme aldıkları eserlerle iki önemli isim karşımıza

²¹⁶ İlhan Kutluer, "İlm-i Nebât", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, Ankara 1995, s. 136.

²¹⁷ Nasr, 1989, s. 218.

²¹⁸ Nasr, 1989, s. 218.

çıkılmaktadır: Ahmed İbn Bekr İbn Vahşiyye ile Yahya bin Muhammed bin Ahmed bin Avvam. İbn Avvam'ın eseri Osmanlı Dönemi'nde ilgi görerek 998/1590 yılında Mustafa b. Lutfullah tarafından tercüme edildiğinden bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

II.2.2.1. Ahmed İbn Bekr İbn Vahşiyye ve *el-Filâhatü'n-Nabatiyye*

İbn Vahşiyye'nin hayatı ve eserleri hakkında kesin bir bilgi bulunmaktadır. Fakat *el-Filâhatü'n-Nabatiyye* (Nabatlıların Tarımı) adlı eserinin önsözünde eserin İbn Vahşiyye tarafından 291/904'te Nabatîce dediği Süryânice'den Arapça'ya çevrildiği ve 318/930'da öğrencisi Ahmed İbn ez-Zeyyât tarafından derlenip neşredildiği yazılmaktadır.²¹⁹

İbn Vahşiyye'nin adıyla özleşen *el-Filâhatü'n-Nabatiyye*, İslam öncesi dönemlerde Yakındoğu'da yaşayan halkların tarım, botanik, coğrafya ve astronomi hakkındaki bilgi ve kültürlerini yansıtan önemli bir kaynaktır. İbn Vahşiyye kitabının önsözünde öğrencisi İbn ez-Zeyyât'a kadîm Keldânî ilim ve kültürünün unutulmaya yüz tuttuğundan yakınmaktadır. Bu duruma gönlünün razı olmadığını, zira kendinin de Keldânî soyundan geldiğini söyleyerek bu eseri çevirdiğini söylemektedir²²⁰

²¹⁹ Mahmut Kaya, "İbn Vahşiyye", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 20, Ankara 1999, s. 437., Nasr, 1989, s. 221., Jaakko Hameen-Anttila, *The Last Pagans of Iraq Ibn Wahsiyya and his Nabatean Agriculture*, Boston 2006, s. 93.

²²⁰ İbn Vahşiyye, 1999, s. 437., Hameen-Anttila, s. 93-94.

İbn Vahşîyye kitabının önsözünde kitapla ilgili şu bilgileri de vermektedir: Ağaçların yetiştirilmesi, bakımı, aşılama yöntemleri, iklimler ve iklimlerin tarım üzerindeki etkileri, bitkilerin tıbbî kullanımları ve insanlar üzerinde tedavi edici yönleri. Bu açıdan kitabın faydalı olduğunu ve tam ve eksizsiz olarak çevirdiğini söylemektedir.²²¹

²²¹ Hameen-Anttila, 2006, s. 98.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KLASİK OSMANLI DÖNEMİ BOTANİK ÇALIŞMALARI

GİRİŞ

Klasik Osmanlı Düşünce Geleneği'nde Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe arasındaki sınırlar kalkmış, bu üç alanın problemleri adeta iç içe girmiştir. Bu dönemde Osmanlı'nın felsefî düşüncesinin anlaşılabilmesi için bu düşünce yapısının temellerinin bilinmesi gerekmektedir. Bu açıdan İbn Sînâ felsefesinin (ve Hükemâ'nın) ve kelâm ve tasavvuf disiplinlerinin Gazzâlî sonrası geçirmiş olduğu dönüşümlerin dikkate alınması ve bu dönüşümün Osmanlı'ya nasıl aktarıldığının bilinmesi, Osmanlı âlimlerinin felsefî düşünceye karşı tutumlarını belirlemede önemli etkindir.²²²

İslam düşüncesi, Gazzâlî'ye kadar kelâm, tasavvuf ve felsefe olmak üzere üç ayrı koldan ilerlemiştir. Gerek bu alanların birbiriyle ilişkileri, gerekse her birinin kendi içinde oluşan “fırka”, “tarîk” ve “ekoller” arasındaki rekabet ve tartışmalar İslam ilim ve tefekkür hayatına büyük bir canlılık getirmiştir. Fakat Gazzâlî'yle birlikte kelâm, felsefe ve tasavvuf arasındaki sınırlar ortadan kalkmış ve dolayısıyla

²²² Hatice Toksöz, Osmanlı Klasik Dönemi'nde Felsefe ve Değeri, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5 (13), İstanbul 2007, s. 123-124.

İslam Dünya'sındaki düşünce alanındaki dinamizm on ikinci yüzyıldan itibaren yapısal değişikliğe uğrayarak devam etmiştir.²²³

Gazzâlî (1058-1111) önce kadim Yunan Felsefe'sinden intikal eden bilgiyi Riyâziyye, Mantıkiyye, Tabî'yye, İlâhiyye, Siyâsiyye ve Hukukiyye olmak üzere altıya ayırmış ve Hükemâ'nın özellikle "İlâhiyye" (Metafizik) ile ilgili görüşlerini eleştirmiştir. *Tehâfütü'l-Felâsife* (Filozofların Tutarsızlığı) adlı eserinde yirmi meseleden ötürü yanlışa düştükleri için hem Aristoteles'in hem de onun Müslüman temsilcileri olan Farâbî ve İbn Sînâ'nın görüşlerini çürütmeye girişmiştir. İslam Şeriatı ve Felsefenin üç meselede uyuşmasının mümkün olmadığını belirtmiş ve bunları savunan filozofların tekfir edilmesi gerektiğini söylemiştir. Bu üç mesele şunlardır:

1. İslam filozoflarına, yani Meşşâ'yye'ye göre, Âlem ezeli ve ebedidir ve cevherler kadîmdir.
2. Allah, "külliyyâtı" (tümelleri) bilir, ama "cüz'iyâtı" (tikelleri) bilmez.
3. Bedenler dirilmez, ceza ve mükâfat sadece ruhlara aittir.

Bunların dışında kalan on yedi meselede ise, filozoflar ile mesela Mu'tezile Mezhebi mensuplarının yaklaşımları benzer veya aynı olduğu için, bunları savunanların sadece "bid'at ehli" olduklarına hükmetmek gerekmektedir.²²⁴

²²³ Kemal Sözen, "Klasik Osmanlı Türk Düşüncesi", *Yeni Türkiye*, 8 (16), 2002, s. 94.

Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*'de Hükemâ'nın "İlâhiyyât" (Metafizik) bahislerinde kurmuş oldukları yönteme karşı gelmekte, onun ilahiyat için uygun olmadığını iddia etmektedir.²²⁵ Gazzâlî öncesi dönemin "mütekaddimîn" adıyla anılan ilk dönem kelâmcıları, bu disiplinin amacına uygun olarak Allah'ın varlığı, isim, sıfat ve fiillerini "ilâhiyyât", peygamberlik, ahiret ahvâli ve imâmet meselelerini de "sem'iyât" ana başlığı altında incelerken yöntem olarak Aristoteles'in mantığını değil de, "bilinmeyenin bilgisini, onu bilinene kıyaslarla elde etmek"ten ibaret olan "fikhî kıyas"ı kullanmışlardır. Gazzâlî ise kendinden önceki kelâmcıların uzak durdukları Aristoteles mantığının, dinin ilkelerine temellendirmede din açısından bir sakınca taşımadığını savunarak kelâm ilmi açısından yeni bir dönemin başlatıcısı olmuştur. Bu yeni dönemde "müteahhirîn" olarak adlandırılan kelâmcılar yöntem olarak Aristoteles mantığını kullanmışlar ve ilk dönem kelâmın başlıca konuları olan "ilâhiyyât" ve "sem'iyât" meseleleriyle birlikte hatta onlardan daha fazla felsefe problemleriyle ilgilenmişlerdir. Böylece Gazzâlî kelâmın kapılarını, mantığın dinî ilimler için de en güvenilir yöntem olduğunu ilan ederek felsefeye açmıştır.²²⁶

Gazzâlî'nin diğer karşı çıktığı nokta ise şudur: Filozofların matematiksel ilimlerin hepsinde, tabîî ilimlerin bir kısmında burhanî (akıl yürütmeye dayanan) önermelere sahip oldukları şüphesizdir. Fakat filozofların Matematiksel İlimler ile Tabîî İlimler alanındaki bilgilerinin "yakînî" olması, diğer alanlarda da "yakînî" bilgiye sahip olacakları anlamına gelmez. Zira ona göre akıl, kendi imkânları

²²⁴ Kasım Kufralı, "Gazzâlî", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul 1998, s. 753.

²²⁵ Mehmet Vural, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara 2004, s. 73.

²²⁶ Hüseyin Sarioğlu, "Osmanlı'da Felsefe-Kelâm-Tasavvuf İlişkileri", *Osmanlı*, Cilt: 8, Ankara 1999, s. 218.

içerisinde metafizik meselelerde kesin sonuçlar elde edebilecek bir donanımdan yoksundur. Filozofların en büyük yanlışlığı, bu imkânsızlıklara rağmen, böyle bir çaba içine girmeleri ve bu konularda kesin bilgi içeren sonuçlara ulaştıklarını iddia etmeleridir. Böylelikle Gazzâlî, metafizik meselelerde akla dayalı bir icma'nın imkânsızlığını dile getirmiştir.²²⁷

Gazzâlî, metafizik sorunların çözümünde “ilham” ve keşif’i önermiş, böylece bir yöntem olarak “keşif”, metafizik sorunlar karşısında güçsüz ve yetersiz kalan aklın üstüne konumlandırarak teminat altına alınmıştır. Böylelikle hakikatin “ilham” ve “keşif” yoluyla bilinebileceği noktasında karar kılarak varlık ve bilgi sorunlarına tasavvufî bir çözüm getirmeye çalışmış, sonuç olarak kelâmın kapılarını tasavvufa da açılmıştır. Bu ise tasavvuf öğretisinin itibarını artırmış, Şeriat ve Hikmet’i (ama Aristotelesçi değil, Platoncu Hikmet’i ve “Akıl” yoluyla ulaşılan bilgiyi değil, “Keşif” yoluyla elde edilen bilgiyi) uzlaştırmayı başarmıştır. Bu uzlaştırma bilginin kaynağı bakımından tahlil edilecek olursa, bir “Akıl-Nakil” uzlaşması değil, daha çok “Keşif-Nakil” uzlaşmasıdır. “Keşif-Nakil” uzlaşması, Kâşif’in yani mutasavvıfın veya mistik’in bilgisi, özü gereği akıl ile kontrol edilebilecek türden bir bilgi değildir.²²⁸ Böylelikle Şehâbeddîn el-Sühreverdî ile Muhyiddîn İbn el-Arabî’nin Hakikat’e ulaşma yolunda emin adımlarla yürüyebilmesi için teorik bir zemin hazırlanmıştır.

²²⁷ Vural, s. 74.

²²⁸ Remzi Demir, *Phiosophia Ottomonica, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde Türk Felsefesi*, Cilt: 1, Ankara 2005, s. 47-50.

Tasavvuf, İbn Arabî gibi sufi filozoflarca felsefî bir çehreye büründürülerek, öğrencileri vasıtasıyla sonraki dönemlere aktarılmıştır. Bütün mutasavvıflarda olduğu gibi, o da bilginin kaynağı meselesinde “aklî bilgi” yerine “keşfî” (ilhamî) bilgiyi öne sürmüştür. Mutasavvıfların anladığı “keşif”, bir bakıma bilim ve felsefe için gerekli olan mevcut birikimi öğrenmek ve bu birikimden yararlanarak “Akıl yoluyla” Dünya’nın hakikate çok daha uygun bir tasvirine ulaşmak olarak tanımlayabileceğimiz bir düşünsel etkinliği neredeyse değersiz kılmaktadır.²²⁹

İbn Arabî, *el-Fûtûhât el-Mekkiye* adlı eserinin girişinde bilgiyi Akıl Bilgisi, Hâl Bilgisi ve Sır Bilgisi olarak üçe ayırmıştır. Doğrudan doğruya veya bir melek vasıtasıyla Allah’tan gelen ve ancak yoğun bir tasavvufî eğitimden sonra elde edilen “Sır Bilgisi”, “ma’rifet”tir ve asıl ilim “ma’rifet”tir. “Ma’rifet”i bilen her şeyi bilir. Bu tarzda bir bilgiye “akıl” yoluyla değil, “emin bir ruhun telkiniyle” ulaşılır.²³⁰

Gazzâlî sonrası dönemde oluşan bu yeni düşünce akımları, Osmanlı Devleti’nin kuruluş dönemlerine rastlamakta ve Devlet’in kuruluş döneminin fikrî yapısı üzerinde etkili olmaktadır. Bu açıdan Osmanlı Düşüncesi felsefileşmiş kelâm ve tasavvuf kültüründen oluşmaktadır. Gazzâlî’nin tesiriyle oluşan bu zihniyet kelâmıda Fahreddin Râzî, tasavvufta ise İbn Arabî’nin oluşturduğu ekollerle beraber Osmanlı

²²⁹ Demir, s. 103.

²³⁰ Ahmet Ateş, “Muhyiddîn Arabî”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, İstanbul 1979, s. 548.

Düşünce dünyasında etkili olmuş ve bu oluşum siyasi otoritenin desteğini alarak hâkim bir konuma gelmiştir.²³¹

Felsefenin, kelâmın ve tasavvufun bir terkibi niteliğini taşıyan Osmanlı düşünce geleneğinde felsefe algısını, kelâm ve tasavvufla birlikte değerlendirip, Osmanlı düşünürlerinin felsefeye ait görüşlerini, felsefî nitelikli eserlerin yanı sıra kelâm ve tasavvufa ait eserlerde de aramak gerekmektedir.²³²

Sonuç olarak, on dördüncü yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı medreseleri açılmaya başlamış ve Gazzâlî'nin oluşturduğu geleneksel felsefe ve kelâm anlayışı çerçevesinde yetişen müderrislerce Osmanlı Düşünce Dünya'sına aktarılmıştır. Medreselerde okutulan ders kitaplarında felsefe, tasavvuf ve kelâma ait problemler iç içe geçmiş, her biri birbirinin konularını içermiştir.

III.1. Klasik Osmanlı Dönemi Doğa Algısı

Klasik Osmanlı Dönemi'nin doğa algısı ve ilim anlayışının temelini oluşturan iki temel eser karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birisi Esirüddin el-Mufaddal İbn Ömer İbn el-Mufaddal es-Semerkandî el-Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme*'si, diğeri ise o dönemin ilim anlayışını yansıtan Taşköprülüzâde'nin *Mevzûatu'l-Ulûm* adlı eseridir.

²³¹ Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul 1997, s. 173-174.

²³² Toksöz, s. 129.

III.1.2. Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme*'sinde Doğa Algısı

Osmanlı medreselerinde felsefî nitelikli kelâm kitaplarının yanı sıra kelâm konularını içeren felsefe eserleri de bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi XIII yüzyılda İbn Sînâ geleneğinin temsilcilerinden biri olarak bilinen Esirüddin el-Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme* adlı eseridir. Ebherî söz konusu eserinde Klasik İslam felsefesinin kavramlarını ve problemlerini didaktik bir tarzda sunmuş, Klasik Osmanlı Dönemi doğa algısının gelişiminde temel oluşturmuştur. Zira eserin Osmanlı medreselerinde son dönemlere kadar eğitim sistemi kademeleri olan iktisar (başlangıç) ve iktisad (orta) kademelerinde ders kitabı olarak okutulmuş olması ve üzerinde pek çok şerh ve haşiyenin yazılmış olması onun Osmanlı düşünce geleneğinde yerini göstermesi bakımından önemlidir.²³³ Bu şerh ve haşiyelerden bazıları şunlardır: Mir Hüseyin el-Meybudî'nin (ö. 1474) *Şerhu Hidâyetü'l-Hikme*'si (İstanbul 1283), Mollazâde Ahmed b. Mahmud el-Herevî'nin şerhi, İbn Şerif el-Hüseyin'in *Hallü'l-Hidâye* isimli şerhi, Eminüddîn es-Salî'nin şerhi, Sa'duddîn Mes'ud b. Muhammed el-Kazvinî'nin şerhi, Kutbeddîn el-Cîlî'nin *Şerhü Hidâyetü'l-Hikme*'si, Muhammed İbn Mübârekşâh'ın *Şerhu Hidâyetü'l-Hikme*'si ve Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*'sidir.²³⁴

Ebherî'nin İbn Sînâ ile felsefî bağlantısını tespit etmek açısından İbn Sînâ'dan Ebherî'ye kadar geçen zaman diliminde yer alan İbn Sînâ felsefesinin öğrencilerini

²³³ Cevdet Kılıç, "Ebherî'nin Metafizik Terminolojisinin İbn Sînâ'daki Kaynakları", *Felsefe Dünyası*, 2 (44), 2006, s. 1, Toksöz, s. 146, Abdullah Yormaz, *Mevlânâzâde'nin Hidâyetü'l-Hikme Şerhi, Tahkik ve Tahlil*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 7.

²³⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Cit: II, Arapça'dan Tercüme: Rüştü Balcı, Ankara 2007, s. 2029.

ve takipçilerini zikretmek yerinde olacaktır. Zira İbn Sînâ felsefesi öğrencileri vasıtasıyla İslam Dünya'sına yayılma imkânı bulmuş ve yine öğrencileri vasıtasıyla Osmanlı Dönemi ilim anlayışını etkilemiştir. İbn Sînâ'nın izinden giden öğrencilerinin başında aynı zamanda arkadaşı ve yardımcısı olan Ebu Ubeyd el-Cûzcânî gelmektedir. Cûzcânî, İbn Sînâ'nın ölümüne kadar yanından ayrılmamış, onun kitaplarını derlemek ve yazıya dökmenin yanı sıra, İbn Sînâ'nın eserlerine önsöz yazarak zenginleştirmiş, hocasının yazmayı düşünüp de yazamadığı konularda onun fikirleri ışığında eserler kaleme almış ve en önemlisi de İbn Sînâ'nın *Kitabu'ş-Şifâ* adlı eserinin mukaddimesinde İbn Sînâ biyografisini yazmıştır.²³⁵ Fakat İbn Sînâ'nın fikirlerinin kendinden sonra gelenlere aktaran en önemli öğrencisi Behmenyâr b. Merzubân'dır. O, İbn Sînâ felsefesinin özellikle, *eş-Şifâ*, *en-Necât* ve *el-İşârât ve't-Tenbihât* isimli eserlerin geniş bir özeti mahiyetinde olan *Kitabu't-Tahsîl* isimli bir eser kaleme almıştır.²³⁶ İbn Sînâ'nın felsefî öğretileri daha ziyade Behmenyâr vasıtasıyla devam ederek İslam dünya'sına dağıtılmıştır. İbn Sînâ'nın diğer önemli bir öğrencisi de Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Mâsumî'dir. El-Mâsumî, Birunî (973-1051)'nin İbn Sînâ'nın fikirlerini eleştirmesi üzerine filozofun cevap vermekten kaçındığı onun yerine Mâsumî'nin cevap verdiği kaydedilmektedir. İbn Sînâ fikirlerini Horasan bölgesine yayan Ebu'l Abbas Fazl b. Muhammed el-Lükerî (ö. 1123)'dir.²³⁷ Bundan sonra İbn Sînâ geleneği, Lükerî'nin öğrencisi Efdalüddîn el-Gilânî, onun da öğrencisi olan ve İbn Sînâ'nın *en-Necât* isimli eserine şerh yazan Ebu Ali Sadeddin Muhammed b. Horisan es-Serahsî ile devam eder. Daha sonra ise, Feridüddîn Damâd en-Nîsâburî gelmekte olup bu zat,

²³⁵ Dimitri Gutas, "Avicenna: Biography", *Encyclopedia Iranica*, Editör: Ehsan Yarshater, Cilt: III, London Newyork 1989, s. 67-70.

²³⁶ Mahmut Kaya, "Behmenyâr b. Merzûbân", *DİA*, Cilt: V, İstanbul 1992, s. 354-355.

²³⁷ Bekir Karlığa, "İbn Sînâ" (Etkileri), *DİA*, Cilt: XX, İstanbul 1999, s. 346.

Nasireddîn Tûsî (1201-1274)'nin hocasıdır. Tûsî, İbn Sînâ felsefesini Şîî İslam Dünya'sına tanıtmıştır. Fahreddîn Râzî (1150-1209) de XII yüzyılda İbn Sînâ felsefesini Sünnî İslam Dünya'sına tanıtmıştır. Gazzâlî gibi Râzî de birçok konuda İbn Sînâ'nın görüşlerini eleştirmiştir, fakat temel sistemini onun üzerine kurmaya çalışmıştır. Böylece XIV yüzyıla kadar ulaşan İbn Sînâ felsefesi, artık bundan sonra Râzî'nin öğrencisi olan Esirüddîn el-Ebherî ile Osmanlı düşüncesine intikal edecektir.²³⁸

Ebherî'nin diğer bir hocası da, Kemaleddin İbn Yunus (ö.1242)'tur. Özellikle Yunan Bilimleri'nde uzamanlığının yanı sıra Fârâbî ve İbn Sînâ felsefesinin takipçisi olma özelliği ile dikkati çekmektedir. İbn Yunus, Musul'da yaşamış olup, fıkıh ve hadis gibi din ilimlerinin yanı sıra tarih, felsefe, musikî, astronomi, kimya, simya ve tıp ilimlerine de vasıf bir şahsiyettir.²³⁹

Esirüddin el-Mufaddal İbn Ömer İbn el-Mufaddal es-Semerkandî el-Ebherî'nin (?-1265) hayatı hakkında pek fazla bir şey bilinmemektedir. Kaynaklarda Musul'da doğduğu ve Semerkant'lı bir aileye mensup olduğu belirtilmektedir. İlk tahsilini Musul'da yapmıştır. Horasan, Bağdat ve Erbil gibi dönemin meşhur ilim

²³⁸ Kılıç, 2006, s.3.

²³⁹ Ramazan Şeşen, "İbn Yunus, Kemaleddin", *DİA.*; Cilt: XX, İstanbul 1999, s. 543.

merkezlerine ilim tahsili için seyahatler yaptığı, Musul hükümdarının sarayında himaye gördüğü ve Anadolu’da bulunduğu bildirilmektedir.²⁴⁰

Ebherî’nin *Hidâyetü’l-Hikme*’si muhteva ve metot açısından İbn Sînâ’nın eserleriyle benzerlik taşımaktadır. Nitekim onun da eseri tıpkı İbn Sînâ’nın eseri gibi Mantık, Tabiiyyât ve İlahiyyât olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. İlahiyyât/Metafizik bölümünde olduğu gibi Tabiiyyât/Fizik bölümlerinde ele aldığı kavramlar ve problemler İbn Sînâ’nın eserlerinden *es-Simâu’t-tabîi/Fizik*’inin bir özeti niteliğinde olduğu²⁴¹ söylene de, bu bölümlerin içeriği incelendiğinde tamamen olmasa bile bazı önemli bakımlardan İbn Sînâ’dan farklılıklar arz ettiği görülmektedir. Ebherî her ne kadar İbn Sînâ geleniğinin önemli kavramlarını kullanmış ve hatta bunları aktarmış olsa da, özellikle bu geleneğin bazı önemli problemlerine eserinde yer vermediği gözden kaçmamaktadır. Bunlardan en önemlisi organik varlık tabakalarını incelerken sadece nebâtî nefis, hayvanî nefis ve insanî nefis kavramları üzerinde durarak bu üç varlığın metafizik boyutlarını ele almış, tabiat bilimleri boyutunu yani biyolojik ve fizyolojik varlığı üzerinde durmamıştır. Bu ise Ebherî’nin felsefî düşüncesini ortaya koyarken İbn Sînâcı geleneğinin Gazzâlî ve Fahreddîn Râzî’nin çizgisinde dönüşmüş olan paradigmayı benimsemesinin izlerini taşımaktadır. Nitekim Ebherî, kendi kozmolojik sistemini ve doğa algısını kısmen İbn Sînâcı kozmolojik sisteme ve doğa algısına dayandırsada, Gazzâlî düşüncesinin ortaya koyduğu izlerin temelleri çok net görünmektedir.

²⁴⁰ Hasan Ayık, *Ebherî’nin Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, SÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1991, s. 4, Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Hazırlayanlar: Aykut Kazancıgil, Sevim Tekeli, İstanbul 1982, s. 53, Abdülkuddüs Bingöl, “Ebherî”, *DİA*, Cilt: 10, İstanbul 1994, s. 75-76.

²⁴¹ Cevdet Kılıç, “Ebherî’nin Hidâyetü’l-Hikme’inde Tabiat Felsefesinin Temel Kavramları ve Kaynakları”, *Dini Araştırmalar*, 11 (31), 2008, s. 1.

Klasik Osmanlı Dönemi doğa algısının temellerini oluşturan Ebherî'nin doğa algısını burada vermek, İslam Dönemi doğa algısı ve dolayısıyla İbn Sînâ'nın doğa algısındaki farklılıklarını ve benzerliklerini ortaya koymamız ve bu dönemde yapılan bitkilere ilişkin çalışmaların temelinde yatan paradigmanın anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Ebherî, Evren'i Ayaltı ve Ayüstü Evren olarak ikiye ayırmaktadır. Ayüstü Evren'de oluş ve bozuluşa tabi olmayan ideal ve üstün varlıklar, Ayaltı Evren'de ise oluş ve bozuluşa tabi, sonlu varlıklar bulunmaktadır.²⁴² Ebherî varlık alanını da Mümkün ve Zorunlu Varlık olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Zorunlu Varlık, kendisinde bulunan sıfatlar bakımından yeterli, kendisinin zorunlu varlığını tamamlayarak hiçbir harici sığata ihtiyaç duymayan, kendisi sebebiyle zorunlu ve Bir olan Tanrı'dır. Diğer tüm varlıklar, Mümkün Varlıklar vücuda gelebilmesi için Zorunlu Varlığa gereksinim duymaktadırlar. Kendisiyle zorunlu varlığın bütün yönleriyle zorunlu olmasının doğal sonucu olarak da varoluşunda hiçbir mümkün varlıkla ortaklığı bulunmamaktadır.²⁴³

Ebherî, söz konusu eserinde, Gâzzâlî'nin Hükemâ'yı eleştirdiğı meseleler üzerinde de durmuştur. Zorunlu Varlığın kendisiyle bilmesi ve O'nun cüz'ıyyâtı ve küllıyyâtı bilmesi gibi sorunları tartışmıştır. Zorunlu Varlık kendisiyle bilir. Çünkü O, maddeden soyutlanmıştır. Maddeden her soyutlanansa kendisiyle âlimdir. Çünkü ilim, "Hakikatin madde ve eklerinden soyutlanarak meydana çıkışıdır." Madde ve

²⁴² Kılıç, 2008, s. 10.

²⁴³ Kılıç, 2006, s. 15-17.

eklerinden her soyutlananınsa küllîleri bilmesi zorunludur. Ebherî, küllîler bilgisi meselesine “soyutlama” kavramıyla yaklaşmaktadır. Zirâ, soyutlanan her soyutun akletmesi mümkündür. Çünkü idrak ve akletme, madde ve eklerinden soyutlanan akledilen suretinin akılda bulunmasıdır. Zorunlu Varlık cüz’ileri de bilir. Çünkü o, cüz’iyyâtın sebeplerini bilir. Bu nedenle sebeplerini biliyorsa onu da bilmesi zorunludur.²⁴⁴

Zorunlu Varlık tektir, basittir. Basit olmasından dolayı kendisinden ancak tek bir şey sudûr etmektedir. “Bir’den Bir çıkar” ilkesi gereği, Zorunlu Varlığın ilk malulü Mutlak Akıl’dır. Felekler ise, akılların malulüdür. Zorunlu Varlığın ilk malulü olan İlk Akıl’ın başkasından dolayı varlığının zorunlu, zatından dolayı da mümkün olması gerekmektedir. Bu iki yönün birinden dolayı İkinci Akıl’ın ilkesi, diğer yönden dolayı da muhit feleğin ilkesi çıkmaktadır. Dolayısıyla İlk Akıl başkasından dolayı zorunlu varlık olması yönüyle İkinci Akıl’ın ilkesi, kendisi sebebiyle mümkün varlık olması yönüyle muhit feleğinin ilkesi olmaktadır. Bu yolla her Akıl’dan bir Akıl ve bir Felek sadır olur. Bu durum Dokuzuncu Akıl’da sona erene kadar devam etmektedir. Dokuzuncu Akıl’dan da Ay Feleği ve Onuncu Akıl sudûr etmektedir. Onuncu Akıl unsurların kaynağı ve Ay küresinin altında bulunan varlıkların müdebbiridir. Bu da Faal Akıl’dır. Faal Akıl’dan da unsurların madde ve suretlerinin sudur etmesiyle de cismâni (Ayaltı Evren) âlemin vücuda geldiği belirtilmektedir.²⁴⁵

²⁴⁴ Kılıç, 2006, s. 19-20.

²⁴⁵ Kılıç, 2006, s. 19-21.

Ebherî, Ayalı Evren’de var olan tüm cisimlerin iki “cüz”den meydana geldiğini söylemektedir. Bunlar madde ve sûrettir. Madde “mahal”, sûret ise hâl’dir. Madde ve sûret birbirinden soyutlanamaz. Çünkü Ebherî’ye göre madde, sûretin illeti değildir. Zira madde, sûretin varlığından önce bilfiil mevcut değildir. Maddeyi belirleyen sûret olduğundan dolayı, bu ikisinin arasında özsel anlamda bir öncelik ve sonralık yoktur ve olması da gerekmez. Aynı şekilde sûret de maddenin sebebi değildir. Çünkü sûretin şekille beraber ya da şekille var olması gerekmektedir. Şekil maddeden önce mevcut değildir. Sûret maddenin var olmasının sebebi olsaydı, şekilden önce mevcut olurdu ki bu Ebherî’ye göre çelişkilidir.²⁴⁶ Bu durumda madde, sûretten müstağni değildir. Çünkü sûret şekilsiz var olamaz, madde de varlığından ve varlığını sürdürme de sûrete ihtiyaç duymaktadır.

Ayalı Evren’de sûret almış ilk maddenin en ilkel ve basit plandaki cismâni görünümü olan dört unsurdan, madenlere, bitkilere, hayvanlara ve insanlara kadar uzanan varlık mertebeleri bulunmaktadır. Aynı zamanda Ayalı Evren’deki cisimler basit ve bileşik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Basit cisimler, su, hava, ateş ve toprak gibi farklı yapıdaki cisimlere ayrılmayan cisimlerlerdir. Bileşik cisimler ise kendini meydana getiren farklı şekillerdeki cisimlere ayrılabilen cisimlerdir. Bu kategoride madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar yer almaktadır.²⁴⁷

Ebherî’ye göre tabiattaki varlık düzenini meydana getiren bileşik varlıklardan ilki madenlerdir. Madenler, yer altında toprağın içinde kilitlenip kalan bir miktar

²⁴⁶ Kılıç, 2008, s. 1-5.

²⁴⁷ Kılıç, 2008, s. 14.

duman ve buhar ile dört unsurdan oluşmaktadır. Tabiattaki varlık düzeninde madenden sonra bitkiler gelmektedir. Yani inorganik varlık tabakasından organik varlık tabakasına geçerken ilk varlık tabakası bitkilere dir. Bitkiler varlık zincirindeki varoluş gayelerini hayvanlarla madenler arasında bir bağ oluşturarak yerine getirmektedir. Ebherî, bitkiler bölümünde İbn Sînâ'nın eş-Şifâ, et-Tabiiyyât/en-Nebât'ta ele aldığı tarzda tabiat bilimleri yapmamış, daha çok bir nefis metafiziği yapmıştır ve sadece nebâti nefis ve onun ilkeleri üzerinde durmuştur. Diğer iki varlık tabakalarında da hayvanî ve insanî nefis konularını ön plana çıkarmıştır. Nebâti nefsi şu şekilde tanımlamıştır: Bitki çeşitli organlarla farklı fiiller ve hareketlerin kendisinden sudûr ettiği şuursuz bir kuvvete sahiptir ki bu kuvvete nebâti nefis denir.²⁴⁸ Nebâti nefsin büyüme, beslenme ve üreme olmak üzere üç gücü bulunmaktadır: Ebherî'ye göre beslenme gücü, başka bir cismi kendisinin içinde bulunduğu şekle büründürüp kendisinden ayrılanlara bedel olarak onu kendisine eklemektedir. Beslenme gücü gıdayı çeker, tutar, sindirir ve fazlasını dışarı atar. Büyüme gücü ise, içinde bulunduğu cismin uzunluk, genişlik ve derinlik açısından tabiatına uygun büyüklüğe ulaşmaya kadar büyümesini sağlamaktadır. Beslenme fiili güçsüz düşene kadar devam ederken, büyüme fiilinin bir sınırı vardır, vücut belli bir boyuta ulaşınca durur.²⁴⁹

Ebherî'ye göre organik varlık skalasında bitkisel varlık alanından sonra (onun üstünde) gelen alan, hayvansal varlık alanıdır. Hayvanî nefsi, cüzileri idrak etme ve iradeyle hareket etme yönünden organik cismin ilk kemali olarak görmektedir. Bu

²⁴⁸ Kılıç, 2008, s. 15-20.

²⁴⁹ Kılıç, 2008, s. 20.

varlık kategorisinde yer alan en önemli güç, algılama ve hareket gücüdür. Algılama gücü iç ve dış duyulardan oluşmaktadır. Dış duyular: “Beş Duyu” denilen duyma, görme, koklama, tatma ve dokunma duyularıdır. İç duyular ise, ortak duyu, hayal, vehim, hafıza ve mutasarrife duyularıdır. Bu duyular, beynin ön kısmındaki bir boşlukta bulunur. Burası dış duyulara yansıyan bütün suretleri kabul eder. *Hayal* beş duyudan hâsıl olan bütün suretleri ve temsilleri onların kaybından sonra depolar. Müşterek hissin deposudur. *Vehim kuvveti* beynin orta bölümünde bulunur ve beş duyuda bulunan cüzi anlamları idrak eder. *Hafıza kuvveti* beynin son bölümünde bulunup, vehim kuvvetinin beş duyudan idrak ettiği cüzi anlamları depolar. Vehim kuvvetinin deposudur. *Mutasarrife gücü* ise orta beynin altında bulunur ve hayalde olan bir kısım şeyleri diğerleriyle birleştirir. Bir kısmını da bir kısmından ayırır. Ebherî, hayvanî nefsin algılama güçlerini ele aldıktan sonra, nefsin hareket ettirici (*el-kuva'l-muharrike*) güçlerini anlatmaya geçmektedir ve bu gücü, *iradeyi doğuran güç* (*el-kuvvetu'l-bâ'ise*) ve *eylemi yapan güç* (*el-kuvvetu'l-fâile*) diye ikiye ayrmaktadır: İradeyi doğuran güç, hayalde oluşan, arzulanan veya kendisine kaçınılması gereken suretler belirdiğinde fail gücü harekete geçirir. Eğer bu hareket arzulananı elde etme yönünde ise şehvet, kendisinden kaçınılan şeyi def etmek ya da galebe çalmak için harekete geçirdiğinde ise öfke (gadabiyye) gücü diye isimlendirilir. *Fail güç* ise adaleleri harekete geçiren güçtür.²⁵⁰

Organik varlık alanının en üst seviyesi insanî nefis tabakasıdır. İnsanî nefis veya varlık tabakasını, “Natik nefis ile özeldir.” diyerek insanın en önemli özelliği üzerine vurgu yapmaktadır. Ebherî insanın biyolojik ve fizyolojik yapısına değil, doğrudan

²⁵⁰ Kılıç, 2008, s. 20-22.

psişik ve ruhî boyutuna önem vermiştir. İnsanî nefsi şu şekilde tanımlamaktadır: “O, küllileri ve cüzileri idrak etme, fikrî işleri yapma yönünden tabii cismin ilk yetkinliğidir. Tasdik ve tasavvurları kendisi ile idrak ettiği akıl gücüne sahiptir. Görüşün gereğine göre düşünme, tefekkür ve sezgiyle cüzi fiiller için bedeni harekete geçiren ameli gücü de vardır.” Ebherî insanî nefsi tanımladıktan sonra nefsin daha çok teorik yönü üzerinde durmuştur. Ona göre makulâtı idrak etme gücü canlılar içerisinde sadece insanlara verilmiştir. Dolayısıyla insanı insan yapan en önemli yetenek akletmektir. Ebherî burada akıl gücünün mertebelerini sıralamaktadır. Ona göre akıl gücünün mertebeleri şunlardır: Birinci mertebe, bütün makullerden boş olan ancak onları elde etmeye istidadı olan mertebedir ki Maddi (Heyûlanî) Akıl diye isimlendirilir. İkinci mertebe, bedahetten nazariyata geçmeyi sağlaması bakımından kendisinde bedihi makulâtın bulunduğu mertebedir ki Bil-meleke Akıldır. Üçüncü mertebe, makulleri akledabilen ancak onların üzerinde mütalaada bulunamayan Bil-fiil Akıldır. Dördüncü mertebe ise elde edilen makuller üzerinde düşünebilen akıldır ki Mutlak Akıl denir. Dördüncü mertebedeki makulât, Müstefad Akıl diye isimlendirilir. Bil-meleke Aklın son noktasına ulaşmış olanına da Kutsal Güç denir.²⁵¹ Ebherî akletmenin İbn Sînâ’da olduğu gibi (İbn Sînâ aklın pratik yönünün organlara ihtiyacı olduğunu söylemekteydi) cismânî organlarla olmadığını, aksi takdirde insana bedeni zayıf düşüren bitkinlik arız olduğunda, mesela kırk yaşından sonra akıl kuvveti kemale erirken bedenin güçsüzleşmeye başladığını, bu nedenle aklın işlevini yerine getirmede engel olduğunu söylemektedir.

²⁵¹ Kılıç, 2008, s. 22-24.

Taşköprülüzâde Kemâleddin Mehmed ve *Mevzûatu'l-Ulûm*

Osmanlı Klasik Dönemin bilimlere ilişkin tasnifinde de Gazzâlî ekolünün önemli tesirleri bulunmaktadır. Bu açıdan dönemin önemli bilginlerinden biri olan Taşköprülüzâde Ebulhayr İsameddin Ahmed'in (ö. 968/1561) bu konudaki görüşleri bizim için önemlidir. Zira Taşköprülüzâde *Miftâhu's-Sa'âde* ve *Misbâhu's-Siyâde* adlı eserinde ilim ve düşünce tarihinin yaşadığı döneme kadar olan devresinde temel disiplinler ve alt dalları ile sanat, zanaat ve meslek olarak nazarî (teorik) ve amelî (pratik) düzeyde oluşan birikimi, üç yüzü aşkın bilgi alanı halinde ve her birini "ilim" kabul ederek kapsamlı bir şekilde tasnif etmiştir. Bu sebeple eser dönemin ilim anlayışının yakından ve derinden kavranabilmesi ve dönemin *İlm-i Nebatât* alanında yapılmış çalışmaları hakkında bizi bilgilendirmesi bakımından önemlidir. Kanunî Dönemi'nin meşhur bilgin, kadı ve müderrislerinden Taşköprülüzâde tarafından Arapça olarak kaleme alınan bu çalışma, oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi (ö. 1030/1620) tarafından bazı ekler yapılarak, *Mevzûatu'l-Ulûm* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.²⁵²

Miftâhu's-Sa'âde ve *Misbâhu's-Siyâde* adlı eserde ilimler, konuları olan şeylerin varlık mertebelerindeki (ontolojik) düzeni esas alınarak sınıflandırılmıştır. Taşköprülüzâde her şeyin bir varlığa sahip olduğunu ve bu varlıkların dört hâlde bulunacağını söyleyerek, ilimleri dört ana grupta toplamıştır. Buna göre varlığın dış dünyada (*fi'l-a'yân*), zihinde (*fi'l-ezhân*), sözde (*fi'l-ibâre*) ve yazıda (*fi'l-kitâbe*)

²⁵² Süleyman Çaldak, "Taşköprülüzâde'nin Mevzû'âtı'l-Ulûm'undaki İlimler Tasnifi Üzerine", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 2, Elazığ 2005, s. 117.

olmak üzere dört mertebesi bulunmaktadır. Yazıda karşımıza çıkan varlık, sözde olan varlığa, sözde olan varlık, zihinlerde olan varlığa ve zihinlerde olan varlık ise dış dünyada olan varlığa delalet etmektedir. Taşköprülüzâde'ye göre bu dört varlık mertebesinden hakîkî varlık aynî vücûda sahip olan yani dış dünyadaki somut varlıktır ve bu varlığı inceleyen ilimler de “hakîkî ilimler”dir. Bunun yanı sıra “zihinde varlık” (*fi 'l-ezhân*), “sözde varlık” (*fi 'l-ibâre*), “yazıda varlık” (*fi 'l-kitâbe*) mertebelerini inceleyen mantık, dil, yazı ilimleri ise hakîkî ilimler için birer vasıta durumunda Âlet İlimlerdir.²⁵³

Aynî vücûd mertebesinde bulunan varlıkları konu edinen ilimlere, Yüksek İlimler denilmektedir. Yüksek İlimler ise kendisi bizzat amaç olmayıp da, başka ilimlerin elde edilmesi için birer araç olan amelî ilimler ve bizzat kendileri amaç olan nazarî ilimler olmak üzere ikiye ayırt edilmektedir. Ayrıca bu Nazarî ve Amelî İlimlerden vahiy kaynaklı olanlar el-İlmü’ş-Şer’î (Şerî İlim), akıl yoluyla elde edilen ve tecrübeye dayalı olanlar da el-İlmü’l-Hikemî (Hikemî İlimler) adıyla anılırlar.²⁵⁴

Taşköprülüzâde, ilimleri böylece yediye ayırt ettikten sonra ayrıntılı olarak tanıtmaya girişmiştir. Hikemî İlimler, Nazarî ve Amelî olmak üzere ikiye ayrılır. “Hikmet-i Nazariyye” (Kuramsal Felsefe), ya hâriçte (aklın dışında) ve dâhilde (aklın içinde) maddeden arınmış varlıktan, ya hâriçte maddeye erişmiş ama dâhilde erişmemiş varlıktan ya da hem hâriçte hem dâhilde maddeye bulaşmış varlıktan söz

²⁵³ Hüseyin Sarioğlu, “Taşköprülüzâde’nin İlim ve Felsefe Anlayışı” *Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzâdeliler Sempozyumu*, Ankara 2006, s. 61, Çaldak, s. 119.

²⁵⁴ Çaldak, s. 119.

etmektedir. Birinci Kısım, İlahiyyât'ı ilgilendirdiği için “İlm-i A'lâ” (Yüksek İlim) ve Fizik'ten sonra okunduğu için “İlm-i Mâ-bâ'd el-Tabî'iyye” (Metafizik) olarak adlandırılır. İkinci Kısım “nefs”ler kendisiyle riyâzet olunmağa alıştırıldığı için “İlm-i Riyâzî” (Matematik) olarak adlandırılır, bu ilimde kanıtlamalar yakînî (kesin) olduğundan, “nefs”lerin önce “yakînîyyât”a alışmaları için, eğitime bununla başlamışlar ve hatta matematiği, mantık ilminin de önüne almışlardır. Üçüncü Kısım ise cisimlerin doğasından bahsettiği için “İlm-i Tabî'i (Fizik) ve tamamen maddeye bulaşmış varlıkları konu edindiği için “İlm-i Ednâ” (Alçak İlim) olarak adlandırılır.²⁵⁵

Metafizik, varlıklarla ilgilenen bir ilimdir, gâyesi “i'tikâdât-ı hakk”a, doğru inançlara ve “tasavvurât-ı mutâbık”a, uygun tasavvurlara ulaşmaktır. Böylelikle onunla “sa'âdet-i ebediyye” (ebedî mutluluk) tahsîl ve “siyâdet-i sermediyye” (daimî efendilik) tekmîl edilebilsin. İlimler arasında en önemlisi ve en yücesi metafizik'tir. Taşköprülüzâde bilgiye ulaşmanın yolu ya “tarîk-i nazar” (düşünme yolu) ya da tarîk-i tasfiye” (arınma yolu) olduğunu söylemektedir. Düşünme yolunun kendi içinde mertebeleri bulunmaktadır; bunlardan “tarîk-i zevk” (zevk yolu), “tarîk-i tasfiye”ye yakın ve bitişiktir, bu nedenle ona “hikmet-i zevkiyye” (zevk felsefesi) denmektedir.²⁵⁶

Taşköprülüzâde'de konumuz açısından önemli olan ve bitkileri konu edinen İlmu'n-Nebât başlığı “tabiattaki cisimleri ve bu varlıkların arazlarını inceleyen bilim

²⁵⁵ Demir, s. 88.

²⁵⁶ Demir, s. 88-89.

dalı olan” fizik bölümünün bir alt dalında bulunmaktadır. İlmu’n-Nebât bölümünde bitkilerin özellikleri, acayiplikleri, insan sağlığına verdiği fayda ve zararlardan bahsedilmektedir. Bu alanda iki temel eserin önemli olduğundan söz edilmiştir. Bunlar: İbn Baytar Tercümesi ve *Kitâb-ı mâ lâ Yüsi’ el-Tabîb* adlı eserdir. Ayrıca bitkilerin özellikleri hakkındaki bir kısım bilginin tıp kitaplarında da mevcut olduğunu aktarmıştır.²⁵⁷ İbn Baytar’ın eserini bir önceki bölümde incelemiştik. Eserinde tanıttığı ilaçlarla ilgili açıklamalarını Yunan ve İslam kaynaklarına dayandıran İbn Baytar, yüz elliden fazla yazara atıfta bulunmaktadır. Her bir ilacın Arapça ve Yunanca isimleri, ilaçların özellikleri, etki ve kullanım yerleri ile daha önceki yazarların bu ilaçlar üzerindeki düşünceleri etraflı bir şekilde verilmiştir. Ayrıca ilaçların sıcak, soğuk, kuru ve nemli gibi tabiatını, yetiştiği bölgeleri, fiziki özellikleri ve insan sağlığına verdiği fayda ve zararları ve kullanım şekilleri gibi tıbbî özelliklerinden bahsedilmiştir.

Taşköprülüzâde’nin bu bölümde bahsettiği diğer bir önemli eser ise *Mâ lâ Yeseu’t-Tabîbü Cehleh* (Doktorun Bilmemesi Mümkün Olmayan Şeyler)’dir. Eser Yûsuf b. İsmâîl el-Hayî tarafından yazılmıştır. İbn el-Kebîr olarak tanınmaktadır. Eserde *Câmi’* olarak isimlendirilen İbn Baytar’ın *Câmiu Müfredâtı’l-Edviyeti ve’l-Ağziye* adlı eseri özetlenmiştir. Eserde, İbn Baytar’ın anlattığı ilaçların isimleri açıklanmış, onun anlatmadığı bazı ilaçların isimleri de eklenmiştir. Eser bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm’de basit ilaçlar ve gıdalar; İkinci

²⁵⁷ **İlmu’n-Nebât:** Bu ilimde nev’-i nebâtın havâssı ve acâibinden ve eşkâli ve menâfi’ ve mazârından bahs olunur ve bu ilmin mevzû’-ı nev’-i nebâtıdır ev fâ’idesi ve menfaati bunlar ile tedâvîdir. İbn Baytâr’ın bu ilimde tasnîf-i fâ’iki vardır. Ve dahî (*Kitâb-ı mâ lâ Yüsi’ el-Tabîb*) cümleden ecma’ ve ândan enfa’ kitab olmaz. Ve ba’zı havâss-ı nebât dahî zımn kütüb-ü tıbbiyede mevcûddur. Bkz. Taşköprizâde Ahmed Efendi, , *Mevzû’atu’l-Ulûm*, Türkçe’ye Çeviren: Kemaleddin Mehmed Efendi, İstanbul 1313, s. 356.

Bölüm’de ise bileşik ilaçlar anlatılmıştır. Giriş kısmında ise birinci ve ikinci bölümdeki bilgilere başlamadan önce bilinmesi gereken kurallar ve hükümlere yer ayrılmıştır. Yazar, eseri 711 yılının cümâde’l-uhrâ ayında tamamlamıştır. Divan kâtiplerinde adı Hasan b. Abdi’r-Rahmân olan bir kişi Sultan Murâd Han’ın döneminde bu eseri tercüme etmiş, giriş kısmında İbn Baytar’dan faydalandığı bahsedilmiştir.²⁵⁸

Ziraat ilmiyle ilgili bölümde bitkilerin yetiştirilmesi ve ıslah edilerek geliştirilmesi ile bilgiler anlatılmıştır. Taşköprülüzâde bu ilimde Ebû Bekr bin Vahşiyye’nin *Filâha* adlı eserinin önemini vurgulamıştır.²⁵⁹

Genel Bir Değerlendirme

İbn Sînâ ve Hükemâyyla birlikte akıl (felsefe) ve nakil (teoloji) tartışması başlamış ve sonuçta akıl ve nakil uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Her ikisinin de gerçeğin birer yanını temsil ettiği fikrinden hareketle, her ne kadar iki kaynak aynı noktada

²⁵⁸ Kâtip Çelebi, s. 1256-1257.

²⁵⁹ **İlmu’l-Felâhat:** Bir ilimdir ki ânunla nebâtın keyfiyeti tedbiri bilinur. Ol zuhûrundan müntehâyı kemâline değin tedbiri dahi gâh ıslâh-ı arz ile olur. İcrâ-i mâ’ ile yâhud arz-ı mütehalhıl idüb ma’fiyyâtdan himâyet ider şey ile –ki semâ ve serrakîn itmek gibi– ve yâhud evkât bir veddde îrâs harâret ider nesne ile ıslâh gibi riâyet ehviye ile bile. Ol sebebdir kim ahvâl-ı arz-ı ehviye ve emâkin ile muhtelif olur. Hattâ kavânin ve Kavâid filâhat dahi muhtelif olur. İhtilâf ekâlîm ile ve bunun menfaati hubûb ve simâri tezkiye ve tathîr ve iksârdır. Ve bu ilmi tahsîl insana lâzım ve zarûridir. Emr ma’âşı tekmîl için. Ol sebebdir ki ism-i filâhadan müştak olmuştur ki beka ma’ nâsinadır. Ve bu ilmin letâ’ifindendir. Ba’ zı netâyicini kabl evâna bî vakt icâd için tedbîr ve ilâc ve ba’ zı âhir ile terkîbden tahsîl semere acîb ve bunların gayri nîcesi vaz garîb zâhir ve bedîd olur. Ebû Bekr bin Vahşiyye (Filâha) ile müsemmâ kitabında zikr idüb verdine nazar itmeğe mu’ tâd olsa nefste ihdâs ferec ve ferih ve izâle summ ve hüzn ve terah ider vallaâhi te’ âlî a’ lem. Bkz. Taşköprizâde Ahmed Efendi, s. 356-357.

birleşirse de, mecrâların farklı olduğu ve böylece bizi gerçeğe ulaştıran iki ayrı yol bulunduğunu ve bu iki yolun birbiriyle çelişmediği, aksine birbirini desteklediği sonucuna varmışlardır.²⁶⁰ Fakat Gazzâlî ile beraber oluşan sürecin sonucunda Aklî Bilgi ve Naklî Bilgi arasındaki sınırlar belirlenmiş ve filozofların metafizik alanındaki bilgilerinin meselâ matematik alanındaki bilgiler kadar yakınî ve genel-geçer olmadığı ve bu nedenle metafizik alanındaki boşluğun Naklî bilgi ile doldurulması gerektiği sonuçlarına ulaşılmıştır. Böylece Felsefe-Şeriat Uzlaşması, Akıl-Nakil uzlaşması ile değil, Keşif-Nakil uzlaşmasıyla ile mümkün olabileceği konusunda genel bir anlaşma sağlanmıştır.²⁶¹

Ebherî'nin söz konusu eserinin muhteva ve metot yönünden büyük ölçüde İbn Sînâcî geleneğin takipçisi olduğu görülmektedir. Fakat bazı önemli farklardan dolayı İbn Sînâcî gelenekten ayrılarak Osmanlı doğa felsefesini etkilemiştir. Bu farklardan en önemlileri daha önce yukarıda da belirttiğimiz üzere, Ebherî her ne kadar İbn Sînâ geleneklerinin önemli kavramlarını kullanmış ve hatta bunları aktarmış olsa da, özellikle bu geleneğin bazı önemli problemlerine eserinde yer vermediği gözden kaçmamaktadır. Bunlardan en önemlisi organik varlık tabakalarını incelerken sadece nebâtî nefis, hayvanî nefis ve insanî nefis kavramları üzerinde durarak bu üç varlığın metafizik boyutlarını ele almış, tabiat bilimleri boyutunu yani biyolojik ve fizyolojik varlığı üzerinde durmamıştır. Bu ise Ebherî'nin felsefî düşüncesini ortaya koyarken

²⁶⁰ Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, *Bilim Felsefe Tarih*, Sayı: 1, İstanbul 1991, s. 288.

²⁶¹ Demir, s. 71.

İbn Sînâcî geleneğinin Gazzâlî ve Fahreddîn Râzî'nin çizgisinde dönüşmüş olan paradigmayı benimsemesinin izlerini taşımaktadır.

III.2. Klasik Osmanlı Dönemi'nde Bitkilere İlişkin Çalışmalar

Klasik Osmanlı Dönemi'nde bitkilere ilişkin bilgiler, beslenme gibi günlük ihtiyaçları gidermesi sebebiyle tarım/ziraat, tedavi amacıyla kullanıldıkları için tıp ve eczacılık, bir ülkenin bitki örtüsünü tanımak ve tanıtmak gayesiyle coğrafya, tabii varlık alanlarının incelenmesi çerçevesinde tabiat felsefesi, bitkilere verilen çeşitli isimler ve konuyla ilgili terminolojiyi barındırması sebebiyle lügat kitaplarının içinde yer almıştır.²⁶² Bunların dışında on yedinci yüzyıl Klasik Osmanlı Dönemi'nde çiçeklerle ilgili çok sayıda eser de bulunmaktadır. Çiçeklerle ilgili kaleme alınan bu eserler çiçeklerin ziraî özelliklerinin yanı sıra estetik anlamda özelliklerini de konu edinmiştir.²⁶³

III.2.1. Tarım/Ziraat Kitapları

Medeniyetlerin oluşumunda dinlerin etkisi göz ardı edilemez. Bu bağlamda İslam dini ziraat çalışmalarında öncelikle toplumun bekası için teşvik edici bir rol oynamıştır. İlk tarım faaliyetlerinin Adem peygamberle başlaması, toprakla uğraşan ilk kişi olarak Adem peygamberin kabul edilmesi, Yahudi ve Hristiyan inançlarında

²⁶² Kutluer, 1998, s. 134.

²⁶³ E. İhsanoğlu, R. Şeşen, M.S. Bekar, G. Gündüz, V. Bulut, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki bilimler Literatürü Tarihi*, Cilt: 1, IRCICA, İstanbul 2006, s. 89.

da yer almıştır. Adem peygambere tarımla ilgili bilgilerin doğrudan Allah tarafından öğretildiği ve bu faaliyetlere daha sonra Şit ve İdris peygamberlerin devam ettiği, Tufan'dan sonra unutilan ziraat usullerini ise halka Nuh peygamberin yeniden talim ettiği söylenmektedir.²⁶⁴

Ziraata bu derece önem verilmesinin bir başka sebebi de tarımsal ürünlerin tıpta kullanılmalarıdır. Bu açıdan ziraat sadece geçim vasıtası olduğu ve bu uygulamalarla temel besin kaynakları üretildiği için değerli değildir. Bitkiler aynı zamanda şifa verici özellikleriyle tıbbî bir değer taşımaktadır. Nitekim ister İslam Dönemi'nde isterse Klasik Osmanlı Dönemi'nde gıda olarak yenilen içilen sebze, meyve öncelikle bir deva olarak bedenin sağlıklı kalmasında rol oynamış, bedenin sağlığı bozulduğunda “tedavi edici” olarak kullanılmıştır.²⁶⁵

Klasik İslam biliminin devamı kabul edilen Klasik Osmanlı Dönemi Bilimi'ne baktığımızda ziraat alanında yazılmış iki önemli eser bulunduğu görülecektir. Bunlardan biri X/XVI. yüzyılda el-Hac İbrahim b. Ahmed tarafından kaleme alınan *Revnak-ı Bustân* adlı telif diğeri aynı yüzyılda İslam Dönemi ziraatçılarından olan İbn Avvam'ın *Kitâbü'l-Filâha* adlı tercüme kitabıdır.

²⁶⁴ Mükerrrem Bedizel Zülfikar-Aydın, *İbn Avvam Terceme-i Kitâbü'l-Filâha (Ziraat Kısmı)*, Mütercim: Muhammed b. Mustafa b. Lutfullah, İstanbul 2011, s. 15-16.

²⁶⁵ Aydın, 2011, s. 17.

III.2.1.1. El-Hac İbrahim b. Ahmed ve *Revnak-ı Bustân*

Revnak-ı Bustân Osmanlı Dönemi'nde tarım alanında yazılmış ilk eserlerden birisidir. Yazılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte eserin on altıncı yüzyılın ikinci yarısında kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Eserin müellifi hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat eserden hareketle yazarın Edirne yöresinde yaşadığı, bu kitabı da gerek şahsi gözlemlerine, gerek ziraat kitaplarına, gerekse tecrübeli kişilerden işittiklerine dayanarak kaleme alındığı görülmektedir. Eserin çok rağbet gördüğü, otuz civarında yazma nüshasından ve iki kez basılmasından anlaşılmaktadır.²⁶⁶

Eser fasl olarak adlandırılan altı ana bölümden oluşmaktadır. Birinci Kısım'da toprak türleri ve bu türlerin her birinin özellikleri hakkındaki, İkinci Kısım'da ise ekim ya da dikim yapılacak alanın hazırlanması, ıslah edilmesi konusundaki bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde özellikle gübre ve gübre türleri üzerinde durulmakta, bunların yararlılık sırasıyla her birinin özellikleri belirtilerek, gübreleme zamanı ve yöntemleri konusunda bilgiler aktarılmıştır. İkinci Bölüm ağaç dikimiyle ilgilidir. Bu bölüm üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci Kısım dikim zamanında hangi ağaçların hangi aylarda dikilmeleri gerektiği, dikim yerinin nitelikleri, ay ışığı ve çeşitli yıldız ışınlarının dikim üzerine etkileri gibi konular anlatılmaktadır. İkinci Kısım'da dikim yöntemleri ve Üçüncü Kısım'da da çeşitli ağaçlarla sebze ve meyvelerin ekim ve dikim konuları hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıca “havâs” başlıkları altında,

²⁶⁶ Hazırlayan: Zafer Önler, *Revnak-ı Bustân*, Ankara 2000, s. 5-11.

çeşitli sebze ve meyvelerin²⁶⁷ insan sağlığı açısından yarar ve sakıncaları üzerinde durulmuştur. Üçüncü Bölüm budama ve aşılama olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Dördüncü Bölüm’de çeşitli sebze ve meyve ağaçlarının hastalıkları ve tedavileri yer almaktadır. Beşinci Bölüm bostan ve çiçeklerle ilgili olup kavun ve karpuz yetiştirme konusunda bilgiler verilmektedir. Altıncı Bölüm ise meyvelerin toplanmaları ve korunmalarına ilişkin bilgiler içermektedir.²⁶⁸

Eserde klasik tabiat anlayışı bağlamında Ay-üstü Evren’deki varlıkların Ay-altı Evren’e tesirinden hareketle gökyüzündeki birtakım olaylarla yeryüzündeki olaylar arasında ilişkiler kurulmuştur. Yazar dikim, aşı, budama gibi dönemlerde ay ve yıldız ışınlarının ve çeşitli yıldız kümelerinin konumlarının, bitkilerin gelişimi üzerindeki etkilerini dikkate almıştır. Eserde ziraat olaylarında belirleyici olarak birtakım astronomik hadiselerden de bahsedilmiştir.

²⁶⁷ Eserde bitkilerle ilgili birkaç örnek şu şekilde verilmiştir: Zerdâlû ve kaysı ve erük etlerinde naf’-i harâret ve hummâ ihdâs ederler. Ammâ erük kurısı ve zerdâlû kurısı hoşâbı def’-i harâret eder. Erük suyu leyyinet verür. Fi’l-cümle kaysı dahi eyledür, tazesin yeyen kişi aç iken ma’de hâli iken yeye, badehu ta’âm yeye, inen zarar eylemez. Zerdâlû çekirdeğün yağ sızıya nâfi’dür. Şeftâlû tab’i’atda harâret bulsa hâr, burûdet bulsa bârid olur. Kulakda ve bir yarada kurd olsa yaprağın sıkup suyun akıtsalar kırar ve çekirdeği yağ cemî’-i evcâ’a nafi’dür. Kiras ve vişne ikisi bile çekirdekden ve fidândan dikilür, inen zibil lâzım degüldür. Ammâ yeri ziyâde yumşak gerekdür. Çekirdekleri şakk alınmak gerekdür, şubâtda dikilürse, eger Güzin dikilürse lâzım degül. Üçden beşe varınca bir yere dikeler, çekirdeğine zibil dökeler. Bkz. Önler, s. 39-40.

Kiras ma’dede ne madde bulunursa ana döner. Ammâ vişne def’-i harâret edüp islâh-ı ma’de eder ve susuzluğu giderür ve gönül bulanmasına keser. Bunun taze ve kurısının ve kirâs kurısının hoşâbı hûb ve cigere nâfi’dür ve kirâs çekirdeği içi ‘usr-ı bevl olup mesânede ‘illeti olana nafi’dür. İçin çıkarup şöyle yeye. Bâdâm ve zerdâlû gibi gendüsi ve fidânı dikilür. Ay ziyâsı ziyâdesinde Sagris Hekim kavlince kânûn-ı sâni evvelinden âzere degin dikilür. Dikilen yere sığır zibili ve gendü yaprağı ve budağı külli ve yumşak toprak ve gögercin tersinden gayri kuş tersi olsa arı ve afatdan sâlim ve meyvesi ziyâde nâfi’ ola demiş. Ve ba’zı hükemâ sığır zibili ve bâdâm kabı küli dikilecek çukura müte’affin olunca bir iki gün tura. Andan sonra yumşak toprak ile karışdırulup onunla kök örtüle, âcib olur demişler. Kabıyla gendüsi dikilse evâhir-i Kânûn evvelinden ibtidâ câyızdır, denilmiştir. Bu cümle taşlu ya kumsal boz yer ya kara kumsal yer olmasa. Ammâ onun gibi yerün bi’t-tabî’ eyü olur, zibile ihtiyac olmaz. Ve eger kabı giderülüp dikilse kabı yufka olur. Bkz. Önler, s. 40.

²⁶⁸ Önler, s. 5-11.

Eserde bitkilerin daha çok zirai kullanımlarıyla ilgili bilgiler verilmektedir. Bitkilerin ne zaman ve nasıl dikilmesi gerektiği, hangi tür toprak üzerinde daha iyi yetişebileceği, nasıl aşılanacağı, nasıl muhafaza edileceği ve hangi tür hastalıklara iyi geleceği hakkında bilgiler bulunmaktadır.²⁶⁹

Kitabın birçok yerinde yazar bu alanda yazılmış kitaplara (Kütüb-i Felâha) ya da çeşitli bilginlere atıfta bulunmuştur. Atıfta bulunduğu bilginlerde yalnızca birinin Müslüman olduğu anlaşılmaktadır; diğerleri ise Rum'dur. Bu durum yazarın Rumca bildiği ve Rumca kaynaklardan doğrudan yararlanmış olduğunu göstermektedir.²⁷⁰

III.2.1.2. Muhammed b. Mustafa b. Lutfullah ve *Terceme-i Kitâbü'l-Filâha*

Endülüs'te yetişen önemli âlimlerden biri olan Ebû Zekeriyya Yahya b. Muhammed b. Ahmed el-Avvâm el-İşbilî el-Endelüsî (VI/XII yüzyıl sonları) tarafından Arapça olarak kaleme alınan *Kitâbü'l-Filâha* adlı eser, Osmanlı Dönemi'nde ilgi görerek 998/1590 yılında Mustafa b. Lutfullah tarafından tercüme edilmiştir.

Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm ziraatla ilgili olup toprak, gübre, sulama, ağaç dikme ile ilgili bilgileri, İkinci Bölüm ziraatla birlikte zirai işlemlerde

²⁶⁹ Önler, s. 8-9.

²⁷⁰ Önler, s. 9-10.

kullanılan hayvanlar hakkındaki bilgiler içermektedir. Birinci Bölüm on altı bâb, İkinci Bölüm ise on dokuz bâbtan oluşmaktadır.

İbn Avvam, söz konusu eserinde bitkileri temel besin değerleri olarak ele alarak ziraî kullanımları üzerinde durmuştur. Bunun yanı sıra ziraatı yapılan bitkilerin²⁷¹

²⁷¹ Eserde bitkilere ilişkin bazı örnekler şu şekilde verilmiştir: Harrûb ki keçi boynuzudur, onun beyânındadır. Ebû'l-Hayr hakîm dir ki envâ'ı vardır. Birisi Endülüsi'dür, iki dürlü olur. Birisi meyve virmez; birisinin yassı ve uzun yemişi olur. Ve bir nev'ine imlisi dirler ki terencübin andandur. Ve bir nev'ine Şâmî dirler, meyvesi müdevver ve kasîr olur ki, hiyarşenber ol nev'dendür. Ve cebelisi alçak yirlerde hasıl olan gibi değildir. Ve çekirdeği tağda hâsıl olan topraktan ve kumdan ve kadim ziblden beraber iç kısm idüp, iki barmak mikdarı yirde gömüp ve iki yıl gün aşırı sıvarup ve febrir-ki Kıbtî'de emşirdür, nete ki zikr olundu- ve yenbir ki- Kıbtî'de tûbe dirler, altısında dahil olur –dört karış mikdarı yiri kazup, diküp ve her dikilen şecerün mâ-beyninün bu'dı yigirmi zîrâr mikdarı gerekdür. Ve kendi nev'inden gayrı eşcârun aşlaması câyiz değildir, inşallâh mahallinde aslı zikr olunur. Ve tahta biti ki 'Arabî'de bakk dirler, ağacı ve yaprağı olduğu yirden kaçarlar. İbn Cezm dir ki harrûb zarûretde kût olur. Bkz. Zülfikar Aydın, 2011, s. 181.

Faşlu fi'l-fistuk: Hakîm Ebû'l-Hayr dir ki fistuk iki nev'dür. Birisi dakîk, birisi celîldür; erkeği ve dişisi olur. İbn Haccac, Yunîyus hakîmden nakl ider ki, kırsı sahîh olan fistuk danesini sayır kurı meyvelerine zemânda dikilüp ve ne vechile terbiye olındıysa bunu dahi ol üslûb üzere itmek gerekdür. Kastos Hakîm fistukı dikerken atılmış yün içine şarup dikilse, dânesi iri ve lezîz olur. Sadhemes âlim dir ki fistuk, cevz ve bâdâm ağacına aşlansa aslâ tehâlûf itmez ve kızıl tağ toprağı gayetde muvafıkdır. Musal hakîm dir ki fistuka, yâbis yir muvâfıkdur; gayrıları dirler ki kumlu toprak dahi yigdür. Tamitri hakîm dir ki fistuk bunduka benzer; taglarda ve yâbis muhkem yirlerde bitüp, kökleri taşı deler. Bustanlara getirüp dikerler ve habbını ekerler. Uşûl ve kök bagladukda gendü toprağından alup, bustânlara nakli derler. Üçi dahi kabukludur, giç zuhûr iderler. Ve fistuğun (ve bundukun) dikilmesi vakti, âzârun yigdür ve fistuk çekirdeğinden ve etvâdından ve nebâtından alınıp dikilür. Ve habbını, ak tağ toprağını ve eski zible karışdurup yâhûd yaş kızıl toprağı mâcûrlara talturup yâhûd mezkûr topraklardan havuzlar idüp, danesini iki gün, iki gice suda yatduktan sonra diküp, her habba mâ-beyni üç karış mikdarı olup ve üzerine gîlzetde üç barmak mikdarı ince kum döküp, şuvarmak gerekdür. Ve mezkûr ağacın erkeği ve dişisi olur; bazıları erkeği zuhûr, kimisi dişisi zuhûr ider dirler ve ba'zılar dişinin yanında zekeri bile olmayınca bitmez yâhûd kurbında olmak gerekdür ki, yil esdükçe râhiyası ola, tabi'atda nahl gibidür dirler; ba'zılar erkeğine rikân dirler, didiler. Ve habbının dikmesi vakti, şubâtûn evvelinden âzârun nısf-ı evveline dekdür. Ve bir yerden bir yere nakl olunduğı zemanda köklerini gayetde sakınmak gerekdür ki kesilse zuhûr itmez. Ve iki şecerinün mâ-beyni yigirmi zirâ olup ve dikildiğı gibi şuvarılmak gerekdür ve karasıya dahi böyledür. Ve ba'zıları dirler ki dişisini erkeğine ve erkeğini dişisine aşlarlar. Ve ba'zılar beneviş ağacına ve Kayrevân ve Endülüs vilâyetinde bâdâma aşladılar, tutdı diyü nakl itdiler. Ve ba'zılar biyâbânda hardel renginde olan arz muvâfıkdur ve ba'zılar çok şuvarılsa kökleri müte'aftin olup helâk olur. Zülfikar Aydın, 2011, s. 186-187.

Na'na': Zer'i beyânındadır. Ebû'l-Hayr ve gayruhu dirler ki, na'na' dört dürlüdür: Birisi berri ve üçü bustânidur ki yaprağı iridür. Üçincisinin yaprağı degirmidür ve sâyîr şekli gayetde meşhûrdur. İbn Nassal ve gayruhu dirler ki, na'na'a yumşak ve kumlu cezire toprağı muvafıkdur. Çok su ve zibl ister. Tahminden ve mülûh ve 'uyûfesinde kânûn-ısâm ve şubât ve âzâda ziblenmiş havzlarda ekilür. Adet üzere şuvarılp, nisân'da zikr olunan muvâfık yirlere nakl olunıp, dikildiğı yire birkaç dane arpa kosalar gayetde fâ'idelüdür. Fâ'ideleri beyânındadır. mi'deye kuvvet virür ve ta'âma iştiha virüp, hafakana ve kuduz kelb ısırdığına bunun gibi ilaç olmaz. Ve eğer süd içine birkaç yaprağın kansalar, od üzerine koyup ısıtsalar, on gün dursa ekşimez. Âzârdan eyâna dek ekilür. Na'na' yenilen sebzelerin ki eltafi ve ahsenidür. mi'deyi kavî ider ve nefsi istifragdan tutar, ta'âm sonunda yinilür. İbn Haccâc Calinôs'dan nakl ider ki, kurı na'na'ı döğüp, gücile tagıran 'avrete şarabla içürseler, fi'l-

hangi hastalığa/hastalıklara iyi geldiği bilgisine de yer vermiş, bu bilgileri hadislerle desteklemiştir. Örneğin üzümün çeşitli hastalıklara iyi geldiğiyle ilgili şöyle bir hadis verilmiştir: “Hazret-i Resûl’e (s.a.v.), bir tabak içinde üsti destmâl ile örtülmüş zebîb hediye gönderdiler, örtüsün kaldurup buyurdular: Allah’ın adını anarak yiyin, kuru üzüm ne güzel bir yiyecektir. Acıyı, rahatsızlığı giderir; sinirleri kuvvetlendirir; balgamı yok eder; öfkeyi dindirir; Cenâb-ı Hakk’ı hoşnud eder, ağız kokusunu güzelleştirir, rengi saflaştırır.”²⁷²

İbn Avvam, bitki ve ağaçları daha çok tabiatlarına uygun dikim yeri, zamanı, aşılama yöntemleri, çekirdek ve tohumunun çimlenme biçimine göre değerlendirmiştir. Buna göre her ağacın yetişebileceği yer ve toprak farklıdır. Dolayısıyla her ağaç kendine uygun toprakta yetişirse, gelişip büyümekte ve ona göre mahsul vermektedir.²⁷³

İbn Avvam, ağaçları dikilme sebeplerine göre gruplara ayırmıştır. Bazı ağaçlar meyvesi, bazıları güzelliği, hoş kokusu ve çiçeği bazıları da odunu için dikilmektedir. Çevre düzenlenmesi için dikilen ağaçlar; köşk, havuz etrafında servi, yasemin, limon gibi yaprağın dökmeyen ağaçlardır. Bahçelerin ortasına gölgesi çok olan ağaçlar; yolların başına servi, erguvan gibi hoş ve biçimli ağaçlar dikilmektedir. Sakiye ve sarnıçların etrafına kayın, iğde, aksöğüt gibi ağaçlar; hendeklerin kenarına senavber,

hâl bi-‘inayeti’llâh, halâs bulur. Huneyn b. İshak dir ki na‘na‘, cimâ‘ kuvvet virüp, meniye ziyade ider. Bkz. Zülfikar Aydın, 2011, s. 366.

²⁷² Aydın, 2011, s. 281.

²⁷³ Aydın, 2011, s. 52.

unnab gibi büyük dikenli ağaçlar dikmek uygundur.²⁷⁴ Yukarıda görüldüğü üzere ağaçlar insan ve yaşam alanının, ağaç ve toprağın özelliklerine göre sınıflandırılmıştır.

İbn Avvam, yine ziraî ürün almada önemli olan, bitkilerin üremeleri üzerinde durmuş ve bitkilerin üreme şekilleriyle ilgili şu bilgileri vermiştir: A. Çekirdekten/tohumdan üreme: Tohumdan biten ağaçlar fındık, zeytin, ceviz, badem, kestane, şeftali, zerdali, erik, hurma, servi, sanevber, fıstık ve ığde gibi ağaçlardır. B. “Habb”ından üretme: Çekirdeği olmayan elma, ayva, armut, ağaç kavunu, turunç, limon, servi, dut gibi ağaçlar “habb”ından dikilmektedir. C. Dalından/budağından üretme: Ağaç dalından dikilenler elma, erik, fındık, alıç, mersin ve ığdedir. D. Ağaç kökünden üretme: Dut, ağaç kavunu, ayva, zeytin, ceviz ve ılgın gibi ağaçlar bu yöntemle çoğaltılıp dikilmektedir. E. Ağacın filizlerinden üretme: Badem, armut, erik, ağaç kavunu, elma, ayva, zeytin, mersin, ığde gibi ağaçların filizleri kazma ile koparılıp dikilebilmektedir. F. Kökte bulunan “acer”den üretme: Çok eski ağaçların kökünde yumurta gibi yumru bulunmaktadır. Bu yumrular keskin bir aletle ağaçtan çıkarılarak üretimde kullanılabilmektedir.²⁷⁵

Yine İbn Avvam ağaçları, aşılamanın gerektirdiği bazı kurallara göre sınıflandırmıştır. Zira her ağaç birbiriyle aşılamaz. Bunun için cins, şekil, kabuk, lezzet ve tabiat gibi birçok açıdan ağaçların benzeşmeleri gerekmektedir. Buna göre konunun uzmanları ağaçları dört grupta toplamıştır ve bunlara “ümmehatü’l-ecnâs”

²⁷⁴ Aydın, 2011, s. 53.

²⁷⁵ Aydın, 2011, s. 55-56.

(ana cinsler) demişlerdir: Meyve ve çekirdeğinden yağ elde edilenler: zeytin, defne gibi. Zamklı ağaçlar: Şeftali, badem gibi. Zavatü'l-miyahü'l-hıfaf (suyu az olanlar): Bu grupta yer alan ağaçlar kışın yapraklarını dökerler: Armut, nar, üzüm gibi. Zevatü'l-miyahü's-sıkal (suyu çok olanlar): Bellut, serv gibi.²⁷⁶

Ayrıca eserde ağaç ve bitkilere zarar veren hayvanlarla ve hastalıklarla mücadele üzerinde de durulmuştur. Zararlı hayvanlarla mücadele edebilmek için bitki, gübre, hayvan, “tılsım” ve “dua”ya yani her çeşit yönteme müracaat edilmiştir. Zararlılarla mücadelede daha çok bitkiler kullanılmıştır. Bitki ve ağaçlara zarar veren hastalıklar ve bunlarla mücadelede ise zararlı hayvanları def ederken kullanılan bitkiler başka maddelerle karıştırılarak, pişirilerek, buhur edilerek, bitki veya ağacın yakınlarına dikilerek kullanılmıştır.²⁷⁷

İbn Avvam'ın eserini incelediğimizde bitkilere ilişkin tüm açıklamaların bir tabiat anlayışı çerçevesinde gerçekleştiğini görmekteyiz. Buna göre Ay-altı Evren'deki tüm varlıklar dört unsurdan oluşmaktadır; ateş, hava, su ve toprak. Bu dört unsurun her biri iki niteliğe sahiptir. Buna göre ateş, kuru ve sıcak; hava, sıcak ve nemli; su, soğuk ve nemli; toprak, soğuk ve kurudur. Maddenin bu niteliği tüm varlıklar için geçerlidir. İbn Avvam, eserinde varlıkların bu dört niteliğini göz önünde bulundurarak yani tabiatlarını ön plana çıkartarak tarımsal çalışmaların nasıl yapılacağına dair bilgiler vermektedir.

²⁷⁶ Aydın, 2011, s. 69.

²⁷⁷ Aydın, 2011, s. 74-76.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki İbn Avvam, bitkileri temel besin kaynakları ve geçim vasıtaları olmaları ve aynı zamanda tıbbî faydaları bakımından değerlendirmiştir. Genel olarak bitkilerin şu özellikleri üzerinde durulmuştur: Bitkinin tabiatına göre hangi tür toprakta yetişeceği, bitkinin nasıl ekileceği ve aşılanacağı, tohumunun verimli olabilmesi için dikilmeden önce uygulanması gereken işlemleri, dikilme ve sulanma zamanları ve bazı bitkilerin cinsiyeti hakkında bilgiler.

III.2.2. Coğrafya Kitapları

Osmanlı müellifleri coğrafya ve tarihî coğrafya araştırmalarına kaynaklık edebilecek eserler kalem almıştır. Bu eserler coğrafya ve tarih ilminin günümüzdeki usullerine göre yazılmamışlardır. Osmanlı coğrafyacıların ağırlık noktası tabiî ve riyazî alanlar olmamış, biraz da devrin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde mevziî ve topografya malumatını vermeye yönelik olmuştur.²⁷⁸ Bu bakımdan çeşitli yerlerdeki bitki örtüsünü tanımak ve tanıtmak amacıyla coğrafya kitaplarında bitkilere ilişkin açıklamalar bulunmaktadır.

Osmanlı yazarlarının coğrafyaya ilgileri önce şark eserlerini inceleyip onların tercüme ve şerh faaliyetiyle tanıtılması şeklinde olmuştur. En büyük alâkayı Zekerîya Kavînî'nin (ö. 1283) '*Acâyibü'l-Mahlukât*'ı çekmiştir. Eser, önce Rükneddin Ahmed tarafından aynen Türkçeye tercüme edilerek Çelebi Sultan Mehmed'e (1413-1421)

²⁷⁸ Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, Hazırlayan: Mahmut Ak, Ankara 2007, s. XXVII.

sunulmuştur.²⁷⁹ Ahmed Bîcan da eseri, İstanbul'un fethi yılında (1453) özetleyerek Türkçeye çevirmiştir. Aynı müellif yine '*Acâyibü'l-Mahlukât*' tarzında ancak daha orijinal ve daha mufassal olarak *Dürr-i Mekkûn*'u kaleme almıştır.²⁸⁰ Bundan sonra çok sayıda coğrafya eseri yazılmış ve çevrilmiştir. Biz burada geleneksel coğrafyanın temsilcileri olarak üç eserin tanıtımını vereceğiz; *Acâyibü'l-Mahlukât*, *Dürr-i Mekkûn*, *Menâzirü'l-Avâlim* ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si. Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-Avâlim* eseri de coğrafyanın tüm şubelerini gözden geçirmiş olmasıyla önemlidir.

III.2.2.1. Rükneddin Ahmed ve '*Acâyibü'l-Mahlukât*'

On beşinci yüzyılın başlarında Çelebi Mehmed'in emriyle Zekerîya Kazvinî'nin (ö. 1283) '*Acâyibü'l-Mahlukât*' adlı eserini tercüme eden Rükneddin Ahmed hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunamamıştır. Kendisi söz konusu tercümesinde Kur'an, hadis, fıkıh ve astronomi alanında bilgili olduğunu ve bunun için bu tercüme görevinin kendisine verildiğini söylemiştir. Yıldırım Bâyezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad zamanlarında yaşadığı söylenebilir.²⁸¹

Dünya üzerinde bütün milletlerin yaratılış destanları vardır. Köklerini araştıran insanlar genelde ilahî dayanağa ihtiyaç duymuşlar ve ona bağlı olarak da eserlerini meydana getirmişlerdir. Nitekim '*Acâyibü'l-Mahlukât*'ın yazarı da insanın, yerin ve

²⁷⁹ Adıvar, s. 28-29.

²⁸⁰ Âmil Çelebioğlu, "Ahmed Bîcan", *DİA*, Cilt: 2, İstanbul 1998, s. 49-51.

²⁸¹ Bekir Sarıkaya, *Rükneddin Ahmed'in 'Acâibü'l-mahlukât Tercümesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 6.

göğün yaratılışı ile ilgili araştırmalar yapmış, kaynak olarak Kur’ân-ı Kerîm ve hadisleri temele almıştır. Bu eser de böyle bir kaynağın ürünüdür. Zira eserin ismi Arapça bir tamlamadır: ‘Acâ’ib kelimesi Arapça “hayret etmek, şaşmak, yadırgamak” anlamına gelen ‘acibe fiilinden fe‘ile vezninde sıfat-ı müşebbehe olan ‘acîbe’nin çoğulu olup “alışılmışın dışında olan, hayretler içinde bırakan garip şeyler”, mahlûkât ise; Arapça “yaratmak” anlamına gelen halaka fiilinin ism-i mefûlû olan “yaratılmış şey, yaratık” anlamındaki mahlûk ve çoğul eki -ât ile “yaratıklar, yaratılmış şeyler” demektir. *‘Acâyibü’l-Mahlukât* “yaratılmış olan şeylerin insanları hayret içinde bırakan gariplikleri” anlamına gelmektedir. Bu bakımdan eserde yaratıklar, yaratıkların yaratılış aşamaları, yaratılış özellikleri ve bir varlığı diğerinde farklı kılan unsurlar ele alınmıştır.²⁸²

Yazar, eserde ilimleri ikiye ayırmaktadır: Din ilmi ve Beden ilmi. Nitekim bu görüş Gazzâlî düşüncesinin ortaya koyduğu ilim anlayışının da temelini oluşturmaktadır. Zira yaratılan olan her şey Allah’ın emriyle yaratılmış olup, bu nedenle de bu yaratılıştan dolayı her şeyde bir acâypilik bulunmaktadır. Eser on rükünden oluşup, ulviyatla başlayıp, süfliyat ile bitirilmiştir. Eserin Birinci Rükünün’de gökyüzündeki varlıklardan, İkinci Rükünün’de arz ve semâda bulunan ateşlerden, Üçüncü Rükünün’de yeryüzünün acayipliklerinden bahsedilmiştir. Üçüncü Rükün yedi bölüme ayrılmış, birinci bölümde sular, ikinci bölümde denizler, üçüncü bölümde nehir ve çeşmeler, dördüncü bölümde yer, beşinci bölümde dağlar, altıncı bölümde taşlar ve cevherler, yedinci bölümde ise taş kütleleri (kayalar) anlatılmıştır. Dördüncü Rükün on üç mescit, yüz yetmiş bir iklim ve şehir, nahiye,

²⁸² Sarıkaya, s. 1-6.

kale ve bağ adı altında yer isimleri, beş zelzele ve altı ölümlü hastalık yerini içermektedir. Beşinci Rükün ağaçlar, meyveler hakkında olup, elli üç ağaç ve meyve alfabetik sıra ile ele alınmış ve İskender'in bir menkıbesiyle bitirilmiştir.²⁸³ En son kısımda ise menkıbevî on altı ağaçtan bahsedilmiştir. Yazar eserinde herhangi bir bitkiden söz ederken önce ağaçtır, ottur, çiçektir ve yemiştir vb. sözlerle başlamıştır. Bitkinin boyunun kısa veya uzun olması, kokusu, rengi, kabuğu, kullanıldığı macunlar ve engel olduğu hastalıklar, şekli, bittiği-yetiştği yer, benzediği diğer bitki, bu bitkinin zararına engel olan hayvan, yetiştği mevsim ve hakkında söylenen sözler varsa belirtilerek bitkiler tanıtılmıştır.

Yazar bitkilerle ilgili bölümün girişinde bitkilerin Allah tarafından yaratıldığını ve onları tanıtmalarının temel amacının Allah'ın kudretinin bilinmesi olduğunu yazmıştır: “Hak Teâla ağaçlar yaratmıştır: Bazısı saç gibi uzun, bazısı incir gibi kısa, bazısı kabak ağacı gibi ince, bazısı kına ağacı gibi yoğundur... Biz bunların özelliklerini söyleyelim ki, Hak Teâla'nın kemâl-i kudreti bilinsin.”²⁸⁴ Altıncı Rükün sûretlerle, Yedinci Rükün insanoğlu ile ilgilidir. Bu rükünde “tıp ilmi ve ilaç” olarak

²⁸³ Eserde bitkilerle ilgili birkaç örnek şu şekilde verilmiştir: Abanûs: Bir kara ağacdur, kimse bilmezne yerde bitdügin. Ba'zılar dir ki; “Hindüstân agacıdur, ammâ bunı denüz getürür denizden çıkarurlar. Ve o da bıraksalar hoş kohar ve eger döğüp göze çekseler göz agın giderür rûşen eyler ve dahi kasıkda olan taşı giderür ve bundan dere düzseler göze ‘azîm fâyda ider. Bkz. Sarıkaya, s. 201. Bakam: Bir agacdur, Cezîre-i Râmîn'de biter, ekmezler kendüsi biter, yemişi dahi olur şol keçiboynuzi gibi, likîn acı olur. Eğer bir kimseye ağı virmiş olsalar ana bakam kazıyalar yidüreler, şifâ bula, Bakam eyle hûb reng olur, gayet de kızılboya boyanur. Bakamı ‘aleme ol cezîreden iledür. Sarıkaya, s. 202.

Tîn: bir mübarek yemişdür ki ana incir dirler, tufan-ı Nûh'da ‘aleyhis-selâm- cem’i‘ agaclar helâk oldı illâ incir agacı helâk olmadı. Dahı her yemişden bir nesne yabana atarlar illâ incirden atılmaz. Encîrî Hak Te'âlâ Kur'ân'da zikir itmüşdür, şöyle ki....Eğer incir agacın yaksalar tütini hâyelü kişiye dokınsa hâyesi dâyim dâyim hareket ider. Encirün yaprağı ağudur ve dahı südi, kim yaprağından çıkar ol, aru sokdugunu sakın ider. Ve eğer encir budağı üzerine nakş itseler, hemân incirde ol nakş olur. Dahı datlu incir kim andan datlu olmaya ol rutûbâtı tahlîl ider ve yilleri def' ider. Bkz. Sarıkaya, s. 204.

²⁸⁴ Sarıkaya, s. 201.

ayrı bir başlık atılmış ve tıp ilminin Peygamber'in hadislerinden örnekler verilerek öneminden bahsedilmiştir. Her bitkinin insana ve hayvana sağladığı faydalarından söz edilmiştir. İnsanlara devâ veren ilaçların kalbî ve dinî ilaçlar olduğunu belirtmiştir. Kalbî ilacın hamiyet, moral ve edviye, dinî ilacın ise dua, sadaka ve istiğfar olduğunu bildirmiştir. Yazar eserde ilaçların tek başlarına işe yaramayacağını, bunların dua, sadaka ve taatla desteklenmesi gerektiğini Peygamber'in sözleriyle desteklemiştir: “*Hastalarını iyi ediniz, sonra dua, taat ve sadaka ile destekleyin!*” Sekizinci Rükün’de cinler, şeytanlar ve gullar, Dokuzuncu Rükün’de kuşlar ve Onuncu Rükün’de dört ayaklı ve büyük hayvanlar anlatılmıştır.²⁸⁵

III.2.2.2. Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan ve *Dürr-i Mekkûn*

Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, on beşinci yüzyılda yaşayan Türk âlim, mutasavvıf, mütercim ve nasirlerdendir. Daha çok “Bîcan” lakabıyla meşhur olan yazar, *Muhammediye* adlı manzum eseriyle tanınan Yazıcıoğlu Mehmed’in (ö. 855/1451) küçük kardeşidir. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bedeninin küçüklüğü “Bîcan” lakabıyla anılmasına sebep olmuştur.²⁸⁶

Dürr-i Mekkûn on beşinci yüzyılın ikinci yarısında Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan tarafından yazılmıştır. Eser dinî, tasavvufî ve efsanevî bir nitelik taşımakta ve eserde

²⁸⁵ Sarıkaya, s. 24-32.

²⁸⁶ Bursalı Mehmet Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt: 1, Hazırlayan: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul 1972, s. 32.

cennet, cehennem ve kıyamet gününe ait tasvirlerden geçmiş yüzyıllardaki medeniyetlere ait bilgilere, gökyüzündeki yıldızlar ve bunların özelliklerinden, yeryüzündeki dağlar, nehirler, adalar ve buralarda yaşayan kimisi yarı insan yarı hayvan olan canlılara kadar her türlü bilgi bulunmaktadır. On beşinci yüzyılda Osmanlı kültür dünyasının genel bilgiler ansiklopedisi niteliğinde olan eserde coğrafya ve kozmografyaya ait bilgiler de geniş yer tutmaktadır. Bu sebeple *Dürr-i Mekkûn*, on beşinci yüzyılda yaşayan insanların dünyayı ve evreni nasıl algıladıklarını gösteren önemli bir eserdir.²⁸⁷

Yazar, *Dürr-i Mekkûn*'u hazırlarken çeşitli tefsirlerden, hadislerden, rivayetlerden ve hikmetlerden yararlanmıştır. Nitekim kitabı yazma amacının ise okuyanların Allah'ın büyüklüğünü anlamaları ve kendisine de hayır dua ile anmaları olduğunu belirtmiştir.²⁸⁸

Eser on sekiz bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm göklerde olan acâyibleri, arş'ı ve Kürsî'yi, Cennet'i ve Cehennem'i, Ay'ı ve günü, yıldızları; İkinci Bölüm yerleri, yerlerde olan acâyibleri ve cehennemi; Üçüncü Bölüm yeryüzünü; Dördüncü Bölüm hendese ilmini, iklimleri, günleri ve saatleri; Beşinci Bölüm dağların acâyiblerini; Altıncı Bölüm suları ve çölleri; Yedinci Bölüm şehirler ve iklimleri; Sekizinci Bölüm mescidleri; Dokuzuncu Bölüm Süleyman Peygamber'in tahtını ve saltanatını; Onuncu Bölüm Belkıs'ın saltanatını ve Süleyman Hazretlerine geldiğini; On Birinci Bölüm ömürlerin takdirini; On İkinci Bölüm hışımdan helâk olan yerleri;

²⁸⁷ Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, *Dürr-i Mekkûn*, Hazırlayan: Ahmet Demirtaş, İstanbul 2009, s. 3.

²⁸⁸ Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, s. 3-4.

On Üçüncü Bölüm otları ve yemişleri²⁸⁹; On Dördüncü Bölüm sûretleri ve bazı yerleri; On Beşinci Bölüm; zümrüd-ü ankâ hikâyesini; On Altıncı Bölüm umur-ı cifriyye ve havâdis-i kevnîyyeyi; On Yedinci Bölüm; hârikulâde halleri ve kıyâmet alâmetlerini; On Sekizinci Bölüm Allah-ü Teâlâ'ya müracaat, halkın bazı hallerinden, zamanın ve beylerin ahvâl ve işlerini, kişinin kendi hâli ve bazı uhrevî meseleleri konu edinmektedir.²⁹⁰

Yazar, eserinin On Üçüncü Bölümü'nde otuz iki tane bitkinin özelliklerinden bahsetmiştir. Bunlar: Sakankur-kertenkele balığı, sa'leb, akâyebuh, narçil-hindistan cevizi, dâvandçini, bâdir-i benevüyye, zencefil, tarçın, dâr-ı fülful, kulfel, cevz-i bevva, cevz-i hindî, havlican, besbâse, kakule, karanfil, kebâbe, sünbül-ü hindiye ve

²⁸⁹ Eserde bitkilerle ilgili bazı örnekler şu şekilde verilmiştir: Sakankur-Kertenkele Balığı: Acâyibin biri budur. O, insanoğlunun bulunduğu yerde olmaz. Umman yahut deniz adalarında yetişir. Meğer bir gemi oraya uğrasında onu bulsun. Onun hassâsiyeti odur ki, bir kimse seksen yaşında olsa, yalnız onu eline alsa otuz yaşında yiğit olur. Fakat şimdiki hekimler, Mısır ile Gazze ortasında Kına derler, kum içinde bir köy vardır. O kumda bunlar balık gibi olur derler. Hekimlere onu Sakankur diye satarlar. Hekimler o yerin güneyinde satın alırlar. Fakat bazı hekim kitaplarında Sakankur dağlarda timsahtan hâsıl olur diye yazmışlar. Kum içindekiler gibi insanı sokar. Eğer soktuğu kimse acele suya girmezse veya su bulamazsa, işeyerek bulamak gerekir ki kurtulabilsin. Suyu yahut işeyip sürünmezse ölür. Balık kurtulur. Bkz. Muhyiddin-i Arabî, *Dürrü Mekkûn*, Tercüme: Şevket Gürel, İstanbul 1982, s. 150.

Bâdir-i Benevüyye: Acayib otlardan biri de budur. Buna uhul otu da derler. Yüreğe kuvvet verir. Kalp çarpıntısına gayet iyi gelir. Yaprağı ufaktır. Kokusu turuncakabı kahvesine benzer. Onu bir kimse güneş hamil burcundan iken altınla kesse, getirse her kim onu görse muhabbet eder. Para kesesine koysalar bereket olur, eksilmez. Hassâlarından biri de kalbe kuvvet verir, sinirleri sakinleştirir, ferahlandırır. Gussaları giderir, misk bedelidir. Şehrât denilen bir yer vardır. Orada bir ağaç vardır. Her Zülka'de ayında çıkar. Ne kadar su muslukları su ile doldururlar. Şehir halkı bir yıllık su ihtiyaçlarını onunla karşılarlar. Magrib denizinde bir ağaç çıkar. Billur gibi ak, ne zaman o ağaç çıksa uğur getirir, ucuzluk olur. Çıkmasa kıtlık olur. Bir kere o ağacı daima kalsın, ucuzluk olsun diye kalın zincirlerle, urganlarla sardılar. Ağaç zinciri iplik gibi kırdı, gitti. Sonra mağrıktan kervan geldi. Ve mağrık denizinde bir ağaç gördük, ortasında zincire bağlı dediler. Bkz. Muhyiddin-i Arabî, s. 151.

Karanfil: Taze süt ile içilirse cimâ'a kuvvet verir, yemeğe saçsalar kalbe kuvvet verir, üzüntüleri dağıtır. Bkz. Muhyiddin-i Arabî, s. 153.

Nohud: Suyu kana, cimâ'a faydalıdır. Bir gece sirke ile ısladıp sonra aç karna yenince karın kurtlarına ve üşümüş yerlere iyidir. Bkz. Muhyiddin-i Arabî, s. 154.

²⁹⁰ Muhyiddin-i Arabî, s. 13-14.

rûmiye, kıst, fokul, dâzbâne, endûz, boy otu, kastî, nohud, hantıl, kar çiçeği, hatmi tohumu, zürünbâd, behmen, buzeydân ve sığırkuyruğudur.

Eserde bitkilerin daha çok tıbbî özellikleri üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra bazı bitkilerin hangi bölgelerde yetiştiğine ve bazı hekimlerce söz konusu bitkilerin farklı bölgelerde nasıl tanındığına dair bilgiler de içermektedir.

Yazar bitkileri tanıtmadan önce bitkilerin tıbbî özellikleri hakkında bazı hadis ve ayetlerden yararlanarak, konuya şu şekilde başlamıştır: “Hak subhânehû ve Teâlâ Hazretleri Celle Celâlühû ve Amme nevâlühû Velâ ilâhe gayruhû kulları için otları yarattı. Her birini bir derde deva ve bir maraza şifâ için Lokman Hekim’e bildirdi. Ve hâl dili ile söylediler.” “Her ot, ben filan derde devayım, dedi. O da halka bildirdi. Bilmelisin ki Hak Teâlâ Hazretleri dünyada bin türlü ot yarattı. Her birine bir hassa verdi. Bu otların yedi yüz yetmiş dördü insan için, geri kalan cin tâifesine mahsustur.”²⁹¹

III.2.2.3. Âşık Mehmed ve *Menâzırü'l-Avâlim*

Tam ismi Mehmed b. Ömer b. Bayezid el-Âşık’tır. Âşık Mehmed yaklaşık 963 veya 964 (1556-1557) yılında Trabzon’da doğmuştur. Babasının ilmiyeye mensûbiyeti ve Fatih Medresesi, Hatuniye Medresesi ve İskender Paşa Medresesi

²⁹¹ Muhyiddin-i Arabî, s. 149.

gibi üç medresenin bulunduğu Trabzon'da doğmanın verdiği avantajla gençlik yıllarında tahsil imkânına kavuşmuştur. Müktesebâtını artırmak için çıktığı seyahatlerinde büyük kültür merkezlerinde kalarak tahsiline devam etmiş, muhtelif ilimlerde mutâala yürütmeye ve çeşitli konularda müzâkerelere girişmeye kadir olduğu kanâatine varınca, edebiyat, tarih ve yaratılışa dâir eserlerin pek çok nüshasını incelemeye koyulmuştur. Daha Trabzon'da iken çocukluk yıllarında yaşadığı mahallenin insanlarıyla münasebeti neticesinde Rumca ile medrese tahsilinin verdiği imkânla Arapça ve Farsçayı öğrenmiştir. Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim* adlı eserini gezip gördüğü yerlerdeki bilgileri unutmamak için kaleme almıştır.²⁹²

Menâzirü'l-Avâlim genel olarak Fâtiha-ı Kelâm, iki bölüm, Hâtime ve Hatm-i Merâm ve Târîh-i İtmâm olarak düzenlenmiştir. On iki manzaradan meydana gelen Birinci Bölüm'de ulvî âlemlere tahsis edilerek sırasıyla sema, güneş ve ay, Beyt-i Ma'mûr, Sidre-i Müntehâ, Kürsî ve arş, melekler, cinler, şeytan ve zürriyeti dinî ve felsefî açıdan ele alınmıştır. Kırk varak tutan bu bölüm, genel konulara ayrılmış olup, gerçekte eserin esas konusunu teşkil eden İkinci Bölüm'e hazırlık mahiyeti taşımaktadır.²⁹³

İkinci Bölüm on sekiz manzaradan oluşmaktadır. Birinci Manzara'da yer (Dünya) hakkında bilgiler verilerek yeryüzünün şekli, hacmi ve parçaları; İkinci Manzara'da Kâbe ve çevresine dair bilgileri; Üçüncü Manzara'da Ebulfidâ İbn

²⁹² Âşık Mehmed, s. XXXIX-LXXVI.

²⁹³ Âşık Mehmed, s. LXXXIV.

Hurdazbih ve Ebû Abdullah ed-Dimeşkî'nin eserlerine müracaatla yeryüzünün ölçümüyle ilgili farklı görüşleri; Dördüncü Manzara'da yedi hakiki iklimi ve her iklimin coğrafi alanı *Muhtasar-ı Mir'âtü'z-Zemân*'dan alındıktan sonra *Nüzhetü'l-Kulûb*'dan da enlem ve boylamları tamamlayıcı bilgiler verip müstakil başlıklarla belli başlı denizler ve med-cezr olaylarını konu edinmiştir. *Nüzhetü'l-Kulûb*, İranlı coğrafya ve tarih âlimi Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstavfî el-Kazvinî tarafından 1340 yılında yazılmıştır. Eser kozmografya hakkında bir medhal ve tarih-i tabîî, antropoloji ve coğrafya ile alakalı üç makale ile acâyib-i mahlukâta dair bir hatimeden oluşmaktadır. İlhanlılar Dönemi İran'ının coğrafi ve iktisadî hayatına dair itina ile toplanmış kıymetli bilgiler içermektedir. Âşık Mehmed iki nüshasını kullanarak *Nüzhetü'l-Kulûb*'dan tertip ve muhteva yönünden yoğun şekilde yararlanmıştır.²⁹⁴ Altıncı Manzara'da adalar; Yedinci Manzara'da göl ve bataklıklar; Sekizinci Manzara'da on dört başlık (Feth) altında büyük ve küçük nehirler; Dokuzuncu Manzara'da su gözleri, esmeler ve kuyular; Onuncu Manzara'da Anadolu, Azerbaycan ve Rumeli kaplıcaları; On Birinci Manzara'da dağlar; On İkinci Manzara'da şehirler; On Üçüncü Manzara'da soğuk, kar, zelzele ve rüzgâr çeşitleri gibi havayla ilgili muhtelif olaylar ve bazı katı maddeler anlatılmış ve On Dördüncü Manzara güzel kokulara ayrılarak misk, anber, lâden, kâfûr ve ûd hakkında bilgilere yer verilmiştir.²⁹⁵

On Beşinci Manzara madenlere tahsis edilerek konu üç fetha bölünüp, ilk feth iki, ikincisi de beş 'arz olarak tanzim edilmiştir. Bu bölümde genellikle *Nüzhetü'l-*

²⁹⁴ Âşık Mehmed, s. CXXV-CXXVII.

²⁹⁵ Âşık Mehmed, s. LXXXV-LXXXVIII.

Kulûb'dan iktisaben, bazen de Rumeli'de Sidrekabsi'de olduğu gibi yazarın müşahedelerine istinaden madenlerin kaynakları, faydaları ve kıymetleri üzerinde durulmuştur. On Altıncı Manzara'da nebâtât, meyveli ve meyvesiz ağaçlarla, yenilen ve tedavide kullanılan ot kökleri genellikle hem tertip hem de muhteva yönünden *Nüzhetü'l-Kulûb*'a istinaden, dolayısıyla alfabetik olarak incelenmiştir. Ancak Âşık Mehmed *Nüzhetü'l-Kulûb*'da bulunmayan bazı ağaç ve meyveleri yine alfabetik olarak ve kendi zamanındaki isimleriyle ilave etmiştir.²⁹⁶

On Yedinci Manzara hayvanlara tahsis edilmiş ve hayvanlar, karada, suda ve havada yaşayanlar olmak üzere üç başlık altında alfabetik sırayla incelenmiştir. Kara hayvanları kendi içinde ehlî zararsız, vahşî zararlı, haşerat ve insana benzeyenler olarak beş 'arz'a; sudakiler çeşitli şekillerdeki deniz hayvanları olarak üç 'arz'a ayrılmıştır. Özellikle *Nüzhetü'l-Kulûb* ve *Hayâtü'l-Hayvân*'dan istifadeyle yazılan hayvanlar bölümünde ele alınan hayvanın önce isminin lafzan ve cinsen tespiti yapıp sonra hakkındaki genel bilgilere geçilmektedir. “*el-Hukm*” başlığıyla faydalanabilmesi hakkında çeşitli mezhep ve imamlara göre şer‘i hüküm belirtilip “*el-Havâss*” başlığıyla hayvanın özellikleri, uzuvlarının doğrudan ve ya herhangi karışım ile tedavide kullanılıp kullanılmayacağı açıklanmıştır.²⁹⁷ On Sekizinci Manzara ise insan anatomisinin çeşitli yönlerine ayrılmıştır.²⁹⁸

²⁹⁶ Âşık Mehmed, s. LXXXIX.

²⁹⁷ Âşık Mehmed, s. CXXV-CXXVII.

²⁹⁸ Âşık Mehmed, s. CCLV.

Âşık Mehmed, *Nebâtât* başlığı altında şu bilgileri vermiştir: Bitkiler büyüme kuvvetine sahiptirler. Kendilerine has hareket ve duyumsama yetenekleri bulunmamaktadır. Hem karada hem de suda yaşamaktadırlar. Karada yaşayanlar bitkilerin tohumları ilahî kudretle, arzda biten cüzlerin birleşmesinden oluşmaktadır. Eğer bu birleşme güçlüyse tohum büyür ve kökleri, sapları ve dalları güçlü bir ağaç oluşur ve her sene meyve verir. Eğer bu birleşme zayıfsa ağaç yerine yeşil otlar oluşur.²⁹⁹

Bu bölüm iki alt başlığa ayrılmıştır. İlk başlık ağaçları, ikinci başlık ise tohum ve kökleri konu edinmiştir. Âşık Mehmed, ağaçları meyve veren ve meyve vermeyen/verimsiz ağaçlar olmak üzere ikiye ayırmıştır. Meyve veren ağaçları bilge, meyve vermeyen ağaçları ise cahil/bilgisiz insanlara benzetmiştir. Her ağacın tabiatında, “sıfat-ı hâdimî” (hizmet eden, hizmetçi) ve “sıfat-ı mahdûmî” (hizmet edilen) olmak üzere iki sıfat bulunmaktadır. Her bir sıfatın da dört kuvveti vardır. Sıfat-ı hâdimî’nin ilk kuvveti “câzibe”dir (çekme kuvveti) ki suyu ağacın en alt noktasından üst noktalarına ulaştırmayı sağlamaktadır. İkinci Kuvvet “Mâsike”dir (emme kuvveti) ki nemi ağacın tüm kısımlarından emer ve korur. Üçüncü Kuvvet “hâzime”dir (sindirici kuvvet) ki nemin inceliğini parçalara ayırır ki, bir parçası ağaç cüzlerinden biri olur. Dördüncü kuvvet “dâfi”dir (def edici kuvvet) ki, nemin fazlasını zamkla dışarı atar. Sıfat-ı Mahdûmî’nin de dört kuvveti bulunmaktadır. Birinci Kuvvet “râzibedür” (tatlandırıcı) ki ağacın yaprak ve meyvelerin parçalarını oluşmasını sağlar. İkinci Kuvvet “musavvire” (biçim verici kuvvet) ki ağacın cüzlerden her birinin şeklini tasvir eder. Üçüncü Kuvvet “müvellide” (meydana

²⁹⁹ Âşık Mehmed, s. 1256.

getirici kuvvet) ki, ağacın cüzlerinin doğmasına yardımcı olur. Dördüncü Kuvvet “nâmiye”dir (yerden bitme kuvveti) ki ağacın büyüyüp yetişmesini sağlamaktadır.³⁰⁰ Âşık Mehmed tohumların, yaratılışı esnasında Allah’ın kudretinin büyüklüğünden ve olgunluğundan faydalanarak meydana geldiğini, eğer Allah’ın bu büyük kudreti olmazsa ağacın tohum veremeyeceğini bildirmektedir.

Âşık Mehmed, Meyve Veren Ağaçlar ve Meyve Vermeyen Ağaçlar³⁰¹ Bölümü’nde ağaçları şu şekilde tanımlamıştır: Çoğu ağacın Farsça, Arapça ve Türkçe karşılığını ve bunların tabiatlarına (sıcak, soğuk, kuru ve nemli) dair bilgiler aktarmıştır. Her bitkinin insan sağlığına verecek yarar ve zararlarını ortaya koymuş ve bazı bitkilerle ilgili o dönemde yazılmış manzumeleri de ilave etmiştir.

³⁰⁰ Âşık Mehmed, s. 1237.

³⁰¹ Meyve Veren Ağaçlar Bölümü’nde verilen bitkilerle ilgili birkaç örnek şu şekildedir: Âbnûs: Mârûfdur. Ba’zı ‘Arab ana sâsem dir. Tab’ı derece-i sâniyede harr ve yâbisdür. Varakı sebz ve meyvesi nerm ve şeffiddür ve ictinâ olundukdan sonra siyâh ve suht olur ve haşebesini ‘imârât ve âlâtta istîmâl iderler. Mecmû’ haşebden haşebe-i âbnûs veznde sakıldür ve bu mânâda nazm itmüşlerdir. Nasr: “Çöb-i âbnûs yakılmağla hoş-bû olur ve bâdeye kosalar bâdeyi hoşbû ider ve âb ile sahk idüp iktihâl itseler beyâz ve gışâve-i ‘aynî izâle ider ve bir âba girmemiş tâbık üzre çöb-i âbnûs Yakup ve remâdın şüste ve huşk idüp iktihâl itseler def’-i remed ider ve ekl itseler seng-i mesâneiyi izâle ider ve derd-i şikemi def’ ider. Bkz. Âşık Mehmed, s. 1239-1240.

Dıbk: Bunun meyvesi nohuda benzer ve rusâresi meyve-i dıbkdur. Derece-i sâniyede harr ve yâbisdür. Rutûbâtı kâr-ı bedenden cezb idüp tahlîl ider ve iri âbillelere husûsan benâ-gûşde olan âbileye nâzc virür ve siberzün salâbetini giderür. Bkz. Âşık Mehmed, s. 1248.

Meyve Vermeyen Ağaçlar Bölümü’nde verilen bitkilerle ilgili birkaç örnek şu şekildedir: Bân: Dıraht-ı giryedür ve şükûfesi mâye-i ‘arak-ı beddür. Tab’-ı derece-i sâniyede bârid ve ratıbdur. Takviyet-i kalbi der ve teskîn-i safra ve tatyîb-i hâtır ider. Bkz. Âşık Mehmed, s. 1265.

Âşık Mehmed Tohumlar ve Kökler Bölümü’nde gıda olarak alınan tohumlar ve deva ve gıda olarak kullanılan kokulu bitkiler hakkında bilgiler vermiştir. Bu bölümde bitkilere ilişkin birkaç örnek şu şekilde verilmiştir: İsfânâh: Ma’rûfdur. Derece-i sâniyede bârid ve ratıbdur. Sudâ’a ve veca’-ı zahr-ı demevîye müffiddür. Bezri evcâ’-ı kalb ve hummâyı izâle ider ve bir dirhemden ekli câyiz değüldür. Bkz. Âşık Mehmed, s. 1273.

Na’na’: Ma’rûfdur. Derece-i sâniyede hârr ve yâbisdür. Mi’dede olan kirm-i dirâzı katl ider ve mi’deye kuvvet virür ve fuvâkı teskîn ider ve bâha takviyet ider ve menîyi artırur. Eğer zen mücâme’atdan evvel kendüde götürse hâmil olmaz. ‘Usâresi sirke ile demi imsâk ider ve arzuyu cimâ’ getürür ve nân ile ekl olursa havayı teskîn ider. Bkz. Âşık Mehmed, s. 1287.

III.2.2.4. Evliya Çelebi ve *Seyahatnâme*

Evliya Çelebi 1611 yılında İstanbul'da, Unkapanı'nda doğmuştur. Ölüm tarihi ve yeri tam olarak bilinmemekle birlikte en geç 1682 olarak kabul edilmektedir.³⁰² İyi bir din eğitimi gören Evliya Çelebi, güzel sesli bir hafız, musiki yeteneğiyle tanınan bir hanende ve dâirezendi. 1636 yılında Kadir gecesinde Ayasofya'da sekiz saat ezberden Kuran okuyunca Sultan'ın ilgisini çekmiş ve saraya alınmıştı. Evliya Çelebi sarayda iki yıl kalmıştır. Enderun'da eğitiminin sürdürmüş, şiir, yazı, musiki ve Kuran dersleri almıştır. IV. Murad'ın meclisine katılmış, zekâsı, tatlı dilli nüktedanlığı ve hazırcevaplığıyla, okuduğu şarkılar ve anlattığı fıkralarla Sultan'ın gönlünü hoş etmiştir. 1638'de Bağdat seferinden önce, kırk akçe yevmiyeyle sipahi ocağına girerek saraydan ayrılmış ve İstanbul dışındaki yolculuklarına başlamıştır.³⁰³

Evliya Çelebi, ömrü boyunca diyar diyar dolaşmış ve on ciltlik bir seyahatname yazmış olan meşhur bir Türk gezginidir. Orijinali el yazması olan seyahatnamesinin tanınmasını sağlamak amacıyla, on dokuzuncu yüzyılın sonunda eserin basılması düşünülmüş ve ancak 1896 yılında ilk dört cildi basılabilmektedir. Takip eden yıllarda basım işi düzenli olarak ilerleyememiş ise de, 1938 yılında son cildin yayınlanmasıyla eserin basımı tamamlanmıştır. Bundan sonra Zuhuri

³⁰² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Hazırlayan: Nijat Özön, İstanbul 2004, s. 15.

³⁰³ Marianna Yerasimos, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Yemek Kültürü*, İstanbul 2011, s. 17.

Danışman, seyahatnameyi yalınlaştırarak 1969-1971 yıllarında on beş cilt halinde yeni harflerle yayınlamıştır.³⁰⁴

Evliya Çelebi gezilerine 1630 yılında başlamış ve bütün ömrünü Anadolu'da ve çevre ülkelerde dolaşmakla geçirmiştir. Evvela İstanbul'u tanımış, sonra Anadolu'ya ve diğer ülkelere açılmıştır. Gezdiği yerleri kısaca özetlemek gerekirse Doğu'da İran ve Kafkasya'dan, Batı'da Hollanda'ya, Kuzey'de Kırım ve Baltık Denizi'nden Güney'de Etiyopya ve Arabistan'a kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinde geçtiği yolları, kaldığı yerleri, üstlendiği görevleri, katıldığı seferleri, yaşadığı serüvenleri, tarihi bilgiler de ilave ederek, yolculuk tarihi sırasına göre anlatmıştır. Kaldığı şehir ve kasabalardaki cami, medrese, türbe, çeşme, han ve hamamları tarif etmiş, köprüleri, kaleleri adlarıyla, özellikleriyle ve tarihçeleriyle birlikte tanıtmış, yörenin insanlarından, giyim ve kuşamından, yiyecek ve içeceklerinden bahsetmiştir.³⁰⁵

Evliya Çelebi, bir doğa bilimci kadar tabiat meraklısıdır. Gezdiği yerlerin arazi şekillerinden, bitki örtüsünden, kuş, balık ve diğer hayvanlarından, memba sularından, ılıcalarından ve madenlerinden söz etmiştir. Kendine özgü aşırı öğrenme isteği, inceleme ve araştırma merakı ile bazen zarif teşbihler ilave ederek, bazen de

³⁰⁴ Baytop, 2003, s. 35.

³⁰⁵ Baytop, 2003, s. 36.

mübalağa ve efsane katarak çoğu zaman da fayda ve kullanışlarını, hatta tıbbî değerlerini zikrederek madenler, bitkiler ve hayvanlar hakkında bilgiler vermiştir.³⁰⁶

Evliya Çelebi, *Seyahatname*'de pek çok gıda bitkilerinden (buğday, arpa, yulaf, çavdar, pirinç...), yetiştirilen sebze (soğan, sarımsak, pırasa, tere, lahana...) ve meyvelerden (armut, elma, kiraz, turunç, limon...), ekonomik ve sınai bir değeri bulunan bitki ve bitkisel ürünlerden (tütün, pamuk, keten, kına, hurma lifi...), çiçeklerden (reyhan, fesleğen, lale, sümbül, karanfil...), çayır bitkilerinden (tırfil, yonca, ayrıkotu...) ve gördüğü değişik ağaçlardan (hurma ağacı, cemmiz ağacı, hıyarışembe ağacı...) bahsetmiştir. Evliya Çelebi'nin ayrıca vejetasyon bilgisi de vardır. Orman ve ağaçlara özel bir ilgi göstermiştir. Geçtiği ormanlarda, köy yakınlarında, mesire yerlerinde, bağ ve bahçelerde, saray, köşk ve tekke bahçelerinde, cami avlularında, hatta yol kenarlarında dikili olarak gördüğü ağaçları kaydetmiştir: Meşe, palamut, ahlat, badem, yabani erik, çınar, şimşir gibi.³⁰⁷

Tam bir coğrafya kitabı olarak nitelendirebileceğimiz Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sindeki asıl amacın tıbbî bitkileri tanıtmaktan çok gezilen görülen yerlerdeki bitki örtüsünü tanıtmak olduğu görülmektedir. Bu da onu, şu ana kadar tanıttığımız eserlerden farklı kılmaktadır. Zira şu ana kadar ele aldığımız eserlerin çoğunda bitkiler ya tıbbî özelliklerinden ya da beslenme için önemlerinden dolayı tanıtılmıştır. Fakat şu da belirtilmelidir ki Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si tam anlamıyla bir botanik kitabı da değildir, içinde modern botanik biliminin

³⁰⁶ Baytop, 2003, s. 31-36.

³⁰⁷ Baytop, 2003, s. 331-33.

sınıflandırılması bulunmamaktadır. Gezilen görülen yerlerdeki bitki örtüsünü tanımlayan bir coğrafya kitabı niteliğindedir. Evliya Çelebi bitkilerin tanımlarını yaparken çoğu zaman mübalağacı bir üslup kullanmış ve her bir bitkinin faydası olduğuna inanmıştır. O, otbulucular esnafından bahsederken şöyle yazmıştır: “Yeryüzünde bulunan bütün bitkilere Allah dil vermiş ve hepsi ‘Ben bir derde devayım’ diye Lokman Hekim’e söylemiştir.” Evliya Çelebi, Erzurum’un güneyindeki Eğerli dağında nice hükemâ devaları ve *tutya* çiçekleri bulunduğunu, “göz tabiplerinin burada tutya toplayıp kırk senelik körlerin gözüne mil çekerek mahvolmuş gözleri aydınlık ettiklerini” yazmıştır.

Evliya Çelebi, Bingöl yaylasını bitki çeşidi bakımından çok verimli bulur. Burada *kimya otu*’ndan bahsetmiş ve “nice kere binlerce koyunların dişleri altın ve gümüş gibi cilalanmıştır” demiştir. Bu kimya otunun Cebel-i Lübnan’da da bulunduğunu, bu otu yiyen koyun ve keçinin dişlerinin altın gibi olduğunu, kimyacıların bu otu bulup altın yapmakta kullandıklarını, fakat bu otun dağda pek az bulunduğunu yazmıştır.³⁰⁸

Evliya Çelebi gezdiği çoğu yerdeki bitkileri tanıtırken tıbbî özelliklerinden bahsetmemiş, bölgede bulunan ağaçların çeşitlerini zikretmiştir. İstanbul gezisinde Kasımpaşa’dan bahsederken şunları söylemiştir: “Bütün meyve ağaçları ile donatılmıştır... Başta ceviz ağaçları ile süslüdür... Sulu lâl renkli şeftalisi, şirin kayısı, cem şah engürüsü, şam üzümü... meşhurdur. Çimenlik yeri yoktur.” Alibey

³⁰⁸ Baytop, 2003, s. 54-55.

köyü hakkında da bitkilerle ilgili şu bilgileri aktarmıştır: “Mesiresi bir çimenlik dere içinde... yetmiş seksen kadar çınar ağacıyla süslü güngörmez bir gezinti yeridir. Kağıthane lalesi adıyla meşhur olan çeşitli laleler buradadır. Lale vakti bu mesireyi görenin aklı perişan olur... Burada has olan ot, tırfıl, yonca, ayırık, kara karık, sarı karık gibi çimen hiçbir yerde bulunmaz.” Büyükdere’den de şu şekilde bahsetmiştir: “Burada birtakım çınar, kavak, servi, dalları başaşağı söğüt ve diğer ağaçlar vardır ki, her biri göğe ulaşmış sonsuz ağaçlardır. Yere güneş işlemez ağaçlıktır. Çeşitli çimenlikleri ve nice akan pınarları ile süslenmiş bir gönül alıcı gezinti yeridir.”³⁰⁹

III.2.3. Tıp ve Eczacılık Kitapları

Klasik Osmanlı Dönemi’nde tıpla ilgili alanda bir yandan İslam Dönemi eserleri Türkçeye çevrilirken bir yandan da yarı yazma yarı toplama sayılabilecek eserler görülmektedir. Bu açıdan bilinen ilk çeviri eser İbn Baytar’ın *Kitâbu’l-Câmi fi’l-Edvîyeti’l-Müfredede*’dir. *Müfredât-ı İbn Baytar* tercümesinden sonra Türkçe kaleme alınan ve tarihi bilinen (on dördüncü yüzyıl) en eski Türkçe tıp eseri İshak b. Murad’ın *Edvîye-i Müfredede*’sidir.³¹⁰ Daha sonra onsekizinci yüzyılda Ahmed Sâni tarafından yazılmış *Gunyetü’l-Muhasılîn fi Tercemeti Tuhfeti’l-Mü’minîn* adlı eser gelmektedir.

³⁰⁹ Baytop, 2003, s. 37-38.

³¹⁰ Mustafa Canpolat, “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri, Edvîye-i Müfredede”, *Ankara Üniversitesi, Türkoloji Dergisi*, 5 (1), Ankara 1973, s. 21-22.

Osmanlı tıp ve eczacılığı Eski Yunan, Hint ve İran kaynaklarından beslenen İslam tıbbının devamı olarak nitelendirilebilir. Osmanlı tıbbında tedavinin dayandığı prensip İslam tıbbında olduğu üzere “Hıtlar Nazariyesi”sidir. Hıtlar nazariyesi kısaca şu temel üzerine kurulmuştur: Kâinat yani makro-kozmos toprak, su, hava ve ateşten yani dört unsurdan (anâsır-ı erbaadan) oluşmaktadır. Aynı şekilde insan vücudunda yani mikro-kozmos’ta da dört unsur (ahlât-ı erbaa) bulunmaktadır: Kan, sarı safra, kara safra, balgam. Kan havaya; balgam suya; sevdâ toprağa; safra ateşe tekabül etmektedir. İnsan bedenindeki bu dört hıtlın bazı nitelikleri olduğu kabul edilmektedir: Karaciğerde bulunan sarı safra, sıcak ve kuru; bedende dolaşan kan, sıcak ve nemli; beyinde saklanan balgam, soğuk ve nemli; dalak ve midede var olan kara safra soğuk ve kurudur. Bu nazariyeye göre hıtlar arasında var olan dengenin bozulması hastalık sebebi olmakta, bu dört hıtlın dengeli bileşimi ise sağlığa delâlet etmektedir. Bu dört hıtlın birinin vücutta diğerlerine oranla fazla bulunması, kişinin mizacını belirlemektedir. Kişinin mizacıyla aldığı gıdalar arasında bir bağlantı vardır. Zira gıdaların sıcak, soğuk, kuru ve nemli gibi nitelikleri bulunmaktadır. Buna göre yenilen-içilen nesneler insan vücudunda herhangi bir değişiklik meydana getiriyorsa bunlara devâ, yenilen-içilen nesneler başka bir nesneyle karışmamışsa, yani basitse bunlara müfred devâ denilmektedir. Osmanlı tıbbında müfred devalardan bahseden birçok eser bulunmaktadır. Bu eserlerin çoğunda bitkisel, hayvansal ve madensel kökenli ürünler kullanılmaktadır.³¹¹

³¹¹ Zülfikar Aydın, 2005, s. 301-303.

III.2.3.1. İshak b. Murad ve *Edvîye-i Müfrede*

İshak b. Murad'ın hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. *Edvîye-i Müfrede*'den başka herhangi bir eser yazıp yazmadığı da bilinmemektedir.³¹²

Edvîye-i Müfrede başlıca dört bölümden oluşmaktadır. Yazar giriş kısmında eserin iki bölümden oluştuğunu söylemekte ise de sözü geçen ikinci bölümden sonra Zeyneddin bin İsmail el-Cürcanî'nin eseri olan *Zahîre-i Hârezmşâhî*'den ve İbn Sînâ'dan naklen verilen makaleler esere eklenmiştir. Metnin sonuna eklenen Arapça-Farsça-Türkçe terimler sözlüğü de dördüncü bölüm olarak ayrılmıştır. Eserin içerisinde verilen atıflardan eserin tek bir kitaptan çevrilmeyip, bir derleme toplama ve yeniden değerlendirme olduğu anlaşılmaktadır: “*Muhammed bin Zekeriyâ eydür*”, “*İşbu nakil Zikorizos-ı hakîm naklidür.*” gibi.³¹³

Eserin Birinci Bölümü'nde alfabetik sıra ile tek başına ilaç olarak kullanılabilecek bitkiler, yiyecekler, içecekler³¹⁴ bir sözlük düzeni içerisinde

³¹² Canpolat, s. 29.

³¹³ Canpolat, s. 25-26.

³¹⁴ Eserde bitkilerle ilgi birkaç örnek şu şekilde verilmiştir: Ebem Gömecî dedikleri ot ki fârsîce adı horperestdür ve penîrekdür ve carabça ana hubâzî derler ve Şâmda ol bostânîdür, ekerler, anda ana mulûhiyâ derler, andan aş eylerler ve Şâm kavmi ana rağbet ederler, yerler, ol ebem gömecinden bir dürlüdür ve dükeli bir cinsidür. Mizâc şovukdur, biraz telyîn vardır. Yağ ile bâdemile bişürücek yeyicek eski öksürtüğe müflldür ve macde'i arıdır. Muctedil hazmı var. Nemle ve humre rencige şifâdur. Yaprağını döğüp zeyt yağma karıcak od göynüğine yaku ederlerse fâyide eder ve eğer anı kaynadup şuyım dahi butül ederlerse yarar. Ve eğer biregünüfi diş eti yense ve ağzı koksa yaprağından bir kaç kez çiyneşe tükürse etin bitürür ve kokusın giderür, ve eğer tohmını sarımsağıle döğüp nemle üzerine dürterlerse, kurudur, ve eğer kimse ziyânlu otlar yemiş olursa dibini yaprağıyla kaynadalar yeyeler ziyanın mence eder, ve eğer ağulu nesneler dahi yemiş olursa fi'l-hâl kuşdurur giderür, ve yaprağını zeyt yağıyla ovup merhem bigi eylerlerse aru sokmış yere vursalar ağusın- çeker zahmetin giderür. Bkz. Canpolat, s. 31.

verilerek, kısaca bunların özelliklerinden ve hangi hastalıklara iyi geldiklerinden, zararlarından ve bu zararların giderilmesinden söz edilmiştir. Ayrıca bitkilerin İslam tıp anlayışı çerçevesince oluşturulan tabiatlarına göre özellikleri ve bazı bitkilerin kozmetik özelliklerine de yer verilmiştir. Birinci Bölüm'ün sonunda sırasıyla hastalıklar ve bu hastalıkların tedavilerinde kullanılan devalar zikredilmiştir.³¹⁵

İkinci Bölüm'de hastalıkların sebebi, teşhisi ve tedavi yolları anlatılmaktadır. Üçüncü Bölüm'de “nabız bilmek” başlıklı küçük bir parça ve sonra bâb başlığını taşıyan yeni bir bölüm gelmektedir. Bu bölümde ihtiyarlık ve sağlıklı yaşamak için uyulması gereken kurallardan söz edilmektedir. Üçüncü Bölüm'ün sonu “ilm-i bâh” ile ilgilidir, cimâ' konusu ele alınmakta, faydaları, uygun zamanı, vücûda zararları anlatılmakta, bâh'ı engelleyen sebepler, bâh artıran sebepler, yiyecekler, bâh artırıcı mürekkep ilaçlar üzerinde durulmaktadır. Dördüncü Bölüm'de ise Arapça-Farsça-Türkçe bir terimler sözlüğü bulunmaktadır.³¹⁶

Südlügen: İssidür kurudur, galiz balgamları gevdeden andur. Eğer beş kırat andan yeyeler şaru sulan gevdeden andur; ve istiskâyâ aşşıdır. Şabrile türbüdile kancak balgamı ishal eder. Ve anuî bir dengi şerbetdür, mukle ve segbîbah ve uşak ve kurt tersin katicak kulunç açar ve anı edviyeye katicak bir gece süde ısladalar, yârendesi al südi dökeler ayruk süde ısladalar üç keze degin andan edviyeye katarlar ki ziyânı batıl ola. Ve onun artuğı ki haddinden taşra ola, ıslâhı kaymağıledür ve yağlu ta'âmlariledür. Bkz. Canpolat, s. 33.

İt Boncucu: ki afla pârsice sibîd-i mühre ve 'arabça vada derler, şovukdur kurudur. Kaçan 'avrat toğurmasa anı göyündüreler, 'avrat tütüne otura, tizcek toğura. Kasuk ağrısına dahi kefâretdür, dutıla işlemeye, eger dögeler, sirkeyle içeler, talak ağrısın giderür. Ve eğer anı dögüp od göynüğine yaku ederlerse hoş ola ve eğer anı göyündüreler bezden geçüreler, göze sürme çekeler, çöngelmiş gözlere cila verür ve bevâsir olana ve içinden kan gidene yavlak eyüdür. Bkz. Canpolat, s. 31.

³¹⁵ Canpolat, s. 26-27.

³¹⁶ Canpolat, s. 28-29.

III.2.3.2. Ahmed Sâni ve *Gunyetü'l-Muhasılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-Mü'minîn*

Muhammed Mü'min et-Tankabunî'nin 1169 yılında Farsça olarak kaleme aldığı *Tuhfeti'l-Mü'minîn*, 1733'te Ahmed Sâni tarafından tercüme edilmiştir. Tam adı Ahmed Sâni b. Hüseyin b. Hasan olan yazar I. Mahmud dönemi hekimlerinden olup, hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.³¹⁷

Eser beş teşhis ve üç düstûrdan oluşmaktadır. Ahmed Sâni üçüncü düstûru bulamadığı için tercüme edememiştir. Birinci Teşhis'te devaların şerbet miktarı, kuvveti ve mahiyeti konularında tabipler arasında ortaya çıkan ihtilafların sebebi, devaların elde edilme şartları, dereceleri ve kuvvetli kısımları, İkinci Teşhis'te gıda ve devaların sıfatları, fiilleri, benzerleri ve bu kitapta ve diğer deva kitaplarında kayıtlı ve kullanılır olduğu için bilinmesi gereken isim ve kelimeleri, Üçüncü Teşhis'te müfret devaların, müfret gıdaların ve mürekkebatın mahiyetleri, keyfiyetleri, müslihleri, bedelleri ve şerbet miktarları elifba sırasıyla ve Yunanca, Süryanice, Arapça, Farsça, Hintçe, Türkçe karşılıkları açıklanmıştır. Birinci Fasil'da zehirlerin tesirini önleme ve korunma yöntemleri, İkinci Fasil'da zehirlere karşı ortak ilaçları, Üçüncü Fasil'da içilen meşhur zehirlerin ilaçları, Dördüncü Fasil'da hayvan sokması ve ısırmasıyla olan zehirlenmeler ve zehirlenmiş cerahatlerin panzehirleri, Beşinci Fasil'da haşeratı uzaklaştıran ve gelmemesini sağlayan şeyler konu edilmiştir. Beşinci Teşhis'te ise ölçüler anlatılmıştır. Bu konularla tamamlanan “teşhis” bölümünden sonra “düstûr” kısmı başlamıştır. Birinci Düstûr'da müfret

³¹⁷ Zülfikar Aydın, 1998, s. 101-103.

devalara ait imaller ve İkinci Düstûr'da devalara ait imal, macun, hap ve diğer mürekkebatlar anlatılmıştır. Eserde nebatî, hayvanî ve madenî³¹⁸ devaların bazen fizikî özelliklerinden, yetiştiği yerlerden, tabiatından, hangi kısımlarının kullanıldığından, bu kısımlarının ne şekilde kullanıldığından, şerbet miktarından, müslihinden, bedelinden uzun uzadıya söz edildiği gibi bazen de bu açıklamaların hiç birine yer verilmemiş, kısaca bahsedilmiştir.³¹⁹

III.2.4. Çiçeklerle İlgili Kitaplar

Osmanlı Dönemi'nde bitkilere ilişkin açıklamaların bulunduğu diğer eserler ise çiçeklere ilişkindir. Bunların arasında en eskisi 1667 yılında Mahmud Efendizade Abdullah Efendi tarafından yazılan *Şükûfenâme*'dir. Aynı yüzyılda Üsküdarlı Ali

³¹⁸ Eserde bitkilerle ilgili örnekler şu şekilde verilmiştir: Gâr: Türkîde defne ve tefne dirler. Bin seneye dek baki kalur bir ağaçdır. Yunan indinde gayetde muhterem ve varakı hoş-bû ve zeytun varakına şebih ve bir kısmı söğüt varakına şebihdir. Ve semeri fındık kadar ve kışrı rakik ve siyah ve habbı sufrete mail kırmızı ve iki kısma münkasım ve râhiyahası hoş ve acıdır. Sâniyen âhirinde hâr ve yâbis ve habbının harâreti sâir eczasından ekser ve varakının matbuhı rahm ve mesaneyeye muvafıkdir. Ve zımadi haşerat sokmasına nafi ve etmek ya kavrulmuş arpa unu ile evcâyı harreyi müsekkîn ve sirke ile matbuhını mazmaza vec-i esnana müfid ve suyunı haneye serpmek ve iftiraşı haşeratı ve sineği dafi' ve şurbı mukayyi' ve habbı muhallil ve müdirr ve cem'i sümumın tiryaki ve rahmdeki uşağı katil ve Fehmi mukavvi ve rebv ve dik-ı nefes ve sual-i kadim ve riyah-ı galize ve mağz ve kuluncı ve ciğer ve mesane ve bükrekde olan marazlar ve taşları ve tıhal ve vesvas ve sar'a ve vec'-i mefasıl ve bel ağrısını ve ihtibas-ı hayzı dafi' ve asel ile em'ada ve akciğerde olan karhaya müfid ve gül yağı ve sirke ile taktiri sıklet-i sami'a ve üznde olan devi ve tanine ve zımadi bahaka müfid ve evram-ı bârideyi muhallildir ve mikdâr-ı şerbeti bir miskal ve bedeli sâzec ya habbü'l-mahleb ya centiyana ya acı bademdir. Ve mideyi merha ve muslihi anison ve sadre muzır ve muslihi kesiradır. Ve habbü'l-garın furzecesi rahimdeki uşağı mahrec ve su'utı lakveye ve matbuhında cülus emraz-ı mak'ad ve rahme nâfi'dir ve kökinin kışrından tokuz kıratı taşları mahrec ve ciğerin emrâz-ı bâridesine nafi ve çöpini istishab husul-ı hacât ve kabul-i âmma ve irtifa'-ı câhâ bâis ve suyu ile hamamda igtisal seheri mubattaldir. Ve çeharşenbe günü kabl-i tulû'ü's-şems mefkudü'z-zevc olan kimse anınla buhurlansa izdivac müyesser olur, mücerrebdır derler. Ve defne yağına, danelerini su ile kaynadup üzerine kelâfi âlûdlar yahud taze varaklarının ve danelerinin usâresini zeytun yağı ile usâre mahv olunca kaynadırlar. Muhallil ve akvât-ı urûkı müfettih ve yorgunluğu ve vec'-i üzñ ve nevâzil ve cereb ve hikke ve balgami demregi ve dâû's-sa'leb ve ihtilâcı ve re'sde olan mütekarrih konağı dâfi ve su'utı şakikaya müfid ve şurbı soğulcanları kâtil ve müverris-i gaseyândır ve bir nev'i dahi olur ki Yunani'de hemâzafni dirler, yer defnesi dimekdir. Dalları etvâl ve varakının arzı ve huşûneti ekserdir. Magribde anınla dibâgat iderler. Usâresinin furzecesi hayzı müdirr ve varakını şarâb ile mağzı müsekkindir. Bkz. Aydın, 1998, s. 112-113.

³¹⁹ Aydın, 1998, s. 106-108.

Çelebi de (1078/1667’de sağ) yine *Şükûfenâme* isimli bir risâle yazmıştır. Muhammed b. Ahmed el-Übeydî 1698 yılından önce *Netâyicü’l-Ezhâr* adlı eserinde ünlü çiçek yetiştiricilerinden ve yetiştirdikleri çiçeklerden alfabetik sırayla bahsetmiştir. XVII. yüzyılda Lalezârî Mehmed Efendi (ö. 1149/1736) lalenin yetiştirilmesinden, çeşitlerinden, özelliklerinden bahseden *Mizânü’l-Ezhâr* isimli bir eser kaleme almıştır.³²⁰

Osmanlı düşünce geleneğinde çiçek “kutsal”, çiçek yetiştirenler de “cennetlik” olarak değerlendirilmiştir. Bunun temel sebebi Kur’ân’da geçen “cennet” tasviridir. Kutsal kitaplarda cennet, olağanüstü güzel bir bahçe gibi tasvir edildiğinden, sefa için yaratılan bahçelerde de kuşkusuz yeryüzündeki cennetin yaratılması amaçlanmıştır. Kur’ân’daki cennet kavramından yola çıkarak, bu tanıma uygun bir şekilde, cenneti yeryüzüne indirmeye çalışmışlardır: “Çeşit çeşit meyve ağaçlarının doldurduğu bahçelerde şırıl şırıl akan sular...” Güzel bahçelerin tarifinde, “irem bağı” veya “cennet bahçesi” denmesi yeterli olmuştur. Böylelikle bu tarif, formel Osmanlı bahçelerinin yaratılmasında etkili olmuştur.³²¹

III.2.4.1. Mahmud Efendizade Abdullah Efendi ve *Şükûfenâme*

Mahmud Efendizade Abdullah Efendi, Galatavî Ruznameci Mahmud Efendi’nin oğludur. Bostancılar zümresine dâhil olup, uzun yıllar nergis ve lale yetiştiriciliği

³²⁰ Eklemedin İhsanoğlu, Cilt: I, 2006, s. XCIII.

³²¹ Nurhan Atasoy, *Hasbahçe, Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, İstanbul 2002, s. 211.

yapmıştır. Eserini Mustafa Paşa zamanında tamamlamış, adını *Şükûfenâme* koymuştur. Mahmud Efendizade eserinde nergisin Cezayir’den geldiğini, bu nergisi Ahmed Çelebi adında birisinin ekip, çiçek yetiştğinde açan sarı nergisten Üsküdarlı Aziz Mahmud Hüdâî’ye de götürdüğünü ve Aziz Mahmud Hüdâî’nin de kendisinden bu çiçeği yetiştirmeye devam etmesini istediğini yazmıştır.³²²

Eser on üç bölümden oluşmaktadır. Eserde nergis tohumunun alınması, hangi tür toprakta yetişmesi gerektiği, nergis çiçeğinin açma zamanı, açtıktan sonra saklanması ve soğukta nasıl bakılması gerektiği hakkında bilgiler sunulmuştur. Ayrıca kadehînin, sapının, çiçeğinin hangi boyutlara kadar büyümesi gerektiği, yani kısaca nasıl yetiştirileceği, haşeratlerden korunma tedbirleri ve cinslerinden bahsedilmiştir.³²³

III.2.4.2. Ali Çelebi ve *Şükûfenâme*

Eserde gül ve çiçek yetiştiriciliğiyle meşgul olan bahçıvanlardan, bu bahçıvanların yetiştirdikleri gül ve çiçeklerin özelliklerinden ve bu bahçıvanları yetiştiren kimselerden bahsedilmiştir. Dört Makaleden oluşan risâlenin Birinci Makale’sinde kadehîler, İkinci Makale’sinde laleler, Üçüncü Makale’sinde sümbüller ve dördüncü Makale’sinde ise güller sınıfının türlerinden bahsedilmiştir. Risâlenin yazarı Ali Çelebi, bu tasnifin dışında bıraktığı çiçekler için şöyle bir not yazmıştır:

³²² Atasoy, s. 345.

³²³ Atasoy, s. 345-346.

“Bahçıvanlarca itibar olunmayan karanfil, fulden ve bunun gibilerden başkası çayır çiçeği sınıfına girdiği için, onlardan burada söz etmenin bir faydası olmadığından buraya alınmamıştır.”³²⁴

Birinci Makale, “Der Beyân-ı Şükûfêha-i Atik” başlığını taşımaktadır. Burada her bir bahçıvanın yetiştirdiği çiçeklerin özelliklerinden bahsedilmiştir. Örneğin; “Salih Efendi: Gülleri (burada taç yaprakları anlamında) orta bademî, diğer kısımları enlice, birbirine yapışık, kenarları bir miktar içine bükülüdür. Meydanları devr ve ökseleri yeşillenir. Kadehleri yüksek, diplerinde ağızları açık ve üçgendir. İçlerinde üçer tane irice habbeleri vardır. Bu çiçek, Hoca Sadettin Efendi Oğlu Kazasker Salih Efendi tarafından yetiştirilmiştir.”³²⁵

İkinci Makale’de çeşitli renklerdeki lalelerden ve yetiştiricilerinden bahsedilmiştir. Örneğin; “Çorbacı ablağı: Zemini kırmızıya mail, açık erguvanî, uçları tıgılı, mevzun düzenli, hoş endam, Galata’da kule kapısı haricinde sâkin Çorbacı demekle meşhur kimse yetiştirmiştir.” Sonra sırasıyla diğer bahçıvanlar ve yetiştirdikleri laleler anlatılmıştır. Üçüncü Makale sümbüller hakkındadır. Örneğin; “Şeyh Sümbülü: Gülleri ki zülfe (kâkül) derler. Dökemleri irice, dipleri kısa saplı ve neftî. Laciverdi çivit renginde ziyade renkleri olanları makbuldür. Koca Mustafa Paşa Şeyhi merhum Hasan Efendi yetiştirmiştir.” Dördüncü Makale gülleri konu edinmiştir: “Gül-i Sadberk (yüz yaprak): Bu diyara Frenk getirmiştir. Firenk de derler. Firenk dilinde de aynı anlamda ismi vardır: Londorine de derler. Goncaları

³²⁴ Atasoy, s. 344.

³²⁵ Atasoy, s. 344.

nohut kadardır. Gonca iken rengi tarçınliya benzer. Adına tarçinî derler. Yediveren gülleri dahi Frenk'ten gelmiştir. Merhum gümrük emini, Hasan Ağa, Sultan Murad için getirmiştir. Bunlardan başka birkaç gül daha tanıtılmıştır: Gül-i Rânâ, Gül-i Zibâ, Gül-i Nesrin...". Sonunda eserin fihristi bulunmaktadır.³²⁶

Yazar eserin başında çiçeğin "kutsal" ve çiçek yetiştiricilerin de "cennetlik" olmasıyla ilgili iki öykü ve bir hadis vermiştir. Çiçekçiliğin gelişmesi ile Bayramiyye tarikatının Celvetî kolunun kurucusu Aziz Mahmud Hüdâî arasında ilişki kurulmuş ve çiçekçilik adeta kutsallaştırılmıştır. Buradaki çiçekçilik öyküsü şöyledir: "Ahmed Dede ev sahibi olur, kendisi çiçeğe ve bahçeye uygundur. Bir gün bir miktar şükûfe tohumunu Mahmud Hüdâî Aziz'e götürüp önüne koyar. Bunları onun emriyle dikmek istediğini, bu konuda izin ve nefesinin bereketi ile bunların çoğalmasını arzu ettiğini anlatır. Mahmud Hüdâî izin verip dua eder; Ahmed Dede tohumları zamanı gelince dikip yetiştirir ve çiçekler dünyaya yayılır." Öyküye göre günümüze gelen çiçeklerin tohumları, Mahmud Hüdâî Hazretlerinin duasından hâsıl olmuştur. Bundan sonra öyküden şöyle bir sonuç çıkarılmıştır: "Bu hikâyeden anlaşılan şudur ki, şükûfe aslında muteber bir nesne imiş ve ona talip olanlar ayıplanmazlarmış. Ayıplansa dahi yerinde değildir."³²⁷

Yazar eserde Salih adında birinden dinlediği öyküyü de şu şekilde vermiştir: Arkadaşı bir Cuma günü Koca Mustafa Paşa Şeyhi Hasan Efendi'nin kürsüsü dibindedir. Vaaz bittiğinde bir tezkere okunur. Tezkere sahibi şunu sormuştur:

³²⁶ Atasoy, s. 344.

³²⁷ Atasoy, s. 344.

“Efendim bu dünyada bir kimse var mıdır ki cennet alametlik ola?” Bunun üzerine Şeyh meclise sorar: “Bu mecliste bir bahçıvan var ise ayağa kalksın!” Bir kişi yerinden kalkar. Şeyh bunun üzerine: “Bunu soran kişi dünyada cennet alametli bir kişi görmek isterse şu adama baksın!” der ve şu hadisi okur: “Kişi dünyada neyi severse, ahrette onunla haşrolsa gerektir.”³²⁸

III.2.4.3. Muhammed b. Ahmed el-Übeydî ve *Netâycü'l-Ezhâr*

Muhammed b. Ahmed el-Übeydî veya Übeydullah Efendi, Şehremini Camii’nin hatibiydi. Yazar eserin sonunda kitabının 1689 tarihinde bittiğini bildirmiştir. Eserde Sultan İbrahim’in 1641 yılında çiçekçi Sarı Abdullah Efendi’ye şükûfecibaşı olması için verdiği beratın metni bulunmaktadır. Osmanlı Dönemi’nde yetişmiş ünlü lale soğanlarının sahipleri ve bunların meslek ve şöhretlerinden alfabetik sırayla bahsedilmiştir. Ünlü soğanlardan çıkan tanınmış lale tipleri, lalelerin fihristi ve fiyatları da sıralanmıştır. Ayrıca sümbül ve zerrinler ile sahiplerinin isim ve meslekleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Eserin son bölümü ise güller hakkındadır.³²⁹

³²⁸ Atasoy, s. 344.

³²⁹ Atasoy, s. 344-345.

III.2.4.4. Lâlezârî Mehmed Efendi ve *Mîzânü'l-Ezhâr*

Lâlezârî Mehmed Efendi (ö. 1736) XVII. yüzyılda lalenin yetiştirilmesinden, çeşitlerinden ve özelliklerinden bahseden *Mîzânü'l-Ezhâr* adlı bir eser kaleme almıştır.³³⁰

Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm “baş tahtaya şayeste olan lalenin yirmi aded evsâf-ı müstahseneye muhtâc olmakla beyân olundu” olarak başlamıştır ve yirmi alt başlıktan oluşmaktadır. İkinci Bölüm “Lalenin garsı ve turâbının ahvâli ve keyfiyeti beyânındadır” diye başlayarak lalelerin dikilme şekilleri ve toprağının özelliklerinden bahsedilmiştir. Yazar hatime kısmında ise zerrin çiçeğinin özelliklerini ve dikilmesi için gereken uygun şeyleri anlatmıştır.³³¹

III.2.5. Lügat Kitapları

Sözlük, “bir dildeki kelimeleri esas alarak, onların temel anlamlarını, kazandıkları yan anlamlar ile başka kelimelerle kurdukları ifadelerdeki anlam niceliklerini, değişik kullanımlarını, deyimlerini gösteren ve o dilin bütün söz varlığını içine alan kitap”³³² biçiminde tanımlanmaktadır. Ele alınan söz varlığının niteliğine göre yapılan tasnifte uzmanlık alanı sözlükleri de yer almaktadır. Uzmanlık alanı sözlükleri “yalnızca terim niteliği taşıyan öğeleri, bunların başka dillerdeki

³³⁰ İhsanoğlu, 2006, s. XCIII.

³³¹ Yıldız Demiriz, *Osmanlı Çiçek Yetiştiriciliği*, Ankara 2009, s. 43-45.

³³² Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Özelliği*, Ankara, 2007, s. 199.

karşılıklarını, tanımlarını ve gerekli açıklamaları içermektedir.”³³³ Tanımdan yola çıkarak tıp sözlükleri açısından olmasa da eczacılık sözlükleri açısından durum karmaşık bir hal almaktadır. Zira eczacılık biliminde öteden beri var olan bir tür kitap çeşidi ile eczacılık sözlükleri neredeyse birbirine benzemektedir.³³⁴

Daha önce belirtildiği üzere İslam tıbbının dayandığı kaynaklar Eski Yunan ve Roma tıbbı ve tıp ürünleridir. On üçüncü yüzyıldan itibaren ilk ürünlerini vermeye başlayan Klasik Osmanlı tıbbı da İslam tıbbı ve eserlerini kaynak almıştır. Dolayısıyla ilk dönem tıp metinlerinde Arapça, Farsça, Yunanca, Latince ve Süryanice kökenli sözcüklerin olmasını, Klasik Osmanlı Dönemi tıbbının ve eczacılığının bu yapısıyla açıklamak mümkün görünmektedir. İlk dönem tıp ve eczacılık metinlerinden itibaren eserlerde farklı dillerden alınma sözcüklerin kullanılması, zamanla hekimler arasında terimler ve eczacılıkta temel ilaç malzemesi olarak kullanılan bitkisel, hayvansal ve madensel ürünlerin adlarında sıkıntı yaşanmasına sebep olmuştur. Bu metinlerde Osmanlı Türkçesi diline yerleşmeye başlayan Arapça ve Farsça dışındaki alıntı kelimeler (özellikle Yunanca, Süryanice, Latince ve Rumca) yukarıda belirtilen sebeplerle Arapça kanalıyla ve bozularak geldikleri için bu sözcüklerin telaffuzu zamanla içinden çıkılması zor bir sorun haline gelmiştir.³³⁵ Bir dilden başka bir dile sözcük alırken orijinal biçimlerinin korunmadığı ve bu sözcükler üzerinde çeşitli tasarruflar yapılarak alındığı malum görünmektedir. Bundan dolayı Batı kökenli sözcükler ilk olarak Arapçaya geçerken

³³³ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Cilt: 2, Ankara, 2007, s. 81.

³³⁴ Şaban Doğan, “XVI.-XVII. Yüzyıllar Arasında Anadolu Sahasında Türkçe Yazılmış Tıp ve Eczacılık Sözlükleri”, *Journal of Medical Ethics, Law and History*, 2010, s. 2.

³³⁵ Şahin Doğan, “Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Winter 2010, s. 313-373.

çeşitli değişikliklere uğramış ve ikinci değişiklik de hiç şüphesiz bu sözcüklerin Türkçeye girişinde yaşanmıştır.³³⁶

Yukarıda sıralanan sorunlardan dolayı hekimler arasında ilaçların isimleri hakkında sorunlar yaşanmaması için Osmanlı Dönemi'nde bazı hekimler bitkisel, hayvansal ve madensel kaynaklı ürünlerin adlarının farklı dillerdeki karşılığını vermek amacıyla lügatler hazırlamıştır. Klasik Osmanlı Dönemi'nde ilk Türkçe eserlerin verildiği on üçüncü yüzyılla Batıya yönelişin yoğunlaştığı on sekizinci yüzyıl arasında kesintisiz olarak İslam tıp ve eczacılığında yararlanılmıştır. On yedinci yüzyıl Osmanlı tıbbının Batıya yöneldiği bir dönemdir. Ancak on yedinci yüzyıldaki Batılılaşma akımı sınırlı kalmış, bazı Osmanlı hekimleri bu yüzyılda kimi Batı dillerini öğrenerek eserlerinde yer yer bu sözcükleri kullanmıştır. Osmanlı tıbbının Batı'dan yapılan tercümeler vasıtasıyla Batılılaşmanın izlerinin görebileceğimiz dönem on sekizinci yıl olmuştur.³³⁷

Klasik Osmanlı Dönemi'nde bitkisel, hayvansal ve madensel ürünlerin adlarına ilişkin yapılan üç önemli lügat çalışması bulunmaktadır. Bunlardan birincisi ilk sözlük olan Siyahî Lârendevî'nin *Lügât-ı Mûşkilât-ı Ecza'sı*, ikincisi Ebulfeyz Mustafa Efendi'nin *Risâle-i Feyziyye fî Lügâti'l-Müfredâti't-Tıbbiye*'si ve üçüncüsü ise Said Çelebi'nin *Ferâidü'l-Müfredât*'ıdır.

³³⁶ Ebulfeyz Mustafa Efendi, *Risâle-i Feyziyye fî-Lügâtü'l-Müfredâti't-Tıbbiye*, Hazırlayan: Şaban Doğan, İstanbul 2011, s. 5-6.

³³⁷ Doğan, 2011, s. 6.

III.2.5.1. Siyahî Lârendevî ve *Lügât-ı Mûşkilât-ı Eczâ*

Lügât-ı Mûşkilât-ı Eczâ adlı eser 1615 yılında yazılmıştır. Bu tarih eserin hazırlayıcısı olan Siyahî Lârendevî'yi ilk tıp lûgatini hazırlayan kişi, eserini de sözlük olarak düşünülmüş ve hazırlanmış ilk tıp ve eczacılık sözlüğü yapmaktadır. On yedinci yüzyılda kaleme alınmış bir uzmanlık sözlüğü olan *Lügât-ı Mûşkilât-ı Eczâ*'da Arapça, Farsça, Grekçe, Hintçe, Süryanice, Ermenice ve İbranice kökenli birçok devanın Türkçe karşılıkları verilmiş,³³⁸ kimi zaman da devaların bulundukları yerler, hangi hastalıklara iyi geldikleri ve nasıl kullanıldıkları hakkında açıklamalar yapılmıştır. Bu türden açıklamaların oldukça az olması eserin akrabâdîn veya müfredât kitabı olarak hazırlanmadığını, asıl amacın bir sözlük oluşturmak olduğunu göstermektedir. Lârendevî, terimlerin hem aynı dildeki hem de farklı dillerdeki karşılıklarını vermiştir. Örneğin “anason” terimi için toplamda on sekiz farklı sözcük kullanılmıştır.³³⁹

Anadolu sahasında ilk tıp ve eczacılık sözlükleri on yedinci yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Bu yüzyıldan önceki çalışmalar bağımsız birer sözlük değil, çeşitli eserler içerisinde yer alan sözlük bölümleridir.³⁴⁰

³³⁸ Eserde bitkilerle ilgili birkaç örnek şu şekilde verilmiştir: Bellûtü'l-arz: Kemâderyûs dedikleri ot. Türkçe hamâdura derler.

Mâr-çûpe: Rumca sapârîne, Türkçe helyûn köki. Bkz. Doğan, 2010, s. 5.

³³⁹ Doğan, 2010, s. 4.

³⁴⁰ Doğan, 2010, s. 8.

III.2.5.2. Ebulfeyz Mustafa Efendi ve *Risâle-i Feyziyye fî Lügâti'l-Müfredâti't-Tıbbiye*

Dönemin önemli hekim ve müelliflerinden olan Ebulfeyz Mustafa Efendi'nin doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda 1680 yılı civarında doğmuş olabileceği ifade edilen Ebulfeyz Mustafa Efendi, *Risâle-i Feyziyye fî Lügâti'l-Müfredâti't-Tıbbiye*'nin mukaddimesinden anlaşıldığı kadarıyla uzun yıllar bir resîu'l-etıbbânın yanında çalışarak tıp konusunda bilgi ve becerilerini artırmış, 1724 yılında hekimbaşı ve Sultan Ahmed Dârüşşifâsında baştabip olmuş, 1728 yılında Yenişehir, ardından Bursa ve Mekke kadılığı görevlerinde bulunmuştur. 1774 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.³⁴¹

Ebulfeyz Mustafa Efendi, eserini Osmanlı tıbbının tam anlamıyla Batı'ya açıldığı on sekizinci yüzyılın ilk yarısında kaleme almıştır. Batı etkisinin tam olarak hissedildiği dönem on sekizinci yılın ikinci yarısı olduğundan, söz konusu eserde Batı etkisinin çok fazla görülmemesi sonucunu doğurmuştur. Uzun yıllar tıp eğitimi alması, onun on üçüncü yüzyıldan itibaren gelişim gösteren bir tıp dilinin mirasçısı kılmıştır. *Risâle-i Feyziyye fî Lügâti'l-Müfredâti't-Tıbbiye* adlı eserinde tıpta ilaç olarak kullanılan bitkisel³⁴², hayvansal ve madensel kökenli üç bin kırk bir tıp teriminin açıklamasını vermiştir. Sözlük olarak düzenlenmiş eserde her harf kendi

³⁴¹ Doğan, 2011, s. 13, Eklemeddin İhsanoğlu, *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, Hazırlayanlar: E. İhsanoğlu, R. Şeşen, G. Gündüz, V. Bulut, Cilt: 1, İstanbul 2008, s. 375.

³⁴² Eserde bitkiler ilgili birkaç örnek şu şekilde verilmiştir: Ancelikâ (انجلكا): İsm-i Efrençîdir. Türkçe melâ'ike kökü derler, harf-i mîmden gelir. Bkz. Doğan, 2011, s. 28.

Arpa (ارپا): İki sınıftır. Biri meşhur olandır ki Arapça şa'îr derler. Bir sınıfı dahi buğday gibi kabuksuz olu ki peygamber arpası demekle maruftur. Arapça selt derler. Mutlaken kabuğu çıkmış arpaya şa'îr-i mukaşşer derler. Bkz. Doğan, 2011, s. 29.

Cezer (جزر): Feth ile âhiri râ'-i mühmele ile havuç dedikleridir, meşhurdur ve 'inde'z-zürefâ zencebî'l-i Rûmî derler. Bkz. Doğan, 2011, s. 49.

içinde iki bölüme ayrılmıştır. Her harfin Birinci Bölümü’nde açıklaması yapılacak Türkçe madde başı sözcüklerin, İkinci Bölümü’nde ise Türkçe olmayan sözcüklerin karşılıkları verilmiştir. Sözlükte madde başları ağırlıklı olarak bitki adlarından oluşmaktadır. Bunun yanı sıra hayvan adları, toprak, kil, çamur adları, cevher adları, çeşitli terkip adları, organ adları da madde başı olarak alınmış ve açıklanmıştır. Müellif eseri hazırlarken genellikle sözcüğün farklı dillerdeki karşılıklarını da vermiş, eğer bitkinin yetiştiği ya da toprağın, sıvının vs. getirildiği özel bir mevki, yer varsa bunlar hakkında da bilgiler verilmiştir. Şeyh Dâvud, İbn Baytar ve İbn Şerif’e sık sık atıfta bulunmuştur.³⁴³

III.2.5.3. Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Saîd Paşa ve *Ferâidü’l-Müfredât*

On sekizinci yüzyılda yazılmış ve tezimizin konusu olan lügat eserlerinden biri de, Osmanlı devlet adamlarından Sadrazam Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Saîd Paşa’nın kaleme aldığı *Ferâidü’l-Müfredât*’ıdır. Aşağıdaki bölümde ayrıntılı anlatılacağı için burada sadece ismi zikredilmiştir.

Genel Bir Değerlendirme

Osmanlı Dönemi doğa anlayışında, İslam Dönemi doğa anlayışında olduğu gibi “doğal varlıklar”ın tıbbî değerleri temele alınmıştır. Bu doğa anlayışının belirlediği çerçevede varlıkların kendi başlarına bir değerleri yoktur; insan sıhhati ve hastalığına

³⁴³ Doğan, 2011, s. 20.

yapmış oldukları etkiler bağlamında incelenmişlerdir. Öyleyse eşref-i mahlukât anlayışı veya görüşü “homo-santrik” bir doğa öğretisinin şekillenmesini sağlamıştır. Bitkilere ilişkin bilgilerin bulunduğu mevcut eserlere bu açıdan bakıldığında, mineroloji, botanik ve zooloji kitaplarının verilerini toplayan ve bütünleştiren bir nitelik taşımaktadırlar.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YİRMİSEKİZ ÇELEBİZÂDE MEHMED SAİD PAŞA VE FERÂİDÜ'L-MÜFREDÂT

Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen Mehmed Saîd Paşa'nın babası meşhur devlet adamlarından Mehmed Faizi Efendi'dir.³⁴⁴ Mehmed Saîd Paşa, 1720'de babasının Fransa Kralı XV. Louis nezdinde elçi tayin edilmesi üzerine divan kâtibi olarak, onunla beraber Paris'e gitmiş ve 1724'te dönüşünde ise Sadaret Mektubi Kalemi'ne girmiştir. 1726'da İbrahim Müteferrika ile ilk matbaayı kurmuşlar ve daha sonra hacegan rütbesiyle sipahiler kâtibi olmuştur. 1730'da I. Mahmud'un tahta çıkışını haber vermek için Rusya'ya, sonra da 1732'de sefir olarak Paris'e gönderilmiş, 1733'te dönmüştür. 1741'de Rumeli Beylerbeyi payesiyle sefir olarak tekrar Paris'e gönderilmiş ve döndükten sonra defteremini vekili olmuştur. 1744'te Mısır'daki bazı anlaşmazlıkları çözmek üzere Kahire'ye gitmiş, 1745'te İstanbul'a döndükten sonra birçok defalar defter eminliği sadaret kethüdalığı, nişancılık ve baş muhasebecilik görevlerinde bulunmuştur. 1755'te sadrazamlığa tayin edilen Saîd Paşa, 1756'da azledilerek İstanköy adasına sürülmüştür. Ancak kısa bir süre sonra Hanya sancakbeyliğine tayin edilmiş, ardından Mısır, Adana, Konya ve Maraş valiliği görevlerinden sonra Maraş'ta vefat etmiştir.³⁴⁵

Fransız vesikalarda kendisinden, “*asil, sevimli ve garp adetlerine vakıf olduğu, sorulan suallere Fransızca olarak verdiği cevaplardan ve hazır cevaplıklarından,*

³⁴⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt: 3, İstanbul 2009, s. 164.

³⁴⁵ Bursalı Mehmed Tahir, 2009, Cilt: 3, s. 164, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Cilt: 3, Hazırlayan: Doç. Dr. Abdulkadir Yuvalı, Doç. Dr. Ali Aktan, Prof. Dr. Mustafa Keskin, İstanbul 2012, s. 26-30.

Fransızcayı herhangi bir sefirden daha iyi bildiği”³⁴⁶ şeklinde bahsedilmiştir. Mehmed Saîd Paşa’nın konumuz olan *Ferâidü’l-Müfredât*’dan başka eserleri de bulunmaktadır: İsveç’teki sefirlik anılarının yer aldığı ve “Mehmed Saîd Efendi’nin Takriri” olarak bilinen, İsveç dönüşünde sadrazamlığa sunduğu takrir, Osmanlı-İsveç ilişkilerinin ilk dönemlerine ait önemli bir belgedir. Bu takrirden on sekizinci asrın ilk yarısında ve bir kış mevsiminde İstanbul’dan İsveç’e nasıl gittiğini, orada gördüğü hararetli istikbal merasimini, kral tarafından kabulünü, beraberce yemek yediklerini, İsveç’lilerin İran harbine askerî kuvvetle yardım tekliflerini, Kral Fredrik’in Kumbaracı Ahmet Paşa hakkındaki medihlerini anlatmaktadır.³⁴⁷ Bu takrirden başka Farsça olarak kaleme aldığı iki eser bulunmaktadır: *Dîvân-ı Yekta ve Menasık-ı Kudüs*.³⁴⁸ Bu iki eser Farsça bildiğinin de göstergesidir.

Mehmed Saîd Paşa’nın 1720’de babasıyla birlikte gittiği Fransa görevi, onun yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Gerek Fransa’nın gerek Avrupa’nın adetlerini ve âdâbını öğrenerek, bilimsel, teknik ve kültürel müesseselerini takip etmiş³⁴⁹ ve Fransa’da yakından görme ve inceleme imkânı bulduğu matbaanın ülkemizde de kurulmasını sağlamıştır. Bu sefer süreci, Mehmed Saîd Paşa’nın babası Yirmisekiz Mehmed Çelebi tarafından kaleme alınan *Paris Sefâretnamesi* adlı eserde ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Eserde, Yirmisekiz Mehmed Çelebi ve yanında yer alan heyetin İstanbul’dan ayrılıp tekrar dönünceye kadarki seyahat sürecine ilişkin bazı notların yanı sıra, özellikle Paris’teki gezi ve gözlemlere dair bilgilerin yer aldığı

³⁴⁶ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939, s. 78.

³⁴⁷ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnameleri*, Ankara 1987, s. 70-71.

³⁴⁸ Bursalı Mehmed Tahir, 2009, Cilt: 3, s. 164.

³⁴⁹ Faik Reşit Unat, s. 71.

görülmektedir. Paris Tıbbiyesi, hayvanat ve nebatat bahçeleri, Goblin halı imalâthanesi, bir ayna fabrikası gezilmiş ve rasathane ve matbaa tetkik edilerek *Sefaretnâme*'de ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır.

Bu gezilerden en etkileyicisi Versailles Sarayı'nın bahçesi olmuştur. Burada ağaçlarla kaplı bir koru ve ağaçların arasında düzenli sokaklar olduğu, her kavşakta bir şadırvanla bir havuzun yer aldığı, her şadırvana tunçtan hayvan figürleri resmettikleri bilgisi aktarılmıştır. Yine Fransızların yabani hayvanlara ve kuşlara özgü barınma yerleri yaptıklarını zikretmiştir.³⁵⁰ Bir hayvanat bahçesini de ziyaret ettiğini söyleyen Yirmisekiz Mehmed Çelebi, o dönemde orada barındırılan hayvanlar ve kuşlar hakkında bazı bilgiler vermekte, daha önce görmediği pek çok ilginç türün burada mevcut olduğunu işaret etmiştir.³⁵¹ Versailles Sarayı'nın dört saray ve dört bahçeden ibaret olduğunu ve Avrupa'da benzeri olmayan bir nitelik taşıdığını ifade etmiştir. Bahçenin bir bölümü anatomi derslerinin verildiği "Teşrihhâne" olup, burada insan ve hayvan kemikleri ile uzuvlarını gözlemlemişlerdir. Buradan "Tabibhâne"ye geçilmiş, dünyanın dört bir yanından getirilen ağaç, taş, tuz ve madenleri görmüşlerdir. Paris'te ilk gördükleri ve şaşırdıkları şeylerden birisi de seralardır. Seralar hakkında şunlar söylenmiştir: *"...Paris şehrinin havası soğuk olduğu için Yeni Dünya nebatlarına uygun olmadığından limonluk gibi kışlık yerler yapıp etrafını cam çerçevelerle kuşatmışlar. Bunların altları boş olduğundan ocaklar yapmışlar, şiddetli kışta Yeni Dünya*

³⁵⁰ Beynun Akyavaş, *Paris Sefâretnâmesi*, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi, Ankara 1993, s. 35-37.

³⁵¹ Akyavaş, s. 54.

*havasına eş olacak kadar ateş yakarak hamam gibi alttan ısıtırlar. Sıcaklık, ılık ve lazım geldiği derecede olsun diye sadece tezek yakarlar...*³⁵²

Ayrıca Marly Sarayı ve bahçesini de ziyaret eden Yirmisekiz Mehmed Çelebi, bahçesinin daha önce gördüğü diğer bütün bahçelerden güzel olduğunu söyler. Ağaçların ve çevrenin düzeni ve güzelliğinden hareketle o, “*ed-Dünya sicnü’l-mü’min ve cennetü’l-kâfir*” (*Dünya mü’minin zindanı, kâfirin de cennetidir.*) hadisinin anlamının burada aşikâr olduğunu belirtmektedir.³⁵³

Osmanlı-Batı ilişkilerinde bu sefâret önemli bir yer tutmaktadır. Zira yukarıda anlatıldığı üzere Fransa’ya ilişkin gezi ve gözlem notlarının yer aldığı bu eserde XVIII yüzyıl Fransa’sının bilim ve teknik hayatına ilişkin önemli bilgiler verilmiştir. Bu eser, Batılılaşma hareketinin yazılı ilk vesikası niteliği taşımaktadır. Fransa seyahati sonrasında Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma hareketlerinin başladığı görülür. Yeni bir Batı algısına dayalı olarak devlet ve toplum hayatında bir takım hızlı değişimler olmuştur. Gezilen nebatat bahçelerinden esinlenmiş olduğu için Osmanlı şehir ve kentsel yapılara, özellikle bahçe ve dış düzenlemelere ağırlık verilmiştir.

Pekiye, yapılan bu gezi dönemin doğa algısında (madenler, bitkiler ve hayvanlar açısından) bir değişiklik yaratmış mıdır? Bunun anlaşılabilmesi için Yirmisekiz

³⁵² Akyavaş, s. 40-42.

³⁵³ Akyavaş, s. 38-39.

Mehmed Çelebi'nin doğa algısının temellerine de inmek gerekmektedir. Bilindiği üzere Mehmed Çelebi, edebiyatçı eserlerinin yanısıra birtakım felsefî problemlere de ilgi duymuştur. Zira İşrakî filozof Şemseddîn Şehrezûrî'nin³⁵⁴ (ö.1288'den sonra) eş-Şeceretü'l-Îlâhiyye fî Ulûmi'l-Hakâiki'r-Rabbaniyye (Rabbanî Hakikatlerin İlimleri Konusunda İlahî Ağaç) adlı Arapça eserinin tabiat felsefesi (*Tabîyyât/Fizik*) kısmını “Semeretü'ş-Şecere” (*Ağacın Meyvesi*) adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir. Bu kitap, yayınlanmış ilk fizik kitabı olarak anılmaktadır.³⁵⁵ Tercümenin tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi” adlı makalesinde, eserin Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa seyahatinden önce ve muhtemelen 1706-1710 veya 1713-1716 tarihleri arasında tercüme edilmiş olacağını tahmin etmektedir.³⁵⁶

Eserin mukaddimesinde felsefeye karşı tavrını belirleyen Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Meşşâî filozofların tertibine ve İşrâkî filozofların görüşlerine uygun olarak “hikmet-i tabiyye müzâkeresi arzusuna düşüp” öğrencilerin ellerinde dolaşmakta olan kitapların gerekli yararı sağlamaktan uzak olduklarını ve ayrıca bunların detaylı bilgiler vermediğini görmüş, bunun üzerine Şehrezûrî'nin fikrî tutarlılığı ve açık

³⁵⁴ Şemseddîn İbn Mahmûd el-Şehrezûrî, İran-Irak arasındaki dağlık bölgede bulunan Şehrezûr'da doğmuş olup hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, *Bilim-Felsefe-Tarih*, Sayı:1, İstanbul 1991, s. 311.

³⁵⁵ Kemal Sözen, XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Batı İlişkisinin Yazılı Vesikası: Paris Sefâretnâmesi ve Batılılaşma Eğilimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 23, 2009, s. 19.

³⁵⁶ Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, *Bilim-Felsefe-Tarih*, Sayı:1, İstanbul 1991, s. 313.

ifadesi mükemmel bir tedkik olduğu bilinen ünlü eserinin tabiat felsefesini içeren dördüncü risalesini okumaya başlamıştır.³⁵⁷

Ünlü İşrakî filozof ve mutasavvıf Şihbeddîn Sühreverdî el-Maktûl'un (ö. 1191) öğrencilerinden olan Şemseddîn Muhammed ibn Mahmûd eş-Şehrezûrî, İşrakî felseyi yorumlayan, geliştiren ve yayan bir düşünürdür. *Eş-Şeceretü'l-İlâhiyye*, Aristotelesçi İbn Sînâ felsefsinin, Sühreverdî tarafından geliştirilen İşrâki felsefe doğrultusunda yorumlanıp değerlendirilmesinden ibarettir. Beş kitaptan oluşan eserin Birinci Kitab'ında, hikmet ve bilimler taksimi ele alınmaktadır. İkinci Kitap'ta ilâhî ağacın mâhiyyetinin anlaşılması için bir araç mesâbesinde bulunan klasik mantık bahisleri, Üçüncü Kitap'ta klasik Aristotelesçi felsefe bölümlenmesine uygun olarak etik, politika ve ev idaresi, Dördüncü Kitap'ta tabiat felsefesi ve Beşinci Kitap'ta ise metafizik bahisleri anlatılmaktadır. Müellif İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* isimli eserini model alarak, sonuna bir de tasavvuf bölümü eklemiştir.³⁵⁸

Eser, genel yapısı içinde Klasik Osmanlı doğa felsefesinden farklı açıklamalar getirmemekle birlikte, Şehrûzî, felsefeyi işrâki gnostisizmle karışık tasavvufî bir sisteme sokmaya çalışmıştır.³⁵⁹

³⁵⁷ Karlığa, 1991, s. 312. Bu eserle ilgili, Kemal Sözen tarafından yapılan *Şehrezûrî'nin el-Şeceret el-İlâhiyye İsimli Eseri ve Türkçe Semeret el-Şecere* adlı yüksek lisans tezi yapılmıştır. Tezin kendisine ulaşamadığımız için söz konusu eseri temele alarak çalışma yapmış olan Bekir Karlığa'nın mezkûr makalesinden faydalanılmıştır.

³⁵⁸ Karlığa, 1991, s. 314.

³⁵⁹ Karlığa, 1991, s. 314.

Yirmisekiz Çelebi'nin tercüme ettiği *Fizik* Bölümü, bir mukaddime ile sekiz bölümden oluşmaktadır. Mukaddime'de tabiat biliminin konusu ve ilkeleri ile bu bilime dair bazı temel kavramlar açıklanmaktadır. Birinci Fasil'da klasik İbn Sînâ felsefesinde olduğu gibi cisimler konusu ele alınmaktadır. Önce cismin ispatı ve tarifi yapılmakta, sonra “cüz' lâ-yetecezzâ”nın (parçalanmayan en küçük parça-atom) varlığıyla ilgili olumlu ve olumsuz kanaâtlar zikredilmekte, madde (hyle) ve suret (form) teorisi açıklanmakta ve cisimlerin sonluluğu, yön meselesi, basit ve bileşik cisimler, mekân, zaman ve hareket bahisleri incelenmektedir. İkinci Fasil'da klasik dört unsur (anâsır-ı erbaa) teorisi sergilenmekte, oluş ve bozuluş ve tabîi mekân (hayyiz) konusu anlatılmaktadır. Üçüncü Fasil'da nitelik, değişim ve karışım konuları, Dördüncü Fasil'da Gökyüzünde cereyan eden olaylar anlatılmakta, karın, yağmurun vs.nin oluşumu açıklanmaktadır. Bu bölümün sonunda yeryüzünde cereyan eden zelzele ve benzeri oluşumlar anlatılmakta ve tabiatın insan üzerindeki etkisine temas edilmektedir. Beşinci Fasil'da madenlerin oluşumu ve gök cisimlerinin dünya üzerindeki etkileri açıklanmaktadır. Altıncı Fasil ve Yedinci Fasil'da bitkiler ve hayvanlar ele alınmakta ve Nebâti Nefis ve Hayvânî Nefs anlatılmaktadır. Sekizinci Fasil'da ise Nâtık Nefis veya insan ruhu üzerindeki klasik Aristotelesçi-İbn Sînâci yorumlar tekrarlanmaktadır. Sonuç kısmında ise canlı olduğu kabul edilen feleklerin nefisleri anlatılmaktadır.³⁶⁰

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki onsekizinci yüzyılın başlarında Osmanlı fikir hayatı İslam Dönemi geleneksel anlayışının pekiştirilmiş bir uzantısıdır. Nitekim Klasik Osmanlı Dönemi doğa anlayışında olduğu gibi İbn Sînâci doğa

³⁶⁰ Karlığa, 1991, s. 315.

anlayışı devam etmiş ve İbn Sînâ'dan farklı olarak tabîî varlıkların fizyolojik ve biyolojik yönleri ortaya konulmamıştır.

Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin ortaya koyduğu bu doğa anlayışının oğlu Saîd Çelebi tarafından benimsenip benimsenmediğini anlamamız için öncelikle tezimizin konusu olan *Ferâidü'l-Müfredât* adlı eserin içeriğinin ortaya konulması gerekmektedir. Bu maksatla öncelikle eserin mukaddimesi tanıtılmış ve eserde bulunan sözlük maddelerinden örnekler verilmiştir. Biz bu çalışmamızda Milli Kütüphane'de A-3542 nolu kayıтта yer alan nüshayı çalışmamıza konu edindik.

Mehmed Saîd Paşa'nın gördüğü tahsil hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca tababet tahsili görüp görmediği de bilinmemektedir. Fakat kendisi *Ferâidü'l-Müfredât* adlı eserinin mukaddimesinde tedaviyle ilgili hiçbir bilgiye yer vermeyişi ve eseri yazış gayesini anlatırken kullandığı ifade, onun ağır devlet sorumluluğu altında farklı bir merak olarak müfredat kitaplarını okuduğunu ve böyle bir eserin gerekliliğine inanarak bu tasnifi yaptığını düşündürmektedir.³⁶¹ Mehmed Saîd Paşa *Ferâidü'l-Müfredât*'ın önsözünde tıp ilminin temeli olarak kabul ettiği “*fenn-i müfredât*” ile ilgili eserler okumayı, incelemeyi çok sevdiğini, çünkü ilahi yaratılıştaki hayret uyandıran şeyleri ve sayısız sırların garipliklerini bu şekilde müşahade ettiğini bildirmiştir: “...ilm-i tıbbın rükn-i a'zamı olan *fenn-i müfredât* ecelle-i fûnun-i riyaziyyeden olmağın bu fakir ekseriyya *fenn-i mezburda* olan

³⁶¹ Aydın, 1998, s. 122.

müellefat-ı kadime mutâla'asına meşgûf ve bu vechile acâib-i sun'î ilahî ve garâib-i esrâr-ı nâ-mütenâhî müşâhedesiyle me'lûf olub...” (a)

Müfredatla ilgili eserleri okurken çeşitli memleketlerdeki eski ve yeni aşşablar (eczacılar) birbirlerinin yazdıkları eserlerin mirasçısı olmuşlar, fakat farklı diller ve değişik ıstılahlar sebebiyle bu mirası gereği gibi kullanamamış, söz konusu kitaplardaki devaların isimlendirilmesi ve vasıflandırılması farklı farklı olmuştur. Bundan başka her yazar kendi eserinde ulaşabildiği kadarını yazmış ve “İlk gelenin sonra gelene bıraktığı nice şey vardır” sözüne uygun olarak, sonradan gelen aşşablar da sonradan bulabildikleri maddeleri kaydettikleri için bazı eserlerde bulunan maddeler sonra yazılan eserlerde bulunamamıştır: “...*kadîm ve hâdis-i aşşâbîn bilâd-ı birbirlerinin tahrîrâtına vâris lâkin ihtilâf-ı elsine ve tagâyür-i ıstılâh-ı emkine her birinin evsâf ve esmâsında nice gûne tehâlûfe bâis olduğundan ma-âdâ her şahs yazdığı kitabda zafer-yâb olduğu mertebesin tahrîr ve “kem tereke'l-evvel li'l-ahiri” müeddâ'sınca pes ayende-gân-ı aşşâbîn dahî sonradan zafer-yâb olabildikleri mevâddı zabt ü tastîr idüb bu sebebden ba'zı te'lîfâtta bulunan madde-i ahirinde nâ-yâb olmağla...*” (a)

Mehmed Saîd Paşa bu şekilde çeşitli sebepler sıralamış ve şöyle bir sonuca bağlamıştır: Eski ve yeni eserlerdeki tüm maddeleri kapsayacak bir kitap bulunmamaktadır. Böyle bir kitabın olmayışı da bazı güçlükler yaratmıştır. Müfret deva isimleri farklı eserlerde bulunduğundan bir maddenin isminin araştırılması için pek çok kitap ve kütüphanelerin taranması gerekmekte, bu da ihtiyaç sahiplerinin zahmet çekmesine sebep olmuştur.

Mehmed Saîd Paşa bu şekilde düşünerek hâlâ hekimlerin elinde olan *İbn Baytar*, *Külliyât-ı Gafikî*, *Mâ lâ Yeseu't*, *Kamûsü'l-Etibbâ*, *Şifâ*, *Menkûlât-ı Huneyn b. İshak*, *Cami-i Firûzşâhî*, *Tuhfetü'l-Mü'minîn*, *Takvimü'l-Edviye*, *Künnaş-ı Musa b. Şeyyal*, *Künnaş-ı Yuhanna b. Sarabyun*, *Künnaş-ı Fahîrî*, *Künnaş-ı Sâhir*, *Kâmilü's-Sina'a*, *Nizamü'l-Edviye li Tabib İsa*, *Riyazü'l-Edviye*, *Bürhan-ı Katı*, *Şerefname*, *Ferheng-i Cihangirî*, *Sururî*, *Kaşânî*, *Ferheng-i Şu'rûrî*, *Deşişe* ve bunlara benzer güvenilir müfredatı ve lûgat kitaplarında bulunan deva isimlerini toplayıp tasnif ederek zikredilen fenlerdeki lisanlarda fihrist gibi bir defter vücuda getirmek istemiştir.

Mehmed Saîd Paşa, “Allah rızası için yaptığı bu hizmette” takip ettiği usulü de anlatmıştır. Arapça ve Farsça kitaplardan çıkardığı kelimeleri kendi ibarelerini korumaya özen göstererek Türkçeye çevirmediğini, asılları gibi aktardığını, Yunanca ve Latince gibi ecnebi kelimeleri de asıllarında harekeleri verilmediğinden mecburen yine Arapça ve Acemce imlâ ile yazdığını ve adet olduğu gibi hece tertibine uyduğunu belirtmiştir.

Mehmed Saîd Paşa 1166 (1753) Şevvalinin yirmi ikinci cumartesi günü eserini bitirmiş ve mukaddimesini, şifalı nazarları eserine ilişen akıllı, fazilet sahibi insanlara yönelttiği “niyaz”la bitirmiştir: Yaptığımız yanlışlıkları/hataları lütuf sahibi altın nakışlı kalemleriyle düzeltsinler ve tamamlasınlar.

Ferâidü'l-Müfredât'ta Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca güvenilir eserlerdeki maddeler toplanıp, tasnif edilerek muntazam bir fihrist meydana getirilmiştir ve her ne kadar eser *Ferâidü'l-Müfredât* adını taşısa da diğer müfredat kitapları gibi olmayıp tam anlamıyla bir lügat havası taşımaktadır. Eserin bölümleri veya alt başlıkları bulunmamaktadır ve bir mukaddimeyle başlatılmıştır. Daha sonra alfabetik sırayla devaların farklı dillerdeki tanıtımı yapılmıştır. Deva isimleri Arapça, Farsça, Türkçe ve çok da az olmak üzere Latince, İskenderice, Yunanca ve Süryanice verilmiştir.

Ferâidü'l-Müfredât'ta nebatî, hayvanî ve madenî kökenli devaların yanı sıra bunlardan elde edilen yan ürünler ile bunların bileşikleri, özel elde ediliş şekilleri, toprak çeşitleri gibi çeşitli organik ve anorganik maddeler gibi konular yer almaktadır. Verilen deva adlarının hangi dillerde olduğu bazen belirtilmiş, bazen de belirtilmemiştir ve deva isim ve karşılıklarında zaman zaman çeşitli eser ve müelliflere atıfta bulunulmuştur. Eserde devaların çok nadir olarak cinsinden, şeklinden ve nerede yetiştiğinden bahsedilmiş, hangi hastalıklara iyi geldiği veya nasıl kullanılması gerektiği hakkında bilgi verilmemiştir.

Nebatî kökenli devalarda yazar ele aldığı her bitkinin farklı dillerdeki karşılıklarını yazmıştır. Eserde bitkilerin tıbbî özellikleri, türleri ve Modern Botanik Bilimi'nin sınıflamalarından bahsedilmemiştir. Aşağıda verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi yazar belki de gitmiş olduğu yabancı ülkelerin sözlüklerinden

faydalanmış olsa gerektir ki, bazı bitki isimlerinin Batı dillerindeki karşılıklarını vermiştir. Eserden aldığımız bir kaç örnek şu şekildedir:

Enisâta: Yunânî'de tâğ üzümüdür. Arabî zebîbü'l-cebel ki, meyzîç didikleridir. (v. 27a)

Aknaşa Aknas: Yunânî'de yaban emrûdidir. Türkî ahlâd ta'bîr olunur. Dikenli sagîr emrûddur. (v. 23a)

Kandâs: Türkî'de Âyu kundusu dirler. Yüce yaylalarda olur. Fârsî gundis dirler. Kengere şebîh bir nebâtın köküdür. Kendese dahi dirler. Yunanî satrunîyum dirler. A'şâb mu'attasdandır. Sâhib-i Burhân kâtî'u'ş-şen'an bu nebâtın köküdür, dimiş. (v. 172b)

Hayvanî devaların tanıtımında da yine Modern Zooloji Bilimi'nin sınıflandırmasını kullanmamıştır. Genel olarak hayvan isimlerinin farklı dillerdeki karşılıkları verilmiş, tıbbî özelliklerinden hiç bahsedilmemiştir. Bazı hayvanların karada, havada ve suda yaşadığı belirtilmiş, ama “karada, suda veya havada yaşayan hayvanlar” gibi bir sınıflandırma yapılmamıştır:

Bolipo: Lâtînidir. Hayvânat-ı bahriyyeden yengece şebîh, çok ayaklı bir hayvânın ismidir. (v. 49b)

Târu: Hindîde kene didikleri böcek ma'nâsınadır. (v. 51a)

Tuniyyen: Fârsîde ejderha dirler. Berrîsi ağzıyla ıssırır, bahrîsi kuyruğuyla sokar ve iki nev'inin dahi elleri ve ayakları ve tırnakları vardır. (v. 54b)

Eserde yine ele alınan taşların farklı dillerdeki karşılıklarının verildiği gözlemlenmiştir:

Gâgâtî: Fârsî’de bir hafif taştır. Türkî’de cehennem deresi taşı dirler ki, Arabî hâcer-i gâgâtis dirler. Yunânî gâgitusdur. Kâkenc-i berrîyye dahi şümûlî vardır. (v. 147a)

İrtikân: Hindîde hâcerü’l-artiken dirler. Hurde ve mülâyimce bir tâşdır. Arabî icrâd ve Fârsî erteng dirler. (v. 12a)

Hâcer’i-isfenc: Sünger içinden çıkan taştır. (v. 68a)

Eserde devalar hakkında tespit edilmiş bazı diğer bilgiler şu şekildedir: Deva karşılıkları Farsça, Türkçe, Arapça, Yunanca, Hintçe ve yine daha az olmak üzere Latince, İspanyolca, İtalyanca ve Süryanice’dir. Zaman zaman devaların yetiştiği bölgesel yerler de zikredilmiştir: “İskenderiyye’de”, “Deylem’de”, “Endülüs’de”, “İsfahan’da”, “Taberistan’da”... gibi:

Erd-şîr: Fârsîdir. Mersîn yemişi envâ’indendir. Ammâ âk olur, İsa Efendi Nizamü’l-Edviyyede baryoz nev’indendir, dimiş ayrılır dahî murûddür dimişler. Ba’zıları erd-şîrân dahî budur dimişler. (v. 12b)

İrkân: Nisvânın isti’mâl eyledikleri hannâyı Rûmîdir ki, Mısır’dan gelir. Bir yaprak gubârıdır. Ba’zıları kasnî ve zeytin sûdanîdir dahi dimişler. (v. 33a)

Semeret-i Aşar: Arabîstan ve Yemen’de olur. Bir ağaçtır. Sûd ile memlûdür. Berrîsi kat’ olunsa bir rıtlardan ziyâde sūdü çıkar ve üç dirhemi içilse ciğeri tefrîh ile kâtildir dimişler. Şeceri erguvâna şebîhtir. Çiçeği benefseci ve kebîr ve bazı bilâdda sufrete mâil olur. Endâmı defeli çiçeğine şebîh ve semeri incir gibi ama kat’ıyla kebîr ve derununda ipek ve pembe pervezine şebîh ve gayet imişk nesnesi olur. Arablar ondan yastık doldururlar. (v. 57b)

Sakankur: Verel berrîsine şebîh elli ve ayaklı ve kuyruğu uzun bir hayvandır. Nil ve Kulzüm sevâhilinde kum içinde olur, dirler. Süryânî cudâbâ ve hunânî Yebles ve harekafanilus ve beruymâles ve Fârsî verel mahî dirler. (v. 112a)

Lâlâ: Fârsîdir. Yer incisi didikleri nebâtadır ki, inci çiçeği dirler. Arabî cumân didikleridir. İsa Efendi Nebâtat-ı Mekkiyedendir. Roma Hicaz'dan gelir. Süryani lâlya Rûmî lafetriyun, Yunânî niyafozun dirler, dedi. (v. 195a)

Çok olmamakla birlikte bazı devaların yetiştiği bölgelerdeki isimleri verilmiştir:

Âse: Bu lafz-ı Fârsîde sûs köküdür ki, Arabî aslu's-sûs ve Türkî meyân kökü dirler. Mısır'da ırku's-sûs ta'bîr olunur.(v. 4b)

Birivan: Fârsîdir. Asfahan'da gül akrebi ve Yunânî satâryon dirler. (v. 39a)

Belesân: Sakız ağacı kadar bir şecerdir. Mısır nevâhîsinde aynüş'sems dirler. Bir mevzi' biter. Mü'ellif tezkire alan belesân ma'dûmdur. Attarlarda olan bişâm ve besbâse ve maya ve turp yağı cümlesine berâber atîk zeyd yağı ile tane ve tasfiye idüp, icrâ-yı tiryâka idhâl ettikleri budur demiş. (v. 43b)

İstenbûb: Fârsîdir. Arabîde zenbûr ve diyâr-ı Yemen'de hummâd didikleri hurde limon nev'indendir. Şeyh Dâvud kavli üzere iki nev' olur. Birine kebâd limonu, hummâd-ı şâiri dirler. Ağaç kavunu gibi müstatîl olur. Bir limondur, dedi. (v. 15a)

Eserde deva isim ve karşılıklarında zaman zaman çeşitli eser ve müelliflere atıfta bulunulmuştur. Atıfta bulunulan müelliflerin içerisinde İbn Baytar, Gâfîkî, Muhammed bin Zekerîyya, Dioscorides, Zavaz Mustafa Efendi ve Avvâm aşşâbîn'i gibi isimler bulunmaktadır:

İsfâkos ve İsfakos: Yunânî diş otudur ki, Arabî şelebiyye ve selîm dirler. Gâfîkî semneşü'l-el-tavîl kesîr'el-agsân demiş. Berrîsine ilâ kaşkâ dirler, demiş. İbnü'l Baytar Türkî deve dili dirler. Bir otdur, demiş. (v. 16a)

Senderus: Hakîkati muhtelifdir. Ba'zıları Ermeni vilâyetinde olur, bir ağacın zamgıdır ve ba'zıları tabak arzında mütevellid olur, ma'dendir didiler. Muhammed bin Zekeriyya vasat-ı bahrî Hindî'de kaynar bir çeşmedir. Suyu sıcak ve asel gibi galîzadır. Su üzerine çıkarak da harareti gidüb mün'akid olur, dedi. (v. 116a)

Katır Tırnağı: Se'âlî ve haşîşetü's-se'âlî ve Yunânî kanciyun ve kanceryun ve efrenci ferfere dirler. Bir nebâtdır. Dioskorides kavli üzere Yunânî ispartiyun, Lâtîni cinesta talyani, cinester efransenî dilinde ceneset dirler. Sarıçiçekli bir nebâtdır. (v. 159a)

Kâşim-i Rûmî: Türkî horos gözü ve bed-nos gözü ve Şirazi seyâb ve Yunânî nebâtına sisâlyûs ve sasâlyus akritî ve setîkon ve tahade ve torniyo ve tornebi ve kısâ ve Süryânî merîgâ ve İbrî kilâmin dirler ve Zavaz Mustafa Efendi Risale-i Feyziyyesinde Hacı Paşa'dan nakledip kâşim-i Rûmî tuhm-u incedân Rûmî'dir ve incedân-ı Rûmî sisalyusdur, demiş. Ammâ ba'zıları kâşim bir otdur ki, Türkî'de hendek dirler, dedi. Ammâ kavli-i asahha kâşim-i Rûmî'dir. (v. 177a)

Keci Bâdemi: Levzu'l-birbirdir. Türkî delüce badem dahi dirler. Avvâm aşşâbîn cevzü'l-birbir dirler. Levz berrîden bir kısımdır. Çam fıstığına şebîh olur. Lakin ondan ekber ve sarıdır ve cevânibinde dâhilîne gayr-ı nâfız delikleri olur. (v. 180b)

Eserde alıntı yapılan eserler ise şu şekilde verilmiştir:

Adara: Lûgat-ı Berberiyyede eşhîsaddır ki, esedü'l-arz ondan ibâretidir. (v. 11a)

Bâderunc: Lûgat-ı nabtîdir, Arabîde hûk ve Fârsî'de reyhan gavhı ve Türkîde terei horasanî dirler. Fesleğen envâ'indendir. Sahibi terei horasanî haşhaşın bir nev'idir. Cak terencâni dahi dirler, demiş. Nizâmü'l-edviyyede fesleğen envâ'indendir. Mısır'da Reyhan-ı ahmer dirler. Bâderunc dahi lûgatdır, demiş. (v. 34b)

Reyhan: Na'na'. Lûgat-ı Mısır'da terencân'dır. (v. 98a)

Ayrıca yazar eserde mukaddime kısmında ismini vermediği, ama eserin içerisinde “Lûgat-ı Ecnebiyye” olarak kullandığı sözcükler de bulunmaktadır. Bundan yola çıkarak yazarın bazı bitkilerin Batı dillerindeki karşılıklarına da baktığı, bu nedenle Batı dillerindeki sözlüklerden faydalandığı ihtimalini göstermektedir:

Elbânon: Yunânî’de muşmula ma’nâsınadır ki, Lûgat-ı Ecnebiyye’de orihânâ ve lernâtâ ve sursiyânâ ve pesîm ve efitmâlis ve Türkî döngel dahi dirler. (v. 25a)

İnfêha: Türkî kursak mâyesi ve peynir mâyesidir. Süryânî infehâ ve Lâtînî peynam kasturem ve Lûgat-ı Ecnebiyye’de kovagulam ve kavaro ve peyve süre ve lis ve kavagat dahi dirler. (v. 28b)

İnfâk: Su yağıdır. Zeyt-i nâ-resîd ve zeyt-i lezîz ve zeyt-i infakûn ve zeyt-i infakâ ve Ecnebiyyede olivum tûlcû ve lâdi agalno ve udem ve ezine dahi dirler. Ham zeytinden çıkan zeyt ma’nâsınadır. (v. 28b)

Belâdür: Hindîyyedir, Süryânî belâdürâ ve Yunânî inferedyâ ve gâliçen ve Arabîde fehim dirler. Bir şecerin semeridir. Habbü’l-fehim ve semerü’l-fehim dirler. Kestaneye şebîh ve kısrî siyah ve iki tabakadır. Mâ-beynî asel belâdür didikleri rutûbet galîz ile memlûdur ve tabakaların dâhilinde bâdâme müşâbih ve lezîzliyye vardır. Ve şecere cevz ağacı kadar olur. Lûgât-ı ecnebiyye’de unkârîşa ve anâkarziyon ve anakârdum ve anakarzu ve baldır dahi dirler. Riyâzül-edviyye Hindîce behâlâve ve Fârsî belâdür ve belâdur ve bühtû dahi dirler. (v. 43a)

Larkata ve Larlata: Yunânî’dir. Türkî muşmula ve Lûgat-ı Ecnebiyye’de elyanuk ve orihâna ve konururezut ve süresyana dahi dirler. (v. 195a)

Eserde çok az da olsa kimyevî maddeden de bahsedilmiştir:

Âşu: Âşı didikleri kızıl toprâkdır ki, ondan boyâ idirler. Arabî magare dirler. (v. 5b)

Ahînokla ve Ahînon: Yunânî balık tutkâlıdır. Arabî garâü’s-semek dirler. (v. 11a)

Kibrit-i Ahmer: Ehl-i iksîr ıstılâhında altun ma'nâsınadır ve dahi bir cevherdir ki Eristutâlîs kavli üzere kızıl kibritdir ve ol nev' kibrit ma'deninde iken gece bir fersah yerden şu'lesi görünür. Ammâ ma'denden alınan kıtada ol hâlât kalmaz. Lakin altun gibi nârencî sarıdır. Kızıl olur ve bunun ma'deni Mâzenderan cibâlinde kal'a-minhak ve şahsarı kabrinde ve Demâvend üzerinde olur, dirler. (v. 179a)

Müellifin “Efrencî”, “Lûgat-ı Magârib”, “Frenk ve Frengistan” dediği muhtemelen yabancı sözlüklerden almış olabileceği maddelerde bulunmaktadır:

İşferâc: Endülüste belyûne dirler ki, Fârsî mârçûbe ve Türkî kuşkonmaz ve Efrenci esperje dirler. Sipârine heleyûn didikler otun köküdür. (v. 16a)

Tayyağ: Efrenci tabakodan muarrebdir. Tabbâk lafzı ile dahi ta'rib itmişler. Tütün nebâtına ve hâsse varakına dahi dirler. Fârsî tenbâkû ta'bîri ile ta'cîm olunmuştur. (v. 51b)

Peygamber ağacı: Yenidünya eşcârındandır. Efrencî riyako dirler. Yunânî Linasanto didikleridir. (v. 50b)

Ferfere: İsm-i Efrencîdir. Katırtırnağı didikleri nebâtdır. (v. 153a)

Tragiyon: Yunânî'de şebîh puş demektir. Diyarımızda Efrenci etibbâsı penpetalle dirler. İki kısımdır. Bir kısmı akritas cezîresinde çok biter. Altun otuna şebîh olur. Samgî Arabî'ye şebîhtir ve bir kısmı sagîr ve sevâhil bihârda biter. Bir nebâtdır. (v. 133a)

Bârikon: Yunânîdir. Şevkürân ma'nâsına ki, Türkî'de baldıran dirler. Megâribde vehs nefîi dahi dirler. (v. 35b)

Dâdi: Fârsî cûcâdu ve Türkî'de yulaf ve Yunânî angara, ba'zıları eş-şahıs-ı esveddir ki, Meğaribde eddâd dirler, demişler. Berberiyeye dahi dirler. (v. 84b)

Cibre: Lügat-i Mağaribinde tûlî dört parmak kadar ve varakı çevit ve rakna şebîh ve kökü kıl gibi ince ve ak ve çiçeksiz ve semersiz ve rayhesi hamrî şebîh bir nebâtıdır. (v. 58b)

İnebü'l-cunne: Türkî kadimde it üzümü didikleridir ki Macar üzümü ve Frenk üzümü dahi dirler. İnebü's-sa'leb'in nev'i bostaniyyesidir. (v. 143b)

Frenk Biberi: Diyârimızda kızıl bibere dirler. Üç nev' olur. İki nev'inin semeri olur, bir nev'i küçüktür. Bir nev'i kebîr olur ve bir nev'i dahi müdevverdir. Fındık cirminde ve cümle-i envâ'i kızıldır. Arabî fulfulu rûmî dirler. Ammâ fulfulu me'ye dahi frenk biberi dirler. Lakin ol kızıl biber didikleri Türkî'de ona su teresi dirler. (v. 153b)

Kızıl biber: Türkî'de frenk biberi dirler. Üç nev'dir. Bir nevinin meyvesi müstatîl ve sürhdür. Bâdincândan sagîrceidir. Bir nev'inin dahi meyvesine bu nev'inin sagîridir. Yüksek kadar olur. Nev'i sâlîsi müdevver ve fındık kadar olur. Cem'î envâ'i sürh ve harîfdır. Fulfulu'l-mâ'i didikleri bu değildir. Ona Türkî'de su teresi dirler. (v. 165b)

Müellif “Amerika Kıtası”ındaki bazı bitkilerden haberdar olmalı ki, eserinde az da olsa “Yeni Dünya” bitkilerinden bahsetmektedir:

Peygamber ağacı: Yenidünya eşcârındandır. Efrencî riyako dirler. Yunânî Linasanto didikleridir. (v. 50b)

Koti: Yeni Dünya eşcârındandır. Kaşmiri şâl bir ağacın meyvesinin kışrının lifinden olur. (v. 173b)

Kuku: Türkî şarkîdir. Diyarımızda kuği ve kuğu didikleri tayrdır. Ammâ Yunânî'de necûr dimektir. Ba'zıları kunduzdur, demişler. İsa Efendi Yeni Dünya ağaçlarındandır. Galiba Kaşmir şalı bu şecerin meyvesi çekirdeğinin kışrından olurmuş, diye Nizamü'l-Edviye'de mufassal vasf eylemiştir. (v. 174b)

Mecuakan: Efrenci'dir. Müceddeden iki dünyada zuhur eden edviyedendir. Meşvakan dahi dirler. Sekmu Niyâ-i âmerika ve Yeni Dünya mahmudesi dirler, bir köktür. Yenidünyada İspanya-i Cedid didikleri memelikte Meşvakân tesmiye olunan eyaletinde olur. Nebâtı İbtedâ bir filiz gibi çıkıp ba'de civarında olan nebâtın ve eşcâra sarılı yaprağı ayıca ve yassı olur, rengi karamtıktır ve mülâyim ve köşelidir. Ekerce çiçeği ve tohumu olur. Lakin meyvesi olmaz. İsti'mal olunan köküdür. Bazı efrenci müfredatta buna Birbunya Afrikara'dır demişler. (v. 205b)

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki, Mehmed Saâd Paşa gerek babası vasıtasıyla gerekse ilk memuriyet dönemlerinden itibaren Batı ile temasta bulunmuş, matbaanın kurulmasının gerekliliğine inanmış ve yabancı dillere hâkim bir şahsiyettir. Fakat söz konusu eserimizde yazarın, Modern Botanik, Zooloji, Mineraloji Bilimleri sınıflamalarından etkilenmediği, hâlâ klasik dönem doğa algısına sahip olduğunu görülmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmanın başında üç temel problem belirlemiştik. Bunlar,

1. İslâm Düşünce Dünyası'nın bir uzantısı olan Osmanlı Düşünce Dünya'sındaki doğa anlayışının belirlenmesi ve bu anlayışın miras alınan Yunan Düşünce Dünyası'ndaki doğa anlayışıyla irtibatlarının saptanması,
2. On sekizinci yüzyılın başlarında, yani tam bir ara/geçiş döneminde yazılmış Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa'nın *Ferâidü'l-Müfredât* adlı eserindeki doğa anlayışı ve bu anlayışın dönemin mevcut doğa anlayışıyla ilişkilerinin ortaya çıkarılması,
3. Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa'nın *Ferâidü'l-Müfredât* adlı eserinden yola çıkarak on sekizinci yüzyılın başlarında Osmanlı Düşünce Dünya'sının modern mineraloji, botanik ve zooloji bilimlerinden ve sınıflama çalışmalarından etkilenip etkilenmediğinin gösterilmesiydi.

Bu üç temel problem üzerinden ulaştığımız temel sonuçları şöylece özetlemek mümkündür.

1. Platon'la beraber “theoria” ve “emperia” arasında bir ayrım yapılmıştır. Ontolojik düzeyde “varlık” ve “oluş”a tekabül eden bu ayrım, bilimsel etkinliğin de temel özelliklerini belirlemiştir. Buna göre deney alanını dolayısıyla doğa bilimlerini temsil eden “emperia”, bireysellikler ve rastlantısallıklar alanı olarak, oluşa ilişkin, “theoria” ise gerçek varlık alanına

ilişkin bilginin kaynağını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Platon teorik bilginin önemini vurgulamış, gözlem ve deneyle elde edilen bilginin bir değer taşımadığını belirtmiştir. Aristoteles’le beraber bu epistemolojik ayrım ortadan kalkmış, *theoria* ve *emperia* birleştirilmiştir. Böyle bir epistemolojik ve ontolojik çerçeve, doğanın araştırılabilir bir varlık alanı olduğu fikrini hazırlamış ve doğa bilimleri çalışmalarını olanaklı kılmıştır. Aristotelesçi bu yaklaşım Klasik İslam Düşüncesi’nde sürdürülmemiş, “*theoria*” ve “*emperia*” ayrımı, farklı bir tarzda da olsa devam etmiştir. Buna göre Klasik İslam düşüncesi, “*theoria*”dan elde edilen bilgiyi, mutlak-tanrısal bilgi olarak kabul ederken, “*emperia*”dan elde edilen bilgiyi de gelip geçici ve sonlu dünyanın değersiz dünyevi bilgisi olarak kabul etmiştir. Doğadan elde edilen bilginin teorik zeminini, diğer bir deyişle doğa bilimlerinin genel-geçer ve rasyonel temellerini sağlama çabası içinde, doğa bilgisinin kutsal-tanrısal bir yönü olduğu düşünülmüştür. Buna göre doğa, Tanrı’nın eserini, doğa bilimi veya gözlem-deneyle yoluyla elde edilen bilgi de Tanrı’nın bilgisini temsil etmiştir. Tanrı’nın bilgisine götürecek en iyi yol ise, doğanın keşfinden geçmektedir. Böylelikle doğadaki varlıklar, Tanrı’nın birer simgeleri olarak “manevi” değerlerinden dolayı değerli görülmüştür.³⁶²

Bilen bir “özne” olarak, insanın doğa/doğadaki varlıklar karşısındaki konumunun belirlenmesi de doğa bilimleri çalışmaları bakımından önemlidir. Platon’dan itibaren doğadaki varlıklar cansız varlıklardan başlayarak, bir ruha sahip olan canlı varlıklara kadar uzanan bir varlık mertebesi içerisinde

³⁶² Hakan Çörekçiöğl, *Rönesans’ın Doğası*, İzmir 2005, s. 206.

derecelendirilmiştir. Bu derecelendirme varlık alanlarının sahip olduğu farklı ruh yetilerine göre yapılmıştır. Buna göre beslenme, büyüme ve üreme yetilerine sahip olan nebatî ruh tabakası en altta, duyumsama ve hareket etme yetisine sahip olan hayvanî ruh ortada ve nebatî ve hayvanî ruhun yetilerine sahip olmakla beraber, bunlara ek olarak bir akla sahip olmasıyla ve düşünebilme yetisiyle insanî ruh ise varlık tabakasının en üst kısmında bulunmaktadır. Platon'un, insanı, bir akla sahip olması ve theoria bilgisine ulaşabilen tek varlık olarak belirlemesi, onun diğer varlıkların (bitkiler ve hayvanlar) üstünde, her türlü tasarrufta bulunmasına sebebiyet vermiş, zira kendi doğa felsefesinde de bitkiler ve hayvanların insanlar için yaratıldığını açıkça belirtmiştir. Oysa Aristoteles'in varlık tabakasında insanın akla sahip olması, onu diğer varlıklar üzerinde her türlü tasarrufta bulunmasına yol açmamış ve böylece insanın kendisini doğanın bir parçası olarak görmesine zemin hazırlamıştır. Bu ise bitki ve hayvanların “kendinde bir değer” olarak araştırılmasına ve insanın, doğadaki diğer varlıkları birtakım yaşamsal ve pratik ihtiyaçlardan dolayı ele almamasına yol açmıştır.

Yine Klasik İslam Düşüncesi'nde “insan”ın varlık mertebeleri karşısında konumunun belirlenmesi, insanın doğaya bakışında ve onu incelenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu anlamda Aristotelesçi doğa anlayışından ayrılan Klasik İslam Düşüncesi'nde insanın konumunun belirlenmesi, Kur'an temelli bir anlayışa dayanmaktadır. Buna göre Kur'an'da Tanrı'nın, insanı kendi sûretinden yaratması ve yarattığı varlıklar arasında sadece onu muhatap alması, insanın bir mikrokozmos olarak

sayılmasına yol açmıştır. Çünkü Tanrı'nın tecelli ettiği yer, Eşref-i Mahlukât'tır. Onun akla sahip olması Evren'de yaratılan her şeyi ilke olarak bilmesine ve diğer varlıklardan ayrı olarak varlık mertebesi açısından tüm eşyayı kuşatan bir nazara sahip olmasına işaret etmektedir. Bundan dolayı göklerde ve yerlerde bulunan tüm mahlukât insanın emrine âmâde kılınmıştır. Dolayısıyla insanın bulunduğu konumdan ötürü diğer tüm varlıklar üzerinde her türlü tasarrufta bulunması Kur'an'da da meşru bir zemin bulmuştur.

Yukarıda belirlediğimiz Klasik İslam Düşüncesi'nde oluşan bu epistemolojik ve teolojik yön birleşerek, çok güçlü bir doğa anlayışının zeminini oluşturmuş ve bu düşünce olduğu gibi Klasik Osmanlı Düşünce Dünyası'na a intikal etmiştir.

2. On sekizinci yüzyılın başlarında Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa tarafından kaleme alınan *Ferâidü'l-Müfredât*'da, Klasik Osmanlı Doğa Anlayışı dolayısıyla İslam Dönemi Doğa Anlayışı'ndan farklı bir doğa anlayışı getirilememiştir. Bu da normal karşılanmalıdır. Zira Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa'nın babası Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Şehrezûrî'nin *eş-Şeceretü'l-İlâhiyye fî Ulûmi'l-Hakâiki'r-Rabbaniyye* (Rabbanî Hakikatlerin İlimleri Konusunda İlahî Ağaç) adlı Arapça eserinin tabiat felsefesi (*Tabîyyât/Fizik*) kısmını "*Semeretü's-Şecere*" (*Ağacın Meyvesi*) adıyla Osmanlı Türkçesine çevirmiştir. Söz konusu eserde yer alan doğa anlayışı, İslâm Dönemi dolayısıyla İbn Sînâcî doğa anlayışının pekiştirilmiş bir

uzantısıdır. Eserin mukaddime kısmında ise İbn Sînâcî tabiat felsefesinin öğrenciler arasında yeteri kadar bilinmediği ifade edilmiştir. Bu ise eserin “bilinçli” olarak çevrildiğini göstermektedir. Yirmisekiz Mehmed Çekebi’nin eserinden de anlaşılacağı üzere eski doğa anlayışı devam etmektedir. Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa’nın da babasının ortaya koyduğu bu çalışmadan etkilenme ihtimali bulunmaktadır.

3. Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa tarafından kaleme alınan *Ferâidü’l-Müfredât* botanik ağırlıklı bir doğa tarihi lügatidir. Eserdeki maddeler göz önünde bulundurulduğunda eserin modern anlamda bir botanik kitabı olmadığı ve modern botanik, zooloji ve mineraloji bilimleri ve sınıflandırılmasından etkilenmediği görülmektedir. Fakat eserin içerisinde bazı maddelerden yola çıkarak az da olsa Batı dillerindeki sözcüklerin kullanılmış olması ve eserdeki maddelerin tıbbî kullanımlarının verilmeyip, farklı dillerdeki karşılıklarının verilmesi Osmanlıların gözlerinin ucuyla, Batı’daki bazı lügatleri, ansiklopedileri veya botanik kitaplarını takip etmiş olabileceklerin izlenimini uyandırmaktadır.

Tam manasıyla “lügat” niteliği taşıyan eserin madde başları Türkçe’nin yanı sıra Arapça, Yunanca, Farsça, Latince, İskenderîce ve Sürayanice de verilmiştir. Bu nedenle, böyle bir eserin toplum tarafından yaygın bir biçimde kullanılması mümkün görünmemektedir. Madde başlarının farklı dillerde verilmesi, bu eseri kullanan tıpçılar, eczacılar, botanikçiler ve zoologlar gibi entelektüellerin bu dillere hâkim olduğunu göstermekte ve kullandıkları kaynaklar arasında bu farklı dillerdeki eserlerin

yer aldığı ihtimalini de doğurmaktadır. Öyleyse eserin, Eski Türkçeyi yani bir üst-dil olduğu savlanabilecek Saray Türkçe'sini kullanan Osmanlı entelektüelleri için yazıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim müellif, farklı dilleri bilen bu entelektüel çevrenin bilimsel çalışmalarının sağlıklı bir biçimde yürütülebilmesi için, sahip oldukları “üst- dil”de ortak bir zemin hazırlamaya çalışmıştır. Bu ise o dönem için önemli bir gelişmedir. Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki, eserin lügat şeklinde ele alınması ve madde başlarının sadece Türkçe verilmemesi, yazarın bu üst-dile sahip olan seçkin bir çevreye hitap etme derdinde olduğunun göstergesidir.

EKLER

EK-1: *Ferâidü'l-Müfredât* (Asıl Metin)

EK-2: *Ferâidü'l-Müfredât* (Transliterasyon)

EK-1

FERÂİDÜ'L-MÜFREDÂT

(ASIL METİN)

حرف اول الف الحمد و ده هجاء اباء الموصوفه

آب آهي در حيرت و در صدد تاري صوبيه دلي اباد و روشن و استخود
قاري اندك دلي آب بن صفه مشابه و نشه در كه به جواز طالع ايران كند
بولون و آب شام رخ فارسيه در عيني كشتا الشير و در آب خست فارسيه
هند و انور و خر و معن الزين مستعجاب و دار و موياد و صحن كز تا آتو
دوايه طلاق ايش آب و در خوا مينه مشابه بولوتد آب و دخت طافز
كاف و ايش صوبيه آب و فله فارسيه در عيني ماه الجني تركي بيزه صوبيه
ب و نان فارسيه ماره و در عيني كشتا دار و ابر و فارسيه بيزه تيلوي
و كاهي سني همچك ده طلاق و انور و ران حتى الحاد و يد تاري بنادره
كوكي قاي و عيني دلي اصل خوان امن است و تيجان بايج و فارسيه پيدالوك
دخه دلي آب سويه در كه معر بنده آب دلي اولاد و راح و اصل و اولاد
و نافه و جوهر و سويه و سئل الذهب و حتى المات و روح و در و حالي و در حراج
و زلف و خرق و زهر و سياده و سنياب النور و تيار و عبد و عطارد و جعف
المريان و محيط و غيان و قزل و ليلج دلي فال فارسيه آب و فزوه و بزيه
و دبن و ستاره و سياه و كوني و نهان و دخي دلي اجهامه فارسيه در ع
قرعي و تركي و تخته و بد كايي خمير و ايجون فناسته و در عيني المايلينه
دولر آب كينه فارسيه در عيني دياج و توكيده غل و ناسته دخي دلي ابل
لسان و حنه و قاقله صغير دلي ايراني ايش و ناسته معر بنده و غناب
اغاخنه شيه و نري و زوكي و لور و اولاد خوان اتي حتى ناسته بنده
و نخل و حشيشه سياه و حنه دستان ايجان خطا و لور و در و ذوق ايش اما
نظا و لور و ده حشيشه نري ايج و حنه سياه و لور و در و غناب و كسر
ايش آب خشك فارسيه در عيني عسل القصب دلي ابر و نريه و نيلوش
چچي كد آب و ايقاف و غلظا قاشد و در و غلظا صوبيه و لور و يوناني و سوناس
دولر آب فارسيه در فارسيه در و نريه و در و سفيج و لور و كايي ايراد و لور
ايراني و ناييد و ارم و افلاحي مستعابه ايش سلك بروج و در و كره عربيه
بنفسه الحاد و شياخ دخي دلي اتي و عيني عرب حجاب و فارسيه كور
شنياب و در لور كيه و لور و چي كد آب اتي اتي و كيكه فارسيه كور
شنياب و ايش و لور و كيه و لور اتي اتي و كيكه فارسيه كور
باشق و لور سياه طي و در و معروف و شد و كره عيني دلي اتي اتي اتي اتي

۱۰۰

[illegible]

فوزانید و راس الکافی جیلانی بنیادگذار
انجمن الفاروقین و مابینهم

[illegible][illegible][illegible]

زیریں و زو زو زو فارسی زبان
یو یو و یو یو یو یو یو یو یو

صانع کلچرا و قدر که زنجیره حرم و جبهه قفسیده خنده قوق و آلوده و درملی زنجیر زلفاداری تادخ و زننه که کولکان و قورق قافله و بند و پیچ و مهری درلری عیله دستنی توک جیجی درلری آزادی توکی خرمشده و درلری صبر و دل توکی قادیون آذوقه و زلف و بد کلاری باندن آس مر سینه اغایید که مهری و دعد و اهل عین هر سوز لر و صفای زینه سنسنت و ککازینه غشله درلری قارسی تصاد و صرخه و در باخ و مرغ یاقینی و دود و دخمه و لر و صناعیا خفایات آیینیکه قشیرا بد و اب و کولکان مر سینی مر ارا تیشند و بنا و دخیه و فرخ اخوا لویوب مر سینه اس بکجه مخی دیتلندی منهنم اولو دشیخ و او قویا و زنده و یونانی اسو سیر و اولطینی هوشنی و فارسی مر زیاح و سیاف هفتی و بوبریکا جا مهری و رخاند ارض و کوش مر سینه اما اهل شالو دستایسته قف و ناظر و برقیسته و یونانی موسی غریا درلری بی دیکانی ادا دنی و نموده و دیکانی اس توکی بیان مر سینه و فارسی دود برقی و مود اسق و روتکا بنده خیده درلری مهری و زنده صحرایی و بد کلچرا و دند جیجی ختی درلری توکیده و دود و قی و فارسی مهری و درلری اس توکی سینه و طیلدون عرب بنکالاسی درلری غایک و دیندن اولو و اککی منسند و داسه برافطه خار سیده سوسه کیکدر که مهری اصل السوس و توکی بیان توکی درلری مصرحه و اقیقته صید اولو و اسه کل ایست که ایست بودنی بمشنه درلری اساسا نین کلکک دیکلری حین اندر مهری عین عربی و فارسی دود و دود و یونانی و درلری انما صانع حخته سر بنیده اس و معناسنه و دد عیش آشی ارا و اند و درلری انما خصبه کل الجیو و نموده و ختی و لرلر استینه و استینه و قوش برسطه سید که مهری بهیضه الطیور و فارسی ختم مرغ صید اولو و اسرا و ختی و دیکلری قزل تیرلر که اندن و بر اید درلری عشق و درلری آشی عربی مشرق و درلری صروف و به و در اصبر و ختی و عربی حیا الحصر قف و طم و درلری اصفت که به یکمشید و لصفه و ختی و لرلر اصبه عربی و فارسی تاله و دد ختیا و نکور و شیراز دد ختی و زلاله و درلری و عربی صوه و فانی و عسل و جد اس و بال و لغت برورید و ترک و در عین یاقینی و مفسر قافله قزل و درلری و درلر الطیور و خشیخته البوص و حور اشیا الجین و یونانی قافله قزل و درلری طیفاد و بد کلچرا و انک ختمند و لرلری عایت خود و اولو و الطیلسا و انیطر و انیلسا اقا و جیجی که مهری قشور و توکی اولو و اند و لرلر صاحب ختمه و بهیجه و ارا دد و عیش آله سوغانی عربی صفی و منصل و یصل و اناد و یونانی استیل و فارسی

[illegible]

[illegible]

چنانچه شخصی در اولی علاج در آن ترکیبه اسم سودا نباته اندازد علاج قانونی هر چه از وجود
آغال بشه بر او فو اعاجبه که در وی بداند در وی بر پیشوایه ابقه در او در زبان
خوبی که در دست او بود سوزی سبک کانه مال او را در او فو است. لفظی در او
حود اعاجبه را بخانه تفری و لذت و تفریح و او در صورت عینه در کوه اول و اولی و عینه
و یا ستون اولی او در زبان مشاعر اعراض حود در صورت اعاجبه صبح کهر با قاعدت
حاصل او را در اعراض سبک حوض مشاعر فو اعراض در شرف الطریق دید که در وی قاعدت
بید که از اعراض و سبک و اعراض ابقه دید که در وی کوه در وی پیش و پیش و پیش
در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
اعراض و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
سبک و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
لفظ و ناله و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
اعراض و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
تفریح و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
۲۰ فو اعراض و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
اعراض و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
او فو اعراض و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
نوکسه و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
فوق و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
آ فو اعراض و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
ای که فو اعراض و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
طو و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
هند و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
کوه و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
فوک و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
آن فو اعراض و سبک و اعراض و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
عرب و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی
صند و کوه در وی از عینه و سبک و اعراض و کوه در وی

[illegible][illegible]

[illegible]

۱۴۰۲

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

محکمہ

219

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

اسرار و اسرار کس و اوایله گفت مغربید و قادسی میشود و عربی قمری و در اول بر خاچد و
اقا و اسرار فیضیه و عربی حشیش و ترک نیک و در اول کچیکه عربی غنچه و در اول
دیشی اسرار عربی قورشوند و سیاهگون و خنی قادسی اند و در عربی و رساله بود
در اول اسرار بسته فارسیه و قورشوند و اول و استیضه معانی است و در ایشان
ترکید و قادسی کوزه و عربی قریبی و قادسی نجره و خنی و در اول بنیاد و اسرار غنی و
اسرار مستقیم و سر کنند و خنی کنند و بر سرستانه اول و بخود و مرید و کرم و
و عربی قطره و در اول اسرار و در خسته و کرم سحر و از دانه اول و اسرار عربی
برافوت و در دیکه قیوسه کلبه مقبلیه اول و یحیی و یسوع و خنی و در اول اسرار و
سینه کده و قورملی و در اول و در اول و در خنده و در خنده و در خنده و در خنده
استاره و در اسرار سلوک دید کلمه و در قادسی سحر و خنی و در اول اسرار
قادسی سریش و در اول یک و در دیکه و در اول و در اول و در اول و در اول و
ترکید و قادسی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
اسرار یقون و بنایند و در خنی و در اسرار خانی و یسوع و بنایند و در خنی و
ها و در خنی و در اسرار و در اسرار و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
دخنی و در اول اسرار و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
بنایند و در اول و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
تیشی و در اول و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
ابو و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
اطل و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
بنایند و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
بنایند و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
اسرار و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
در اول و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
کوز و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
اسرار و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
مکتبه الفیاض و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و
درو و در اول و بنایند و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و در خنی و

[illegible][illegible]

१७

قادیانی حاکمیت و دست مودت و کرامت اسکندر بادشاه نورانی است ترکی
 پیکان کیمبریه و اسکندر و نوابان و جوج و جوجان معناست و اسکندر
 هندیه یعنی ایضند و اسکندران اسو دیر و بولد و آری قوتان و نیر و نیر
 بولوا و اسکندر و ریس و رومان و سیر و یعنی پیا د و عیشارا اسکندر و کثرت
 تنگایند و قیاد و قدس و حاکم الذبده و دخی و ریس و نایب و حاکم الذبده و کثرت
 بونا فواج و بونا فواج و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 ترکی اسعور و حاکم و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 حصی و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 و سنی و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 هر اکثر و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 مته یعرف و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 انک و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 ایله و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 معادیه و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 عیشتیه و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 لاد و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 متوقعد و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 قادری و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 دید کلامی و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 هندیه و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 دیو و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 طر و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 اسیر و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 او و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 حاکم و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 حاکم و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 نایب و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت
 مشایخ و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت و کثرت

[illegible]

16.3.20

[illegible]

دیولر تذکره مؤلفی ابو قاسم اشناوندی ایدوبی خصا ایکنک اشناوندی
کهرجه دواشنان باوقی چشل جوشاندراشنان صلوان یونانی سول
وسطر ویقون دخی دیولر اشناوندی حاروزو قایا یسوح بدککونان
اقتادین عصفی چچینه دیولر اشناوندی فادیسید و عربی شیب الجوز
بلوط و صویک و دوا له و شیداد و لغت اجنبیه ده دیولر اوق و ابرق
و موسقوی و موسیه قوس و مواد و س و بیرون و تخوی و دیولر و معاربه
دوا المسک دیولر اشناوندی سناوندی و اشیب شنبیه و جاتا بیض بدککونان
اشنه بکری حوقاقون قرولینه و سمنه کلور اشناوندی مامیاشناوندی
کلخک عصا ره سید و اشناوندی یونانی حقی کلور عصا سمنه و در حوق
الذلف مع اصناک اصناک الصغیر کف عاده ده دخی دیولر ترکی مرچ الک
دید کلور و آنک کوکید و سناک و لور شیا کوکمه کچا صا یغ اعدادی عرب
بارماق و زومنه دیولر اصناک الفار بلور افاده مشا به یروغ اوزند
نیاش و سناک و لور اصناک الغنیان قرنفل ترکی که فریج شک دید کلور
نیاش و اصناک فریج امساک الخراج دخی دیولر که کوکندن جتنا و رت
کچی بر اوزون طامشد و عقده ی و ابی جوف و بر زرع یجینه و لور اصناک
المصوص هز دند کلور و سمنه و بر مقدار غزده و و تلسمه قشری یا دیولر
پینه جکر کی کچی خاها و لور اصناک ایکنک کلور اصناک و اصناک
سودخان یجینه دیولر که نیلید و دوا صتب کیره دکره اسفند و اصناک
لوشی لغت لاد طبعی در مصر ده قند و ل و دوا شیدمان و معاربه ایت
یستظن و دوا کسان و یونانی قند نادین دید کلور بدککونان
عریض جاکه صغیر و صم قافیه قلم دیولر اصراغ دیکن عریض قلم
اصطلاح مبعده یا بسه در دخی دیولر کلور اصطلاح قادی
دیولر اصطلاح مبعده یا بسه در دخی دیولر کلور اصطلاح قادی
دردک و کور دخی دیولر ترکی ها و جی جرد دیولر اصطلاح قادی
دیولر اصطلاح و اصطلاح و اصطلاح مثاله اصغیر یونانی جود
الیه دوا صغیر کد اسفند که ترکی قادی و قادی و در شک دیولر
اصغیران بیوری ترکی قادی و اصغیران عریض قادی و یونانی بیض
و یونانی فاسیون و ترکی و کله به دیولر اصلا السوس ترکیان کوکید
عریض اصلا المسک و قادی بیض مهک و ابد و قادی و بیض مده و بیض

زهر و دخی دیولر اصل عریض افاده و یونانی دوا صغیر حقه اذ دیولر کل
آفتاب پوست که ترکی و کسد و دیولر تمشیدی ای عیسی نظام
ال و دیولر سمنه یونانی و یونانی کوکید و دیولر سمنه قادی و یونانی
اختلاف افاده و لندی عریض افاده کدی ایله دخی ترکی تمشیدی
صاحب حقه کدی و دیولر سمنه کدی و دیولر سمنه کدی و دیولر سمنه کدی
دیولر و دخی ترکی افاده ده اختلاف و لندی سناک و یونانی
اهل شام و مهد و اهل مشرق قادی و یونانی و یونانی و یونانی
اشناوندی دیولر اذ دیولر کفنه اوصاف و کدی و یونانی و یونانی
تایید ایکنک اصلا الکوف ترکی بیلا و لیدی و یونانی و یونانی
بیکنک دخی کلور و دوا اصلا المسک اصلا السوس و اصلا السوس
ال و سناک و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
کفیلو سمنه یونانی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
سناک و دیولر کدی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
دیولر یونانی کوکید و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
دیولر یونانی کوکید و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
کفیلو سمنه یونانی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
الهند و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
اصلا حقی سناک و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
سناک و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
فلق و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
اصلا دیولر افاده کوکید و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
کوک دیولر اصلا قند هندی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
دخی دیولر اصلا کاسنی که هند و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
حرق دیولر یونانی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
قادی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
اختلاف قادی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی
اشناوندی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی و یونانی

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

صدای بویه آید و لری قسطی است از موشله! قسطی بویانه مویخ عسل
معناستند و قادر سیاه و بوی و کشتی کاوان و ترکیه عسله و کسه
و قیود بوی خرد و صفت و سیاهه مائل پیش و آنه جکلاد و خجل
یا بیتی و طوطی و لور و یاف قسطی و خرد بوی قسطی و یاف
بود بختی و کما ندلسه و اسلش و بوی قسطی و آنه و کسه و قسطی
بویانه و کشتی بویانه و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
اقطی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
سودان و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
بر غوط و بویه و بوی قسطی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
بلد و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
انجمن و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
معروف و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
شبه و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
اقطی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
سینو و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
و القون و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
مختار و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
معد و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
اقراع و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
تعبیر و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
توی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
المروج و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
نوعند و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
جود و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
نیات و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
و مسلمان و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
اقطی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
در کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی

دید کلید و کوه و بوی و بوی و بوی و بوی و بوی و بوی و بوی و بوی
باد و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
قلان و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
ترکی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
مرو و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
دور و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
حرف و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
اولان و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
ایقاری و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
دخی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
قلان و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
افت و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
اعاج و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
که و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
اکثر و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
غیر و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
فوج و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
دسته و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
دانه و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
یوقد و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
قادی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
هند و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
حاصل و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
اکس و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی
عربی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی و کشتی

[illegible]

الاول حقه من وجوب من الشراء في ثمن ثماره البطوط عربي وريد وكشت
وكشت معنائه الذي اصله معنائه اولاد لحي في حلازل العت اول
اصل كله في دندو زوي افروند دندو لينا باسوي اغايي ورمي حكي
معنائه في كلام قاولون اليه قوشن ادبيكه عربي شلت ووليا
لرا غي وفارسي من دولي شيخ جالويه مشبه ووكوك دولفان ووليا
مليان كوك ديمكرد في ديمشلي ايا سربانيون حنفي بوي كه عرب
شيخ اللوح دولي المتقرب صاديجه قتلان اعلا حيد ويا لوني اوق استقوي
قدت وندو من حشينة الطالا ودمري كونا لاس ووكوك طالا قاولي
دوللي القوم حكي خاده خادصين دودو كوا لونا انا حنفي بويدي ورمي
والمليح ووليا في المستون دولي السجيا ميراندو طاق معنائه شجرة
في الحقيقة له حشينة الفيل دولي كيان باشتاق اولتيد ووكوك طاق
كوك حشينة واولي الا في اهل اكسيرا اصله حنفي بويدي ووكوك السلا
سلا لانا نقل دولي فارسي افخوا معنائه كه يوناف اوسوس ولسام دولي
السلع حقه حيد و فارسي افخوا دولي السجيا حشينة دولي حيد
دختر دولي السلط والسلطة فارسي سيست بوسري غاوما واولا ووكي
مادمه وعلاني ديواني ووليا قلوب السقاقي ووليا دوتري كيان ووكي
دوللي السقون ووليا في شيخ الملح دوك حنفي بويدي معنائه دولي السقون
يونانيه ملح دوطو معنائه السلط لانا الحصة ووكوك سجد ملح السلطه
العصا في سجده في كوك قوشن في دولي دوشود في اغا حيك عي حيد
السني حيد وندو دوكا معنائه وياسور واولا يونان ووليا حان ايا
المشركي ميراندو لاسي عي في حنفي بويدي ووقود اطسيت يونانيه ميعه
معنائه دولي الفروسي نيلو في حكي الملح اوك صفه صاري ووقود اطسيت
وليا حيد ووليا حنفي بويدي ووكوك في حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي
يونانيه حنفي بويدي حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي
اورون ووليا حيد كل حيد في حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي
غافا لانه دختري ووكوك حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي
اسيود ووكوك باشتاق اوق دولي اكسيرا مثله لك ووكوك فارسي حنفي
استقوي كوك حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي
الما من حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي ووكوك حنفي بويدي

[illegible][illegible]

امضا المطبوس بنوع دگر دگر از کج سو دکن دید کلوی بنادند و بنایان و قضا
و و بی مطبوس و هو بیوس دخی دیول قریع الاذن و امضا الاذن عربی متوکی العتاد
و بشوکه القریع و ملا عربی بشوکه المصریه و بشوکه الحیدر الاذن و بشوکه الیه
و قادیسی درخت حکم و سرای قریع یاو یونانی سینیون و وریعی بطوس
و ترکی مغیالون دیکنی دیول عربی قریع در صیقل دخی دیول که حصاری یح
اقا قادیان امیقون یونانیده و قریع حصاری سینه دیول از الکلیب و رقیع
لاجنه و رفته شنبه بر ذراع قدر بر او خاند و مصرحه به چوقه دخی یونانی
ا مالان یونانیده افران معنا سسته در قادیسی کلک و چشم عربی یا عربی
دیول از ملج هند بیوه لراندن امله سارو هندیان کوکو در قادیسی از املق حصاری
و قلوبایج دخی دیول از ملج سارو هندیان کوکو در قادیسی از املق حصاری
جیمش خورسد و عربی دیک عشقی دیول املیون یونانیده دگر دیول
دید کلوی که عربی زید الحو دیول موس یونانیده سخره هندیه که قادیسی از ملج
و ترکی حبشی کوف دید کلوی دیول از ملج املق کبیر قیون بقله سی دید کلوی
بنادند و اما بعضی را سستند و دخی در بشوکه یونانی از اقلیه طلس دیول از ملج
جامع دکل و دکنش امانا و مانا یونانیده و مانا اماندن اجنه دخی دیول از ملج
امنا منس بر قریع صد قدر اماند و یا بعضی یونانیده و بعضی یونانی
سستند اسفند و مرود دخی دیول یونانیده و مانا یونانیده و بشوکه قریع
العلین معنا سسته دومی سنوسی و سوسی دخی دیول یونانیده و مانا یونانیده
یونانیده آق و اوقاف مانا دیول که کلاک در مانا قریع و یونانیده یونانی
معنا سسته دگر عربی شیخ دیول از ملج یونانیده اطلریون یونانیده اشقی بری معنا
امبالا لواح اصالح مخزون دید کلوی که کلاک در مانا قریع و یونانیده
کلاک و امبالا لواح اصالح مخزون دید کلوی که کلاک در مانا قریع و یونانیده
عربی حاج و ترکی امیر استی دیول از ملج یونانیده و مانا یونانیده
شفا صلی و عربی مسک الحی و قادیسی بریچاسف ویم نانج ارطاسامیا و دیول
چیک مسک و قریع یونانیده و مانا یونانیده و مانا قریع و مانا یونانیده
یونانیده قریع خاص معنا سسته در قادیسی سست مسی دیول از ملج بیطوس
یونانیده و کلاک و ملا و قریع العین و کرفی ملا معنا سسته در یونانی سلطنت
دخی دیول از ملج یونانیده و مانا یونانیده و مانا قریع و مانا یونانیده
مانا قریع کلک و کلاک و مانا و مانا قریع و مانا قریع و مانا قریع و مانا قریع

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

فانقاد و انفا افلاسی یونانیست و عصا صفاست که ما دزد بد کلید و انفا افلاسی
یونانیست که خود را دزد و عصا صفاست که یگانه را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
اوق دید کلید و دزد و عصا صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
انفا صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
و قوا صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
فوق صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
وانا صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
دخی و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
مصر یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
یا عید و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
اولی و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
زیت و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
طوشان و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
انفا صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
فاد و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
انفا صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
انفت و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
کوبید و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
عربی و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
جور و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
دخی و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
که عربی و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
حقیقت و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
انفا صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
یونانی و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
دخی و یونانی صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد
انفا صفاست که یونانی را غلبه و عربی صفاست که یونانی را دزد

[illegible]

اور نانی یونانی بنده دخی اسکله که ندمر دخی در لری ترک بلغا با بجه بکده بکده
دا و دیوید و علی است و دلی دخی در لری را خا جده افر او و و قلمش او طبعی و
عریج دخی ارشد در لری او نانی یونانی بنده در لری اسدا العدس در لری ورت
لوقه صغیر دا و درن عریج طبعی و کوکی او دخی و عریق الم روس دخی و در لری
او در نوبیا لوسی یونانی بجه و قی العین معنا سسته دا و در نوبیا و ایشی افشینی و
دوخی پلیته در لری او و یی یونانی بنده در لری کین یوزان عریج اسدا العدس
و ها لوک در لری او و دوا و فراخ طک بنده دند او و ریضا عراک بلایجه و قی افش
او ریضا اسدا العدس در لری الیا لوک و یونانی بنده و نو و در وون و لا در نانا
و در نوبیا نانا و یونانی شمله و در نخل دخی در لری مناجب و نانی قورقوس
او هلید و دخی او ریضا نانی یونانی ستور که افرا جی و قد و نه که کل
و کو بیکی او یونانی و دبستان و جلی و شاحلی او لو و ریضا نانی قورقوس و نانی و
عریج ستور جلی و ستور و نانی و ترک و فسلین و یونانی سیراد و یونانی
او ریضا نانی یونانی او یی یونانی بنده در لری بنده ستور و نانی سیراد و یونانی
کو یونانی یونانی و او یی یونانی بنده در لری بنده ستور و نانی سیراد و یونانی
او ریضا نانی یونانی او یی یونانی بنده در لری بنده ستور و نانی سیراد و یونانی
دخی هر قیون و قورقوس و قورقوس دخی در لری او ریضا نانی یونانی بنده ستور
الیتیوس و سیران و ناسیا و دخی طوا و دخی دخی در لری او ریضا نانی قورقوس
یونانی بنده ستور نانا سیراد و سیران سیران و نانی کوکی او یونانی بنده ستور
او ریضا نانی و او ریضا نانی او یی یونانی بنده در لری بنده ستور و نانی سیراد و یونانی
لغلو و دا و در نانی یونانی بنده در لری جیو و یونانی بنده و نانی سیراد و یونانی
دخی کلوکی نانا و نانی او و دخی کلوکی دخی مرغاب و نانی و نانی و نانی و نانی
دخی بنده دخی بنده و یونانی بنده و یونانی بنده دخی در لری و نانی و نانی و نانی
و سورت و یونانی دخی در لری اما لغات مجتبه ده افرا و سورت و یونانی بنده و نانی
او یونانی بنده دخی یونانی بنده و یونانی بنده و یونانی بنده و یونانی بنده و یونانی بنده
دا و در نانی بنده و یونانی بنده و یونانی بنده و یونانی بنده و یونانی بنده و یونانی بنده
حومل معنا سسته فار سستی سببند و سببند و سببند و سببند و سببند و سببند و سببند
انواعه عنب در لری و دخی و نانی و نانی و نانی و نانی و نانی و نانی و نانی و نانی
عریج اصابع انفرادی در لری او و نانی و نانی و نانی و نانی و نانی و نانی و نانی و نانی

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

ایادون ایادون وایادون دهن نیست در ایادون او قیونون دهن باده
معناسته در ایادون آوری دهن سوس معناسته در ایادون
مین دهن حیه لاضل معناسته در ایادون بیهون دهن جده معنا
ایادون ذقنی دهن سناکار معناسته در ایادون زودن دهن
معناسته در ایادون عقیسی دهن مصطکی معناسته در ایادون
سوسیلین دهن مرغجو شدن ایادون علوفین دهن عصیل
معناسته در ایادون ورنان دهن زعفران معناسته در ایادون
مومین دهن دار صبی معناسته در ایادون ششون دهن سوس
ایادون مقالیوم بومک یاغند که علی الحی یاغی علی کبیر همان زناده
چاوسا زید ایادون ما طربون با داو و نیت اتفاق و خرد ما نادر
و قسب اندیزه و عسل و وحش و وحش و بسا و قته و رایش ایله علی
اولو دیر یاغند یا یادون مند سیرون دهن باک و مر و سیخه و رایش
و داویم ایله علی اوغور یاغند یا یادون ملا یوس دهن سناجد
ایادون بیهون دهن سفر یاغند یا یادون مسینوس دهن مصطکی
ایادون نودن دهن نادین ایادون غسیبی دهن نرجین نبل قاقه
صفا در اما کس اول و قش شاه مشد ایله کاکو که علی عمر یار علی
دیر بیهون دهن کس سفند و حشید در عیشد ایلی کبیر دایک و اولو
برنه علی طرفه دلی که معرفد و بوجید عیشد ایلی کبیر دایک و اولو
ایلی جا صوفی که معروف دلی کبیر دایک و اولو کبیر دایک و اولو
عرب سلطان دلی کبیر دایک و اولو کبیر دایک و اولو کبیر دایک
مشابه شکریه و قیوسی که معناسته در ایادون حیدر صادق یا یونین
یوسف سود کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک
ایلیانه مشانه شاد دلی کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک
مغه در ایادون ایلی کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک
شاده ذبی دلی کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک
ایادون ایلی کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک
کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک
کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک و کبیر دایک

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

2/2/20

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

بقوله ان تضامن الحياه به دور بقوله الحظا لطيف بنحو الحظا لطيفه ذكره دزد به چه
و زانند و در دمس عسانه بقوله الحظا سمن او ترند و پر و پر و جفا اوق و فارسی
تخاکاری و در جمن و قودک و در جله و رخ و بر جسد و لفتا اجنه ده قافلی
و فرخ و غلغله و زان و زود و لاف و پر و پر و دخی دور بقوله اری و قودک
دور بقوله البرادید و بقوله الزمان نبات اندک سید و ایون و در به و دخی دور
خو بایان بقوسه لوبی غه بشهرید و بعضی معر اند بقوله الزمان دمنه و زان
بقوله الزمان و مرید و قطعت دور بقوله سمن و دید کلوا و در بقوله الذخیره مثله
بقوله الزمان سمن و در بقوله الحظا معنانه بقوله الزمان مثله بقوله احدس
عرج مشعل المشیع ترک و تحا و یاد و در بقوله الفزان مثله بقوله غارده سوجو
بستانه کما که قوه در بقوله الملك شاه و قوه در بقوله الهمو خشد الحما ریا رف
و کونیک و بقوله دشتیه و بوغاد کنی دخی و مشو بقوله لینه و بقوله الزمان
سمن و دت که بقوله الحظا معنانه سمن و در بقوله الزمان و زان و زان و یاد و در بقوله
بخی و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
نمود و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
بقوله احدس و در زان و ترند و زود و در بقوله الحظا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
سمن و دت و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
که نادسی و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
شبه و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
بقودینه و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
بقیقان و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
عرب و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
هذین و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
یکاسه و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
حسکه و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
خیا و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
الربک و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
اوق دور بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله
نوی اوز و زان و ترند و زود و در بقوله السنا تیر و بقوله فارسیه یاد و در بقوله

[illegible]

۱۰۰

[illegible][illegible]

[illegible]

37

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

دولت انداخته ایوانی که در کبریا موت هندیه سعد معنا سینه در
جهان و بهرامی عصفی پیچید در جهان بی بد مشنگد که بی سکو و دوقوق
صورت رخ و خالوف الحقی و کله موش و کتر تو که و صورت و بهر دینی و بهر
و اسقوروی و اسقوروی و رفت و ایوانه دخی و دول بهرات صورت
هندیه بهر سینه بر نوزعد و بر هندیه عله و دول بهرت هندیه و نیشدر
هم و عصفور و پیچید که ایوان متحدیتی با یواند و کبریا اما زیاده عصف
چکی و کاکا فکشته که کاکا جویه دخی و دول حوصی پیچید که ایوانه و بهر
کند و هندیه معنا سینه در دهمش مقل غا جک یا کشته و دول و قوت پیچید و دول
کستار به دخی و دول بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
نر بلوط و دخی و دول بهشتی زلف و و بهر پیچید دخی و دول بهر
معلی و دخی و دول بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
هندیه بال و در معنا سینه در دهمش مقل غا جک یا کشته و دول و قوت پیچید و دول
فادی تیرا ندان و بر پیچید و دول بهر ایوانی ایوانه دول بهر ایوانی ایوانه
تختی قمری زینی کو کلدن که ایوانه خربانای سوسین دیمید که ایوانه
الشیطان توکی جیگ و کاکا جویه و دخی و دول بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما
جسی جی و دخی و دول بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
ایوانه دول بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
دور و سینه معنا سینه دخی کلدن بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
مماند و سینه معنا سینه دخی کلدن بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
معنا سینه دخی کلدن بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
الضی معنا سینه دخی کلدن بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
الارض معنا سینه دخی کلدن بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
دخی و دول که دخی کلدن بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
ایوانه دول بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
زهره الخیر معنا سینه دخی کلدن بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
وطاش کلی و دول بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
ایوانه دول بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
جشیدند و دخی و دول بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود
بصل عصفور و دخی و دول بهشتی خربانو کلدن بر صنفد زما و بهر یکی و زمره قصود

[illegible]

بهیچند روز دلک سخندید پس چون مرد مهلب در بیوه فناء الموی که فناء المزار
 دیکلک بود پس گوید بدین کلک قورق حسن دیکلک عویا درونه دیول بیول هندیون شجر اوق
 معنا سته دیکلک در فاجد بیور هندیون رحمتی معنا سته دیکلک اودد در دیول بیور
 دیول قورق و لیش و ایش و یانی الما مشی سوسا مدنی پیره فارسیده رایج یانی
 معنا سته در نیبه خوه افاد سینه حنما چیکل دیکلک معنا سته در نیقه ده حجادور
 دیمشی بهین خاومشت نوزلک نیر انداز باشد یانی الشایع الالف
 تا اینجا هندیون صفی که دغاند زنا نموت هندیون فریخند تا تو قورق هندیون
 جوز نما اقدار عربی مرقد و فارسی ما قورق دیولش تاج خرویس ترکی بلک بو رکس
 و فارسی بیستان افروز کلک فارسی حقیق مستطاف که حقیق فیلیدن معنی حاتم
 بشقه نوبنا دت دغانیت مفتوح و فریزی چیکل اولو کیر یوز غنک چیکل و سطلقا یون
 جو مند ما و اولو کافر نی امارات دیولش فرخ صغیر یانه خویش ایملی دیولش
 عاشقان دخی بود و تراخ و عربی غلغله و فارسی درخت تراخ و ترک
 شمسکولان اغانی دیولش تا دانه دیولش حب الوند تا ربالو هندیون یوز غنک
 خورما بهیچیده اندک بر صوا اولو لکه شراب نشسته سی و نور و کاکا تازی دیولش
 تا ارتنک هندیون عسکری معنا سته دت دایو یوز هندیون هلیول معنا سته در
 تار و هندیون کند دیکلک بیولک معنا سته و تا سمست نوعی انزلی سمست
 که انزلی تار انزلی تار غلغله هندیون بر و تود که اسم اولی صمد معنی
 اولدن چیکل و چیکل دخی دیولش مصفا کیمیا و ییشیو الفاضل و کعب
 الیسع و کعب الحری و ورد لب و مر و زلک و یونان سامن آخر یون و سالتی آخر یون
 دخی دیولش اوقی حوقد تا سمست حاتم دیکلک بنایند که ترکی اولو و قوری
 قورق و اولو طه دخی دیولش تا سمست سالیان ایش اکشید سالتانک معنی مسک
 باشد که بعضی زبده خوانند بترکی توه یانی گویند تا غنک ست و تا فاضلست
 و تا غنک ست هندیون خان قورق که حوقد الفرح معنا سته و تا غنک ست یوز غنک
 سطل بیور و سطل بیور معنا سته در تا فاضلک هندیون کوه که ارضه دخی
 دیولش یاقینش بر نیانیده سفند و یوز غنک دلی معنا سته که دلدعد
 تا یونیا بنیده سزاید تا قیاد در دیامیج عکله مشه و لاند تا کور فریخند که
 تا عورت دخی دیولش تا کورت هندیون ایانه معنی بیه که لیلک الما قورق معنا سته
 اما بهیچیدار بیورن عیشی و جوشل و فریورن معنا سته در دخی و چیشل تا غنک
 اوجی حال دیکلک بر نیانیده در صوفی نشسته و برود و هندیون نموه و مس و یوز غنک

[illegible]

[illegible][illegible]

خاوند منی ایا ترکید و فارسی مست کچشت و عربی سلطانات و ترکیه و قلوبونه
دولر شوق الحشا خطی و یکنه اید منی فادسیه خادبشت بزنگ و ترکیه
او تکی کو پیدر حور الفاء مع الثمین المشوطة شش تیران و کشید
فادسیه و پیدر سنا سنه در شتران دخی دولر دشت تیره طایفه در ترکیه
طریق اوق دولر منی بقیع اول و سگون شین قفله داخا و ترکست خوشتر که
ازا میش کوبند بیدر تو در سر کاکو کفاری و تو بکی ۴۲ مهر بند ششید چ چمنه زن
دکه سیاه و نامس و یکنه و سینه است و سگون و ترک و جه اوت کو زقر جماف
فادسی چمنه ترک و سینه و سگون و ترک و جه اوت کو زقر جماف
دخی دولر کشید و ششید و یکنه بقیع اول و سگون و ترک و جه اوت کو زقر جماف
واضرا اس الحکله دولر منی بقیع اول و سگون و ترک و جه اوت کو زقر جماف
که خارهای خود را مانند تیور ایلار و ما را زاجو و در و جوب و ترک و زکاسه و ترک
و جوب و و ششید و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
و ترکاشه و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
و قفله دولر ششید و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
اطرافه و یکنه و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
حرفی و سفی و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
اخر و سفی و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
دردا و دولر سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
مصلود و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
تفاح الدب ششید و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
تفاح ثاب و یکنه و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
ماد و یکنه و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
ایک و یکنه و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
او یکنه و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
چون او دولر سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
مهرینا ایدوب دخی و یکنه و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
که ششید و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
دخی دولر بانو ایدوب و سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی
قلبه که سکا سینه و تباری سفی و سفی و سفی و سفی و سفی و سفی

[illegible]

[illegible]

عشید و توت و زیتون و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
بالعنه دوی و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
معرب و توت و زیتون و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
نوزده ده نیت روح بهمان من باله المونف و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
ورقا که طعمه کا لکرم و زیتون و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
نات و خنیا و دین و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
افریختن و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
اولاد ما عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
که قول المونف و توت و زیتون و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
معنا سده سده دخی و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
دخی و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
او دخی و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
دخی و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
کعباب باشد و دخی و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
ختم و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
و تخت و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
الذهب و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
بوز و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
الغنا و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
که خا و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
تنگا و دخی و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
دو و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
کوبند و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
اص و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
صوق و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
تو و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
اولاد و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف
قول و لیلی و عید و سحر و قافله اش و صفی المونف

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

وقفوا في ضحكهم وقالوا الكافرون

[illegible]

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

[illegible][illegible]

[illegible]

المبارى جنيد طاع فنامي که کلک ديد کلي او تدو چنگ سنگ آهنواره
مقناطيس است جنبي هندويه با سين بستند جنيد چنگ و تدو
جنبه هندويه زينقد هندويه قطره و تدو کاکي فغ اولو صفي و کبر
جنتوري کي چون اوق و عربي غاف و يد کلي ناندو چنخوار رسيد و عربي
عصا ارمي ترک جوان کي د بولرخ و مرد ديد کلي و چنگي هلمين و غندين
بر او تدو شاور يار نه اولو و همنو و قش و غناز صنفند تدو و غنشل چنخوار
و د چنجدان حور يوري مشابه راو تدو شهوره و د خي د چنشل چنخوار
و کد سيد ستور چي خصيه الجور فاري شاه رسک اک و خرميان و منان فغ
و قد و قري و کي قد کلي و ي و ناي فستور و يون و بولي فستور و رساي
بجنگان و اوزا و غاوان اي و ياد يره و قند خزار و کتب طبعده
جند سيد سر و الغله جند ياد ستور و بولي جند عربي حور صفي و کي
اوق چنگ که د ر جندال هندويه چنشدن بر همنمد جند و بلي همنبا اوزا و
بر ناندو جند و قی صاف چنگي کي و بجه داند و قی د خي و بولي جند
و قی د خي و د جندال و جند هندويه صندال غا جند جندال
صندل معنا سده در چنخيان او بول مژ و زينک خرده و اوق تدو
سرايند و عربي جنطيس الملك و بقله الجنطيس و دوا الحية و کف و کف
الذئب و حاسا و فاري چنگي و د جند ياد و کونند و کونند و د جند
و بشلشک و سري کف و بولي و جنطيانا اي و فغ اولو و بولي صوره و
بر عباد که کيد کاجو کف و د خي و بولي چنگي بکسر اولو و بولي و د
بروان و بان بچ و بولي منسوب ياد ست جنطيان و ناييند و اصل السور
معنا سده عربي بليطد و لغات جنجه دما و هسون و ستور و نال و قی
و علو و ياد و د بولي جنطيس الملك و اسماء الجنطيانا بکسر اولو و بولي
و عربي سرعان و کف و کف ديد کلي و د چنگي شامه عربي الشيف و بولي چنگي
ترکيده چالاک و ديد کلي و فغ مرفند و کونند و بلي و بولي و بولي
وضا و وزغن و عيلواج و کون شير ياد و د بولي جند جند و کلي
و جنگلک او سه سرجه و عربي تو بولي و بولي اسپنوي و ديد کلي و د
چنگي باطلش بجه و زاعيد و غننه منفقه و بولي چنده و زو چنگي و د
جنه هندويه و د جندال من اسماء الجنطيان حروف الجش و بولي
چواب قاد رسد او بيه صوبه و بولي او طبعي او بيش و د طليافي بوا و بولي

جو و مشله جو داس من اسماء الخلی جو ابدی هندیده درّه در جو از اسیر
 عرف ریخان المشیا طلیت دیولر بیتا ندان جو ارف رفادن طبع او لغت بر طبع ده
 فادای نبیشت دیولر جو استرا و غلاف انفا که چند بیدست و فزندی و
 دید کلاید و جوان ریخی او اقله و قزل سچکی دخی دیولر جو ارف تختی باشد که
 انرا ناخواه و زیان هم کویمد جو بان لال دادن شبان مزید دیولر بر و فزندی
 عربی مگاه دیولر جو بان لالی بر خوش قوفا غنجد طلیت بدست مکی عبادت و
 بقویمه و سطلایون و مستغلبین دید کلاید و غنجد جو بان طلیت عصی
 الوا غنجد جو بان و ددی نه نازا لال غنجد جو بان فال غنجد لال حسگر و نری
 دمور دیولر جو بان بزرگای بوناف دیغنا قوس دیولر جو بان لالی سود
 اوق دید کلاید و جو پچی خشیب الصیبن و دیو او زکاید و عل معنا سنه
 چو پیا نشنان فارسی کلشوی و ریخی بشیره ادما لک و بشامده ضار و افاف
 دیولر بشام جو غنجد ریو حه بیلا قلو دیو بتر اواند اغو قوندی دیولر جو
 قوچ اشجار غنجد دیو دن برا غنجد را اول طلف دیو دیو دیولر جو بدیو عربی جنس
 فادای سینگ و ترکیان اکه دید کلاید موه دیو دیو لال غنجا سفایان کاشند
 چو پینه و چو پینه و چو پین و چو پینک ریخی باشد صوایه که انرا کاد و انک
 خاند و خوسوی انرا بیو ری کاد و ان و ترکی جعفر خان طوی دیولر جو نری هند
 بسینا سه در جو نایق بقله بمانه در جو نژان ماهی نریو ری که صفی و ریخی
 دید کلاید ناند و جو نری صا و او ز سزا غنجد و سچکی که لایم بکر جو زدی
 جو در و عربیده اخلو و امودی معنا سنه در عربی طخ دیولر جو روک
 شیت و ترکی بیدان طو رقا و سید و جو ریو صفی منوی دید کلاید خود قدر
 و دخی بویک تو اقدان او و جو راد و سچکی است بشیره جو لیکنی بار کتکی و در
 انزوی باشد و وطعم آن تلخست جو ریو شناعی را کویند از دخی که طریو
 بار او و جو چو قوفا و قی غنجد جلوت دیولر جو حه جو ژه دست که بیچه
 مکیان باشد جو ریو بیخ شامید و جو بان و جو بان و ریو انکا و کافیک ضایت
 خشیبوی باشد و او خورند جو دیو کاذبان بشیره ادما لک و نشان
 معنا سنه صا و ان افاف و صا و ان انشاب و فادای کلیمشوی دیولر جو
 کند و او لک دخی و را و مصله ایله که کو کند و فادای سیدین معنید و کاکتدی
 دخی و لک کو کند صفی منوی دیولر خود قدر و صفی ته مانی و نایق ایله
 دیو و صا و و چند و دخی دیولر جو دیو و جو و جو زدی و کو کس کلند

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

۱. از رضی فریق افین
۲. دریم
۳. دریم
۴. دریم

[illegible][illegible]

[illegible]

5.23

سودی اولودنا حقیقه بخاری و حمله بتوع اندن و قنارت قد و دوسو
ایله حملو و درق طویل و سکو و درقند اصغر و رنگی و رفتی بر بخار
دیدگی و دراجست که سفید ازنا حمری و صندل و دوسو
انرا حمری و ازنا سفید بخارند و حمری و نوری از سفید کوهی باشد
و بیوناف سلو و سیلو و سول و موط و سید و سول و توکی و زرد
کوند رساله فضینه ده حمری و زرد کدو طلاء و افرج کجی سول و دوسو
ایدل و حمری و سفینه سفید سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
اسینه و توکی و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
اعا و سفید و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
بو حمری و سفید و سفید و سفید و سفید و سفید و سفید
دخ و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
حمری و سفید و سفید و سفید و سفید و سفید و سفید
حمری و سفید و سفید و سفید و سفید و سفید و سفید
بو حمری و سفید و سفید و سفید و سفید و سفید و سفید
و قادی بخور و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
خار و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
نوری و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
درد و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
جعفری و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
نیا و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
بو حمری و سفید و سفید و سفید و سفید و سفید و سفید
طال و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
دخ و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
وس و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
شیر و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
خار و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
فته و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید
کل سنگ و زرد کدو سیل و نوری کدو سیل و سفید و سفید

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

135

[illegible]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله الذي هدانا لهذا
الذي كنا لنهتدي لہ
ما كنا لنهتدي لہ
ما كنا لنهتدي لہ

[illegible]

والتشاميه فليخيه و قد رقد سرى في اولد و الحاناجينه و مسانوت
و سناني و ستايس و تسوره و ستفا و تسلسيتي و جتفان و ركاني اخل
دخ في اولد بستاني و صحراني اولود جستان خستنه فاديسي اس خنك و مزنيه و د
و صحراني خستنه نوري و تره نيك و يكه و توكي جتي و عرب سب الكشاد و دلو
خودل و توكي كيه جتي و دلو خنده كيه و عرب د قاتا الخندره و خشي اولد مشابه و لو
معد و يا خندره جتي اولد نيكه فاديسي كنده ديك و دلو خندره و خشي اولد مشابه و لو
برخا و ددو خنق شينج توكي توكي بيان شينج دلو خنق و فاديسي و روتيل
معنا مستعمله اولد حضل معنا استكاه او بوجله اولد و ددو خنق
توكي و كست دلو تانجا و توكيه و دوقه كه اخو غايسته و دلو عرب سم الخندره
ثا الكا و خنق و قد خنق دكه و دلو سياهي اولد و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
خنق و توكي شينج خنق س فاديسي اولد و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
فاديسي موق شينج و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
و عرب ددو الخنق و سنوا و قنره و يا خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
يجبعت زياده نند و خوند و ان خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
براند و ددو خنق فاديسي نند و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
كوكبه شفا قتل ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
يا خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
و نايده و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
براند و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
جا و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
خنق شفا لوبوق طوخ و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
قلقان بالقه و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
رايله فاديسي اخو ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
كلاه و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
خرقان معناني و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
تبا نند و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق
خون فون خند و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق و ددو خنق

[illegible][illegible]

[illegible]

3.

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

دایمی آیت اولیون اوق د فرخاخ قافله قشید و شیرازی دار
تمک د بول دار پیران یحب یخی اند د ایا واحد صیتی یونانیان
دیوین قوای جو قد و ارجین و قرقه القیغل و یرج داریوی
یحب عودست که ازهم بخور سوختند د رخا طای و یی عریه خول
ایض ج بد کلید و اما کش طایری سق القلت دودا دوی سولان
دیند کلوی د واد و سولان یونانند و قور د شکیلین یو قری توکد
دوو و صقاله دن ظهور یابد و فارسیه سولان دیوین سولانی سولانا
رویی غیو و یوس دودا دجهاد تنکابانک بسفایید و دایچی موو
ایض ج بول اولی جو قد و علی الحقیقه دایچین معناسنه دخی سولان
دازد و عری عری قافله قشید و دده یحید و دایق یو یاعشی قوت
معناسنه دودا د شیشمان هند یجه قند و یو بسفل هنری و عری
عود قری و یو یوی لغی او د و ماری دیوین یو دایق دیند کلید
او دینه یوق یا جود قوی قریخ اولسه دایچه یی کو د هندید و اطیب
اولور صراحی حقه قاره حاک دیند کلوی د کد و دیش دایق یو یونانین
اسو غند و دایچ و یو و تنکابانک اسم ایدامو دودا دایق یونانین
اذا د دختد و دایق فارسیه اسم یو یو دایق سوک ایا اند و ارج
هندید عری قافله قشید و دایچین تنکابانک بسفایید و دایق
دایق شفتا لود و دایق شفتا لود و دایق شفتا لود و دایق شفتا لود
دایق شفتا لود و دایق شفتا لود و دایق شفتا لود و دایق شفتا لود
انک ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه
اولور تنکی یوق دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه
قرص نه دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه
دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه
میسین کشید و دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه
دیشل دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه
میشنه سدا دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه
دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه
توکی کو یو اوق دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه
معناسنه هندید و دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه او دایق ایچنه

دایق دینه اغا جود و دایق هند یجه عجب دیکد دایق عری صعو
که دجه دخی بول یو قشید و دایق عجب دایق عجب دایق عجب
دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
عجب عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
صحنه او دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
معنک دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
اسمید و دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
اند و دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
دیوین دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
فود دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
عجود عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
شکل منکله مای و سباه و قافله و دایق عجب دایق عجب
حیاطاس جیلد و دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
مرد مکون دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
ججه کوکی و صفتی کوکی و فارسی دخت سفال و قوناق و یو یو
دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
دال و تشدید دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
دیوین دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
فادسی عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
دیوین عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
توکی عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
دخی دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
کشش کایان دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
دیوین دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
نوخند دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
نخازی عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب
دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب دایق عجب

[illegible][illegible]

[illegible]

— 62 —

[illegible]

[illegible]

1979

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

مفتی صاحب فرمود کہ کیا کچھ بچہ پڑھ گیا۔ اور نہ
و نہ پڑھا۔ کہ تو اس پر اوردہ کر دے۔ وہ فرمایا
ما لندہ لکم وہ بھی کہو کہ تو کہتے ہو کہ اس کا
وہ کیا کہتے۔ تو تم کہتے ہو کہ اس کا
برادر و از اس کا بھائی ہے کہو نہ
و نہ کہو نہ اس پر دہر دہر

[illegible]

بسم الله الرحمن الرحيم

روایت کنند نام را و بنیاد نهاده خلدند و بخوابند

[illegible]

24

[illegible]

وسپناه که نامهاش علی التوفیق قلند و قلند صار و قلند یمن و شیعان و زانک
الو ساکنه باشند زانک و زکی ساکنه و عربی علی و فارسی در وجه و زانک
و زانک مهر و داد و بیست کمان و دینک باشد یعنی خاصیت با و خرد و زانک
شاه حواله هستند و او در حد و در حد بر اعاجد و آند و زانک و زانک و زانک
بعضی و در حد و در حد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
در حد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
یا خد صمد ال اعاجبه در حد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
در حد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
الفا و ال شعری علیه و فار عظیم حسن الشعری و فار عظیم و زانک و زانک
لیوا و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
که قیا و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
سپناه و سپاه بر طیب و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
در حد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
کریه و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
عصود و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
او و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
زبان و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
بهرق و فار و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
لسان و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
در حد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
زبان و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
بشکل و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
ملید و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
جزای و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
سری و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
شبه و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
اخر و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
تو و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک

زبان و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
عربستان و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
در حد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
استی و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
کو و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
مهر و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
تاب و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
زهر و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
معد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
صناد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
در حد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
قد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
زبان و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
ان و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
من و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
متین و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
حصه و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
قرد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
مع و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
زبان و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
ایت و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
نیاته و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
المهر و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
شبه و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
زبان و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
زبان و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
فاد و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
نام و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک
زبان و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک و زانک

برنج فروغ اولودورس نوعنه ذرا وند وند طوطی بل د بد کلویید
تو نوعنه دخی ذرا وند مده دیو لری که ذرا وند مده سوحد و تو نوعنه دخی او لور
که اکا ذرا وند طیب دیو لری مده کو دینک عین دینک و فغان قلبیا طیبسی دیو لری
فروغ ثالثا در وند وند دایه دخی او لور که اکا سوحد اولوداد دیو لری یقال له طبله
الخطاطیعت و یخبره الخطاطیعت فتمنه المده سوحد و هو الا نخی و منه الطویل
وهو الذکور یقال له لیکرا له بموجب تین اولو مضمومه و الا سوحد
ساکنه و مرمله مفتوحه و الف ساکنه و لاه و مفتوحه مشدده و نه
قرینه صغیره و تینیه یخبره تین رسته و قنانه الخیه و قرینه الشیخ و منه فروغ
رایع یقال له عودا الاولاد و هو تین یمنه ذرا وند اولو طویل و جمع اولو
عزراة علی و درقه و زنج و اکو فخرنا منه انتهای القافیه ذرا وند طویل
که ذرا وند نود و نیکه ذرا وند ک اکیکه در کجورن دوه ایکی دیو یو یلیه
دوه لک دیو و یخبره زیناق و اکا لسهده مسبقان و مسبقان و مسبقان
و در و می و تظیل و قون و قوناق و اسطو لو خوا و اسطو لو خوا و نازه منه قنلو
لو خلیلی دیو لری آنتا مضا قاراضه و ایکی کو یکیمه در عشا خطا در اعتماد اولینه
ذرا وند مده سوحد و نکی او قو قونان دیو لری بر اولو ک کو یکه در فاد سیه ذرا وند
کود و اسفغانی سوحد اولو ندی دیو لری مده و و یو مقنا عریضی و فند وند
دیو که که ذرا وند مده در دینی ذرا وند ک و منجسید ذرا وند مده و
دخی دیو لری منجیه کجور ذرا وند کجور ذرا وند مده سوحد اسم قاصی دیو
ذرا وند مده دخی دیو لری که منجیه کجور ذرا وند کجور کجور کجور ذرا وند
دید کلوی و تان کجور کجور ذرا وند شان فارسیه سوحدی استا سندنند و نریه
خیری دید کلویید ذرا وند فارسیه در معنی ذرا وند در عصبی صغیری استا
فادریاب کل کلویینه دیو لری و تین ذرا وند را کو یبند ذرا وند بریاسند
ذرا وند کجور که تکی ککاک دیو لری در سوحد یخو صوریید و اتحاد رشتا کجور
معنا استنه دخی طلاق اولو که آیه در جمعا لیه در سوحد دخی طلاق
آقا سوحد استنه دخی مستعلا در سوحد طلاق خالی باشد ذرا وند
جوا سوحد دخی طلاق سوحد دخی صید دیو لری و ذرا وند فارسیه سوحد
دیو لری کجور مشتمل د بد کلوی میوه در ذرا وند فارسیه دایه فروغ اولور
کو کسقا اولونه سکسواد و کو کسقا یانک اولونه ذرا وند دیو لری تو کسقا سکسواد

✓

[illegible]

امور شفا و قدر سپیدند نه متورق میشد و در سبزك و سبز كو ابعثی سبز قیاس است
اما بعضی گویند كه آن عكس باشد سپیدستان سحیحیست آن قیاس سپیدان مندر
كوبك همه می مضاعفه در قیاسید كلیا فاجاك میوه سپید را نك سخیزیده عربی
مخفف است در لری ترین آن مخفف است و میكنا و بنطی طهار الكلب و اطناء الكلب
و یونان كلانا و مكنا می و اوقصو و میثا در حی در لری سبزان از افا و در خنجر
سپیدست بعضی اینجست باشد كه از ابعثی فصفه و بزرگی و بیضه خوانند
سبطاق خود را در فارسی سپید كند كه در لری سبع الادری بالدری قره كه
عربی اسد الادری و افا در حی در لری سبع الشوری اجهه صابجی معنا سسته
افتمیز در سبع الكنان عربی و عا شون و عا اهل قرعة الكنان و اهل مصر
خاموا الكنان در لری سبك زرد قیاسی گویند كه در وی عكس نیستند و روح كند
سپیدت مر دشت را گویند كه بگو قیاس خوانند سبك اسم شتر قیاسی فیارا
گویند سبکی هندی و زغنه در سبستی عربی قیاسی بلاك تركی قیاسی
دید كاری حیوان در سپید تركی و زرك دید كاری مخدر سپیدان و زرك
كه عربی حوی و قیاسی اسپند و ا اسپندان در حی در لری سپندان خود و سپندان
خود فارسی و شمع تیره را گویند سپندان تیره اسپندان و در كاری قیاسی و توك
سبك كاریات و ذی عربی عبا انقلاب و قیاسی سبك كور در لری پیو باشد
خاصا و لو كرك مثال دشته در تركی قیاسی در لری عربی خاز و سپید
كه در سبوت سنو در كماله الغول در لری سبكی لك ناله سته و تركه
و قیاسی نه اولان قیاسی اسپانیا اسرا نید و عربی اسان الحوقاری ماهی
مركب و كركه مركب البقی در لری سبكی است سید و سپیده و سفیداج در حی
در لری بهمنار سپید لك محققید و عربی كرمه البضاد و در كاری و در عشا و سپیده
چیزی باشد در وی تخم شراب و سركه ناهان دان بسته شود سپید و سبانه
و زرك طامند و فارسی شبه و شبه نوك در حی در لری سپید اید اسپید لك معان سكه
اسفید اید در تركی استوخ در لری سپید و قیاسی عا جید و عربی غریب در لری سپید
ناموكا قیاسی باشد كه عربی بعلقه الجانه گویند سپید برقع باد و و دشته باشد
بهینیه قیاسی سبید سبیدانك خسرو داد و در كاری كرمه البضاد و در كاری
مر د سستی باشد مانند سپیدان افز و در كیاساف سپید و تركی سبید باشد
سپید خا و عربی شوكه البضاد و در كاری بناند سپید مهره قیاسی
ایت و بچینی در حی در لری سپید خا و فارسی سیده عربی اخیند و عربی باغی

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

صوکه ده بی صورتی سید که عربی جو جبرالما و قرقه الهی و لرل کون
عصفور و پتند و سواکل عرب تدج دید که و نشا و فارسی نود
در لرل سول عربی و سن در لرل ناخن باکی شد و دسوان و دیک و کوی قرزی
و کول و صقالیه دن کلور و سوما سسی جهقد سیمای قن و نالی قوت
نشا می نول سوما قون و سیمای خور و نایله اسفا ناند و سوما قون و
سوما قون و نایله و سیمای خور و نایله اسفا ناند و سوما قون و
دخی و لول و کوی قون و نایله و سیمای خور و نایله اسفا ناند و سوما قون و
سوما قون و نایله و سیمای خور و نایله اسفا ناند و سوما قون و
که هند نایله و سیمای خور و نایله اسفا ناند و سوما قون و
سوما قون و نایله و سیمای خور و نایله اسفا ناند و سوما قون و
الممله صی الحاء سیمای خور و نایله اسفا ناند و سوما قون و
و سیمای خور و نایله و سیمای خور و نایله اسفا ناند و سوما قون و
سه که و کوی قون و نایله و سیمای خور و نایله اسفا ناند و سوما قون و
حسک و دید که و سیمای خور و نایله اسفا ناند و سوما قون و

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

تجیر الماء و کرمش و قرن العین باشد سیاهان فارسیها قارسیها دان افکنده و بمصره
 حاء الأشفت و دیان نموده سبزی در لری زبیری ایله سم القادون مصصود عارف
 حرقه استین شیخ البحر سمط حد در و اریح و قار غمان سست حد عارف
 حافرو سست دخی در لری سما و بنیاد در اید اده سندن بنیاد حیران ایسه
 اولو رسناد کمره سرفقت اما سماد جریده کلا اضاف و لخم فشتی معصا سراج
 سما در و نانیاه سدر نه به الخدر که عرق عرق در لری سمار و غنی ای اوقی که که
 فادی سوسا درق و عرق اسل و کولان و دخی در لری اما لخت مصره اسم اسلادر
 سما در لری دخی معصا سندن و سما قار نه تری و قرطی اوت و کفشی اوت و تتم
 و تم و یونان در و ون ویرسو دینقوس در لری قصه و کوا عرق سما قار اتا غن
 دخی در لری عشار اما کویک ما دخی قواسمه مسما در سما و ولک کویک و
 کویک جین در لری سما در لری یونانیاه سود و بدکاری سکدر سما القیمی لری ادر
 که یونانیاه اسفنجی و قاسو لیا دخی در لری سما اما اصصعین قوشی که
 جویک که ایله جنک اید سما در و سما در و قار فاریسید و کاکاه در و یونان و حایه
 دایس و بنیز زمار دخی در لری سما و سما نا و سما قار و یونانیاه شجاریه و زرنانه
 بلادر جانی و بنیز که عرق قیتل از اید در لری کویک اید و میرد و ترک دخی در لری
 یونانیاه در و د و عرق عرق و و سما در و نانیاه و درده و دکاه و شمش در لری
 سما قار بلادر جیندر و سما قار الدانی کویک از نه در لری کویک لیا و لیا
 ما در و جیندر سما قار سما قار اتا غن در سم لخت خند در کویک و قویه
 بنیزه در جیندر و دایق اوق او عرق در سم لخت و قوت در عرق دخی در لری
 سم لخت میوه سمن سد در اوق او عرق در سم لخت و سمعین و سمعین و زنجیر در
 عرق عرق و جیندر ماد در و د و لری بنیاد عصاره که او عرق اذن دخی در لری سما
 مره که بدی قی اولو در سما قار قفسی و اوت و سما قار اولو در سما قار و بنیز
 سمعین و کویک لیا و کویک قی و سما قار جعفر بنیز ایله کویک و کویک و کویک
 بنیز عرق کویک لیا و کویک قی و سما قار جعفر بنیز ایله کویک و کویک و کویک
 الیضا که فانی در و عزاز حشاش دخی در لری سمعین و سمعین و زنجیر در
 سمعین و کویک لیا و کویک قی و سما قار جعفر بنیز ایله کویک و کویک و کویک
 سمعین و کویک لیا و کویک قی و سما قار جعفر بنیز ایله کویک و کویک و کویک
 یونانیاه و کویک قی و سما قار جعفر بنیز ایله کویک و کویک و کویک

[illegible]

آنحرمیده سحرین اله د بدکاری اوندو مقدار سحرشسته کلی باند و درلر اما
بعضا درون قلب و قوتیه دخی درلر سندر طریقی آخرینانی اخیلویس درلر
براوندو رعیش اما فقیه درکه اخیلویس لغظنر علط اویلی و لک درینر
اخیلویس قویانیه سندر طریقی معناسته دور سندر هندیه عود کدر سندر
سندر هان معناسته دور سندر برینجه درکه پیچکدر و درلر قورلد د بدکاری نچرور
دیمشور ششقه ترکی کلچکان عربی این عربی فارسی راسور درلر برسجواندو سندر
سیاهانیه درلر سوزنر معناسته سننیا را یونانیان جان سوزنرانی معانی سندر
قوتانی کسوفعیس و ابرعلیون دخی درلر بقصر سنیغها واضطرا اعراف سندر
نیاندر سنیف میخ یبرایعید و اعطط دخی درلر سندر و اذله راسور برینطریقی
اوطیندر و ترکی سینه قورقور عربی سحر و سحره در سحره و فارسیه برینطریقی
که اکالان سندر و کاسه ششکل و عربی سفلف درلر سندر برشاهیبر یمندر
اما یانامنی خاقان و لئی دخی مریدر که اکالو عربی باز املولک و یازا اوسینی دخی درلر
صق معناسته دور سنیقا و اویلسا د بدکاری کبر سندر نامز و لئی و سحر الحرام دخی
درلر سندر آتش جتی طاشند سندر اخی و یامقنا طلسنا دور سندر آحر
سحر ادرسی د بدکاری کوسم قانلد سندر اسپندر سحر ادر سفیقا باشد و اوت
سنکبست که دروتان و تده اسپندر هم میرسد سندر اسکان سحر ادر سنککه
سندر آشنی ناوغه و لئی و لوی اذخوما باشد سندر کان صعو د بدکاری
قوشند و سندر سحری هندیه و تانی قلدی و سندر برستو سحر الحرام طلفدر
سندر بستان سچکستان سحرغنی و اود سچکستان د سندر و کان ناوسنکست
الوان و عجایت و نو و سوست که سنده بان نیانی کنند و اواندک برکان
نیز میسند سندر دشت ادرک دشت درکه قلوبغه دور سنکسویه سچکسویه
معناسته و رابط سحری و عین السرایین و درلر نقاد ادر و وه صلیحی باشد و
دیگر سنجکانه دیه یمنند برهمدر سچک طولود که سچک و ترکی و سندر
و یغی کاسه دخی درلر عربی بود و در سندر جهود سحر اليهود که دخی لریون
دخی درلر سنکسور و یملعوق قوشی که یانی ادر و دکلر برورعیدر اما قضا و
دخی دیمشور سندر سبوا خط سحری که اعیان السرایین درلر سندر حمار
الحرام را یونانیان درلر سندر سحر و سحر ادر ایدک دخی و سحر و سحر سحر برلور
سندر خرق سحر اشعر سحر اما بعضی کوید که سحر اشعر میسوزد
باشد سندر سحر یکدر و عربی بولت و غا و الجو و فارسی اسپینج و معربا سچکدر

[illegible]

ستون در در مشعل سبزه است و چون حرفا نگاه می کرد صد و سیصد او را ندان
و نماند و خونی که خانی قادیان در آن روز به روی فرجه اند
ضاری چنگی و خانی سه روز و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
خوارک و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
دو و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
کسیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
دول و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
برای معنای سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
بوسیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
برف و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
هند و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
عنا و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
جوه و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
مکی سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
آنکه مریم با صیقل او را در روزی که در روزی که در روزی که
سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
یونان و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
که در آن روز و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
کاما و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
نیز و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
ذرا و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
دیک و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و
با سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و سیصد و

[illegible]

152

[illegible]

شتر غار و شتر خا در ترکی دو و یکند و در آن دخی در ول قادی کنک
صحرای دخی در ول شتر کا و بزرگ عرب ساقه و قادی بی شتر کا و بزرگ کا
و ترکی دو و یکند و در ول شتر کا قادی سید عربی و قادی بی شتر کا و بزرگ کا
حرف لیسین الجیم مع الشاء المثلثة الفوقیه نشأت و قادی کوزل
لذی الجیم و قادی بزرگ و قادی بی شتر کا و بزرگ کا
فیضاع البطن و فیضاع الخرج طین انسانین خاصین اولون صوغی اقد و که
صفر دخی در ول طین حاک البطن دید کلیدید و فیضاع حاک دکر اولون اقد و که
را قادی حاک اشد و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
منوا و اعزندن بر و فیضاع قادی سید و قادی بی شتر کا و بزرگ کا
عاشه در ول بی شتر کا و بزرگ کا و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر کا و بزرگ کا
بر فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر کا و بزرگ کا
بشتر کا و بزرگ کا و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
دید کلیدید و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
طیاق دید کلیدید و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
مصریه در ول و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر کا و بزرگ کا
فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر کا و بزرگ کا
لونی لیسین الجیم مع الشاء المثلثة الفوقیه نشأت و قادی کوزل
در ول بر جریه ده اولون و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
در ول بر جریه ده اولون و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
فاد سید و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
دخی طلاق اولون و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
در و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
سروا جید و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
در و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
که عربی جید و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
در و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
در و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر

و ترکی دو و یکند و در ول شتر کا و بزرگ کا و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
سراج القطر و در ول شتر کا و بزرگ کا و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
الاق صرود و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
سراج جوی و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
بشتر کا و بزرگ کا و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر کا و بزرگ کا
و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر کا و بزرگ کا
بشتر کا و بزرگ کا و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
دید کلیدید و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
طیاق دید کلیدید و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
مصریه در ول و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر کا و بزرگ کا
فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر کا و بزرگ کا
لونی لیسین الجیم مع الشاء المثلثة الفوقیه نشأت و قادی کوزل
در ول بر جریه ده اولون و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
در ول بر جریه ده اولون و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
فاد سید و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
دخی طلاق اولون و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
در و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
سروا جید و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
در و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
که عربی جید و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
در و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر
در و فیضاع اولون و فیضاع اصطلاحد و سینه قفقی در ول شتر

فوقه دیو شغل قنار الی که تم الصف در لری کجایه عیسه شغل شغلی
برای عربیه عامه و کجایه آواضا و قریبه اوچک دخی در لری شغلیان
بحری قنادی و لری و شگل یاسیده کجایه رسیده و قریبه قنادی و قریبه
کجایه و لری و کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه
او لری و کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه
فوقه دیو شغل قنار الی که تم الصف در لری کجایه عیسه شغل شغلی
برای عربیه عامه و کجایه آواضا و قریبه اوچک دخی در لری شغلیان
بحری قنادی و لری و شگل یاسیده کجایه رسیده و قریبه قنادی و قریبه
کجایه و لری و کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه
او لری و کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه کجایه

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

३

341

[illegible]

حرف اطاء مع الالوم طالع فتيحه كحل ونا عيبد رفا دسي هو پوره
 ديرل طالا ضعيه ودمد رفا دسي خون رنگ فان ديرل طالا كسر بله خر مولا
 ديد كلاري شل و مشهور در دهي معنا سته دخی استعمال طالع طالع مشا
 دكه خوما قو دضنك هونو سچيكدن ظهورا يدي نيد كه اكاه اغريق و خضيد
 و صنب ديرل و معالان شجر نيك كيسينه و موز ديد كلاري موه به و ورق
 اوز به دخی طالق ابدل طالع و خلع قزاده تكي كنه ديد كلاري و كدر
 فادسي ناد ديرل طالع شقوق كاسني تري كه توكي نان كوشكي و عرق
 هندبا تري ديرل طالع تون اشك ماد و نيد و او خلسا ديد كلاري كوشيد
 دخی ديرل طالع كاسني بر بريد طللسا بر فوج صغير صدد قد و بر فوج
 نيا ته دخی طالع قايد ديد كه خوف سچيكي اولور طالع من اسناء اليجند
 طالع عربي كوكبا لادمن و عرق الغروب و سرياق حساسيا و تركي اود و يوك
 و لكات اخنيه ده كوكبا اروعا و حسنيما و دمن و حسنيما و اسفل و فوج دخی
 ديرل كوكبا كوشيد شقوق طابقه طالعها و لور طالق و قز كيه و التوت
 اوق دخی ديرل طالع جقوق در ديه شمشق ككد طليا اسوديه ناز عيبد
 برصد و صغير كه نان و توكا بله برل خالبا طالبا مصغير و طالع طالع
 يستا نيزد كيه خوده و قز و اولور توناق و يوناي و انوماد و برل خنه ده طالع
 ديو لياد ديري طالبا و طالع مني اهل مصر طالع و اهل شام طالع من
 ديرل رخدود صدد قد كوكبا بله برل حرف اطاء مع اليم طالع سونور
 يونان دوز و نه و اكسها دخی ديرل طالع شاهداد و طالع اهل عربي
 خورج لاري بيدا بغير تركي كنه كنه ديرل طالع شوكرا اندا بالداران
 طالع طالع سنا قد رشتن قد كنه كنه قزبان و قز سوند ندر طالع و خنار
 حرف اطاء مع التوت طالع اهل طالع و نيد و نه ده رنجين مباد
 حرف اطاء مع الالوم طالع و نيد و نه ده رنجين مباد
 جد و اود طالع كندا كه براسه ديرل طوبا و اسم سناء سجد و صديو
 طوبا و الی ع طالع شاه و طوبا كس يونان ديد و صلي كنه سنا طوبا و
 عربي سجد و طوبا و بر فوج و كنه كوكبا كس ديرل طالع و نه ده رنجين
 جليله در طالع سنا و بر فوج سنا و كنه كوكبا كس ديرل طالع و نه ده رنجين
 اولور طالع عربي و فادسي شير و اود رل سنا و صغير كنه كوكبا كس
 ديد دخی طوبا و قز عربي سست ديرل طالع سنا و كنه كوكبا كس

چیزی مالوحت واد و طین لاکل و طین صفاکا و طین نیشا و ردی
دخی درلر طین شاموس حذف و اوابه شامس و کوجا اودخی
درلر تو قشقیق ویز صناف وقت و یکی ملائنه شبیه و تو مقدار
املا ریاضی اولور و تو قشقیق غایت رفیق و اق و خفیف و زخا و
نسبانه بادشید و ریاضی قشقیق دخی صوابچو سه یا غلی اولور قریب
کلور طین و قشقیق یاده حلاصه و قشقیق خفیفه کنور درلر کونک و
زباده یا غلی و بر مقدار مالوحتی جامور و در دایمزه حلب کپل
درلر طین المصلطی کل زخا و اولور قریب دخی درلر طین حیا اولور کولایطین
و صوده سرخ الاغلا و در سنای طین دخی درلر طین حیا اولور کولایطین
قیمت لیا و زکیده کله دید کلری جامور و در قشقیق و بر قشقیق خفیفه
مائل و باغلی اولور لری نو حلیل و قریب سی و صوده مالاغلی حلی و
یاد انداختند و دخی دید کلری حلاصه ظهور یاید و طین الکوم سوسونا
بالودند کلور سیاه و قریه الریحه بر طین قد و طین ارمنی بالودن
کلور سواد مائل قریب و طین قد و طین حلاصه در یاده لون و زری
صغیره مائل قریب و طین قد و طین اندلسی سیاه و خفیف اولور طین
دوخی بر مقدار قریب و کویکه مائل اق و خوشبو اولور و اق نوخی طین
قریستک بر مقدار طین اصفی قشطنطنیه حیا ایستند و باغلی ارمنی
حاصل اولور سواد مائل صادی و او زخا صودقه صمغ منقوشند
طین صوفی حلاصه و خوشبو طین قد و خوشبو و اق صوفی حلاصه و باغلی
بقعه و کنور و طین دخی خفیف و خوشبو و صافی و غایت خفیف
اللون و بر قشقیق و مفسول قشقیق شکله مصنوع و بر قشقیق کویکه مائل
اولور و حلاصه سی خفیف و طین فارسی شیر انداز کلر شوخ و زخا و طین
مائل و خفیف اولور طین اخضر طین سیوا خد و طین ارمنی باغلی حلی و طین
طین ارض ایستند الیسی طین اسود طین الحلال طین ابلان هو الطین
آذوقه باغلی و باغلی کلر سنه و قاله طین مصر طین اق ریاضی طین باغلی
و طین سامیانی و طین قوطا و باغلی درلر طین حیا طین لایند و باغلی
ایستند و برلر طین الحکمه طین لایند و باغلی سامیانی حیا طین باغلی حلاصه
منسوب برلر طین سلوان حلاصه معروف برلر طین و طین ایستند
طین قشقیق و طین طعلی قوطا و کویکه حلاصه و برلر طین حیا طین لایند

طكان دیوانه عایت یا منق و قراد منق زیاید طین قریسی برقر منق
زیاید بر یو صادی طری او ری او و طین الاطل و طین صفیان و طین
بشایوری طین حواسا یبند طین الکاحن و طین الزاهب و طین بجری
طین محق و طین آخر و طین مغره و ده طین بجری المصلط و
طین حیا و طین حوئی طین المصلط و طین حو طین اندکی و طین قازین
شاملا و طین الحکمه و کجانه ندانه او او و سوزانه مدکور و
طین کاحی طین محق و طین مصری الاز و دیکاری که مصره او و
قد و نو و کجی و دیشانه و روسک و دیکر و داو و قد وینه مشا
طیو سنا و حریق و طین و دیکر و کجی و نو و مصر و دیکر و
دخی و دیکر و طین و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
حاجم و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
الضیع و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
اهو و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
کالهرة منق الزاحه و بقال له بالکرمه و دیکر و دیکر و دیکر و
عطاء الله من انواع الملوون طین الحاق و یستاف شیخه ابه مالک و دیکر
عقارب و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
طری و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
قطا و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
اغاج و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
چمال و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
قبیر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
کد و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
که و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
او کله و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
دید و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
دید و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و
ولا و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و دیکر و

[illegible]

3775

شاه صمد در سجده گفت ای شاه من شده در کوه غامد من به در کوه کوه و غار و کوه
در و نش و اما در زمانه باد می در در بیدایه شبیه و ساق و غنچه
صاف و طایفه مشیه و طعی که در در بیدایه شبیه و ساق و غنچه
رخانه در در بیدایه شبیه و طعی که در در بیدایه شبیه و ساق و غنچه
محض و طایفه مشیه و طعی که در در بیدایه شبیه و ساق و غنچه
الهی المجله مع الشاء المشاء الفوقه شته مغنی سعادته در
اما عشیه مغنی به در مصطفی و لی و کوه عرب سعادته و نش
قادی و محو قادی کلونیک عید بقضای اسماء و نش و نش و نش
در محو بقضای و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
عشرین و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
عشرین و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
من اسماء و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
مع الشاء المشاء غش و من اسماء البر و نش و نش و نش و نش
معنا سته در نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
بر اعا جده در نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
فتح الماری که وی بال و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
عش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
عشرین و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
نوی و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
بها قد که به نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
عجب و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
عصیف و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
عشرین و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
قادی و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
استه در نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
بسی المجله بال و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
وا نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
الربید و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش
خود و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش و نش

[illegible]

3.

[illegible]

المصنوع من النسيج الذواته والسند ورجل كل ما لا يعظم ابداً واما دور وهران
فالمطلوع من تحت الخاواست وازا حارها ما تند قلوب يحيى بالمشهد ودر بحر
خامه غرقه كوكبينه كانه طليست وحيا لها وادني كوكبينه رمضان
وقا ويحيى را كراد معناسته در غروب ودر بده وسلك يسى بوزه
فادسيان جناح دآما دايه زده افراح حلو بودند حربه ماغى اولاد
فعد ودر موى دكنه در موى سد عينا الغلبا حديد ودر موى نيلوفور
روميه غمناق را زل اما اهل اكسوا صلا سخته كبريه در لبر موى خ
رومى مسعايا الحى لبر موى صفا صغى دزده جوهره كوكبى ضارخا حاج
وزده چاود لبر موى ادرى بوزه حديد ودر موى قبايض وزيان
ديك كوكبى كه مستحله در ختم تحريك در ميشاور موق الصبا غيت
دزده جوهره موق النيس ميان كوكب موق حرقه الصنبر ودر موق
دارهون ودر موق دارهون را سكه اصل السوسه وزيان كوكبى معناسته
عروق نيجده هدهى سربه دلى لسان الصناقر معناسته موق المصف
كبر كوكب ودر موق نافع بالى اسيد ودر موق ودر موق اسنان من اسفاه
القطر فزع من الكاه عمرة مطلق زلا ودر موق كحى وضا ودر موق
غرضان صغير يد رند موق معناسته وفاقا موى القضا بالى كوكب
والمد والى الصبا ودر موق معناسته وفاقا موى القضا بالى كوكب
يفتح اليمين والى المند موق اوي بطور ودر موق مينا قه كساق الازيا
وحتنه وافره مسكافه حريف بوزد ودر موق الطير مشود ودر موق
العين مع الزاء الجمه عن افاسد ودر موق عند المندابه ودر موق
و در موق كه موق قيلند تد نيز كوكب موق موق ودر موق الصنبر موق
صغير ودر موق ديش موق ياد ودر موق ودر موق ودر موق حرقا العين
مع السند المله عسا عسا قافه معناسته ودر موق بوزد ودر موق
انكروست كه موق كوكب ودر موق لينا طوى ودر موق بوزد ودر موق
عسباد س نالان اينك ودر موق ودر موق در موق نيلوفور عسباد براغلب
وبرا حار ودر موق المند ودر موق عسباد ودر موق ودر موق ودر موق
جوا حرقه ودر موق ودر موق ودر موق ودر موق ودر موق ودر موق
من موق ودر موق ودر موق ودر موق ودر موق ودر موق ودر موق
كه عسباد ودر موق ودر موق ودر موق ودر موق ودر موق ودر موق

১৯৬০

اطلاقاً و اولدو عیسی الطیر دزد و المصقب طو حقی بال و قامش بالمد که کار
سینه بنات و قطن نبات دخی درل عیسی بر باد و فلان اولدو عیسی عیسی
نشین خیارشینه بالمد عیسی انحر بالاد و بالمد عیسی بالود عیسی
انقر یاد و عیسی لینا میعه سایلله در عیسی داود دخی العیسی دکه یونان
او و مال درل یانخدا و دما لید عیسی کرطب خودما یکنید عیسی لبت
میعه سایلله دیکلای صمغ دزیکان صفله یان و قوه کونانک یان دخی
درل عیسی صبر نیا تنک میوه سید عیسی کل حوض الیلاد درل عیسی
الشیان المفقظه عیسیه عیسیه المادک عیسیه و اولدو عیسی یزید
ظیان ماده سنده دکر اولدو عیسیه السباع بر عیسی اولدو دیکلای
قود و اولدو عیسی اولدو عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
سیدانیه در عیسیه القادیر یونان برید عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
دخی درل عیسیه الخیار یونان برید عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
خا زیکه لا طیلان و یونانیده اسفر و اولدو عیسیه عیسیه عیسیه
دیکلای و دند که طراش نه ناک صنعت نایسند و عیسیه المادک الخیار
دید کلای و دند که دخی عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
وقت غلب و قوتیه و قوتاف سید و طیس اولدو عیسیه عیسیه عیسیه
باله قیسر بد دخی عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
بر دطلان اولدو عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
الزایع عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
کونانک در عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
چیزی عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
سایوس و عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
کونانک و عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
که سکی العیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
سود دخی عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
برنج دخی عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
دو سال اولدو عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه
او و دخی عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه عیسیه

[illegible]

دیکلایدیدان سیمون دخی درل عقدا کو حان عقر کو حنی دروک دروا کا اسخ
یاخو داسکا سکی بیلان و لود یاخو د عاق قو حان یاخو کا و ایا دد عق
یا به قو قاری سکوی و یاخو استعلا اید و ل عقبان اولک کس به عقدا ی
عقید و اما ذهر معنا سته دخی مستعلا د عقر اسم کم کسرت دراصل الوما
عقر بیلیاناسو و رتیا دد رتیک و د دیکلوی و ریحکی د عقرت و بنانی سقین یز
مالا دیوس درل کو نو سکلو دند و یکلو برو سکلو قضاظر اوقته درک
بالقدود عشلر اسخ حقه اسقودیت یا الحند و د عیش عقرت عیو الشوک
خاص مشوش استقود و که فارسی اذ در دایک درل حقه قسط طایفه
کیر در دیری اما دخی ترا قو یاخو د استقودیت و لی نیک دریا ای حکم
دخی دیکلود د استقود و دخی ایله مورف د کلد عقر یا الما و لیس ای حکم
و اریخا د عقر بان بختال قو ریحکی برو سکلو قضاطر و قولا د چاه درل عقر
اوق حان یوما د عقرت تری قاری کوز و ویر نایق سقین یوما و اریخا
اسقین یوما درل عقرت یا فایا نو نایق ضامر نما که رنگ یا پایا و قو درل عقبان
اول و فائلاک معنی ایله لغت اندلس در ترکی اوق فادخی دخی د اوم
و عری حشینه و ددیه و حشینه الطیال و کف الغش و ذکرا الادخی و کتای
اسقود حشینه و د دیکلوی د کلد و اوم استعلا دخی درل عقرت حان
اوبید د عقر کوهان و عقر کهان عاق قو حان د عقر کوهان و عقر کوهان
و قو حان و قو کوهان دخی درل عقره و رفیع و رفیع دیکلوی عقر عقر
الانسان درل قسوق چمه قانی یحون اودنه طاش و عقر عقران و عقران
دوه قریچه سید دخی کوی و اود عقره الیخ اید و ایسی و کتک قو حنه درل
که قسوق اصل در شکو د عقره اهل مصر یا ایسی غابنه درل ترک
قو قو غا جید عقرت صق صق اند دخی کلا و د درل عقرت د کلد
نمل دخی درل عقریه طو شیخ و قش که عقره دخی درل عقرت لنب
یکو غا عده و مثله درل فارسی میخیم دیکلوی عقران و دجه اصل
عقیق مورف حقه و کلد دخی درل کس کاف ایله عاق بی عید غلور
ایله یکلدن دیا د عقره دخی دیکلوی مورف و مسقود دخی درل جدید
بختی اولنه درل عقرت به و نو عقر عقران عربان و قو د عقرت
لر و لود یاخو معناسنه حقه امین و ایا سوسان و دیکلوی غا کلد و عقر
عیکه سوسان و لعت لوری و ایا سوسان و دیکلوی غا کلد و عقر

و شیخ الکریم باشد که از اموانهای خلی خاوند ریاض الادویه صلیبی در کوه
 بویسره بویسردن غریب در قواد الخاوندی اولوالدین مومنان دخی
 عظیم در مومنانی خلی در اول الصکده بالاضع الضعفی والغوی و حجر
 الصنعت قاموس الخط عکی بیان کوکنک یاغنه دیول و زیاده بولی به
 دخی عکی در بولی و جمیع جو عکله در اول عکی سنا را ساند و اندوه
 دیول عکی ش تکیده یوق عربیه نیش دیول قبضه کل اعزبیده که
 قیناش دیول و قبضه را سنی و دیویشلو و تومیه قاله مغر سلسل
 دیول و طوشانه دخی طلاق اولونو عکرمه انقی العتاک و انقی اورشان
 و لیا عکله مرعشت از جنس کالنج عکله که خستاق ویشید عکله
 معناسنه عکله نشسته بندان که از کرمه الادیو و سنیاه داد و اما
 ترکیه بیا و صلیبی دیول عکله اوری کستانه دید کلریدر سور و بیضانه دخی
 دیول و عکله عکوب اولک خلی و کافک شنه سبله حوشف نزدیک زوعد
 اقامه بیا و ادویه در دزدون و سلوف و سولف الدی و عذال اول و قرخی
 و قرخی ال و کیک معناسنه در دنگ عکله سقستادن عکله شاول امثالدر
 عکله ابن حلیب در دنگ و دزینه چویش و کوکوب بولی حواله این و کالور
 عکله قیاد مهر و لدر و کت که به دیول عکله من اسماء القضا دیول و صامی
 ایضی دیول عکله دخی دیول رنگ قادی قادی اولدی دیول عکله
 سرخ و بولی که دیل دخی دیول و تانید و دیواس اولدی دیول عکله
 غلام سنا و باشقه دیول عکله وجه کلور دیول غلب کاسی بر عکله
 که بیان کوبیکی دیول عکله ای ترکیده قاف بیرخی دیول بر او دزیک
 و نهر بیتی اولور عکله بخله طویه معناسنه در عکله قرخی زکاسنی
 صحرایی باشد و صمغ ان مانند مصطکوست و تراخید و خندریل
 نیکو بید علی مصره حوشف کوکنه دیول غیلان الکی دلیا و تدر فوع
 نایفستة قزاق دیول ترا حشقه قزاق علیا اندر دنگ غسول دخی و معنایه دخی
 کاه مکله در دندی عکله از دیول دنگ غسول دخی و معنایه دخی
 از دیول و عکله بر مصافی دخی اشان اولخل احمالا دیول عکله فوع
 اولی اشان اوله عکله و عکله ضغدر کور که و دینه نازار یکدیور و
 مست و کیش و علی و کولر لبط و ضاوه که و و رشیدر علیا اول فایندک
 فخی ایه چو داد و کور فانی اشان ایه دیول و قال بعضهم هو صمنات

الاول حنة في قشر واكثاف حستان فيه اما يدعي علي صرا ويتد فاد سدا صبر
 قد تولى ديك علسه معاسه علي ثبات صمد و غافل طوغاي قوتش نيك
 ارككه دولر كوا القار معنا سته و غافل و غافل كنك كوكه دولر
 ضلطل عي در ديشلوقا لان در ريدا الكوم عريش العلف و هو سيش
 العشاء علف و ياسبه در علف هندي يوناني ماسقودون و سول
 على تلي و سلاك و ديك كورود و در سلهه دخی درل علف بوسى و نايه طلال
 بيان مد سته در علف بعضا رقاء الحار و بعضا خلوطا در عيشا و سول
 دخی در نيلان علفه يوناني طقس سيقون ديد كلريد و بعضا صبر در سول
 علفه يحيى كلفه و علمود جونا و نى و ديك در علف سترك و ديك كوا و تد
 اساد و نه و نادرين دخی درل علفى حلهه اريج و دونا و صبا
 كه يوناني الطور و ن ديد كلريد و علك فقال الله انك كلفا و اقبض كفى
 خضوب لهذا الامور علك الصنوبر و يقال العلك باليونانية را طيخ و و نايه
 و تحرق الشجر و اذعه كثره من علك العلك الا نبات و هو ضلع العسقم و علك
 البطم و هو اشهرها و علك الكوم هو المصطك علك و دى مصطك كلف
 علك الا نبات علك بطم و صنع بطم دخی درل و نى قوتش ديد كلريد و نايه
 الصنوبر و صنع الصنوبر سته كرف و اقبض قوتش و نايه سلهه و درل و نايه
 سا قريد و علك الاشراكوه كرك كوا با علف و نايه سلهه و درل و نايه
 علك كلف من سنا و الجنا و دى و نايه و نايه كلفا كلفا و نايه و نايه
 علف كلف كلف و در علف و نايه ما سنا و در علف و نايه و نايه
 و نايه طاقا و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه
 علوفى و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه
 كوا الصنع علف و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه
 القبطى الاول و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه
 العدى و علف كلف قوتش و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه
 درل و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه
 درل و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه
 نيلان و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه
 سلهه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه
 و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه و نايه

عود اذنی عود سمند وری در که کویکل و سکنین و غلیظ و صویح
چوقا و لود عود بری عود سفالی و عود قاقلی در دخی انداد آنچر
عود قطعیدن و عود قشربیدن افضلند و عود جلی عود چندیدند
اوزه ترنج او انور عود جالی عود سفالی و قاقلی و بری و قطعی
قشربیدن دخی انداد اما خطای و لوانی و ریطانینند افضلند و عود
راب اولد که صوبیر برا غلدهن دینیه چوکه عود که اعاله سیدند که عود
و در وری با فیدد و بری عود ریطان ریطان نام عود که نسبت قلمو قشربیدن
اصنافند انداد عود سفالی سفاله هندیند کلود سمند و عود قاقلی
وصنی و زنا صنفند انداد عود سمند وری و دخی سفاله هندیند
کلور که سمند وری نسبت قلمو قشربیدن و صنفیدن اعاله عود وری
سفاله هندیند و ریخته در عود صنی عود قشربیدن و ریخته در عود
و قاقلی و بری و قطعیدن و ریخته در عود قاقلی اولد که صوبیر
ریا قشربیدن با تمز او بد کلور خا و دخی هندی عود قاقلی سفالی
اذنی بری و قشربیدن و جالی و ریطان و لوانی و ریطانینند افضلند
عود قشربیدن و ریخته در عود صنی عود قشربیدن و ریخته در عود
اذنی و جالی و ریخته در عود قشربیدن و ریخته در عود قاقلی و ریخته در عود
عود قشربیدن سفاله هندی در عود قشربیدن و ریخته در عود قاقلی و ریخته در عود
بیناه متوسطه لالی عود لوانی انداد انداد ریطانینند اعاله عود
عود ما خطای انداد انداد لوانی و ریطانینند اعاله عود وری
اچو صنفان عود در که اوسط اعاله هندی کلود عود منقطه و ریخته در عود
در که صالویه کیدد ریخته عود کلود عود وری عود عود عود
صالویه کیدد و ریخته عود لوانی و ریخته در عود اواله عود
دکرا و ریخته عود لوانی و ریخته در عود صنفان و ریخته در عود
چوقا و لوانی و ریخته در عود قشربیدن و ریخته در عود قاقلی و ریخته در عود
عودی سمند وری قادی صنفی قاقلی بری قطعی قشربیدن و ریخته در عود
لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته در عود قشربیدن و ریخته در عود
اصنفان و ریخته در عود لوانی و ریخته در عود قشربیدن و ریخته در عود
کولونیک قشربیدن و ریخته در عود لوانی و ریخته در عود قشربیدن و ریخته در عود

جمله بیش فرخ ادریه و ریخته اختلف و اختلف و عود اذنی و ریخته
طلو بلد عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
اصل او خطا و ریخته مادون کوی در لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
کوی در عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
ترک اشراف اوق در عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
الستیل و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
دو خطا و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
چاقق و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
شقایق در عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
کوی در عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
میلی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
دانه و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
نقطه لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
مراد و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
الکلی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
بردا عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
صاری عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
صکرا عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
مختار و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
برکی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
در لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
کوی در عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
نبا و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
اوزه و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
موضعی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
اشک و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته
القاموس و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته عود لوانی و ریخته

فغلت يقال له مصممه واحرق قدر الحمصه الى الطول وفي نحو فده جب
وقيل انما عظم يخرجه يقال له عرق وقيل هو من انواع الملقين وقيل هو
على اوجه انواع انتهى نظام الاله ودينا جي بركه عويج بركن بلن استبانند
قبضه جاني وبعضه سيجان وبعضه كيشن ديكيند ودر بعشله
قبضه دخی مخمخ ديكلو عينا الثلب جي ديكلو اينه وزيخي انواعه دندند
ديشلو ديك اقا فخر ديكه نكه ديكلي اينه وزيخي عويج انواعه دندند
زير اكرت موه وانه ديكلي اينه وزيخي اكرت وزيخي عويج موه وانه
انواعي دكر او انخستند وزيخي اسود دقه حله ديكلو ديكند ودر عويج
روميان بسبب اسه دد عويج وزيخي الكلي دد عويج وبعده تركي اكرت
ديكلري كوله عويج وزيخي دد عويج اسه دد عويج وبعده تركي اكرت
المخالف عويج فزع من القضا عويج من اساءه المخالف عويج اسيل اندك
حشيشه الزاج دد عويج لاجود ودر عويج وزيخي اسود ودر عويج
ديكلري عويج اينه بالقي ديكلري ودر وركا دد صول دد اوله ودر صيغ موه كد
عويج من اساءه القمصه عويج سه منزه وزيخي دندند نكه اكرت اكرت
صوف غنصه لايدي دل حرق العيون مع الهاء عويج صوف دد تركي اكرت اكرت
ويك دد عويج حرق العيون مع الهاء عويج صوف دد تركي اكرت اكرت
الضياح والعياله عينا موه وزيخي ديدكلري كه فادسي سبيد اكرت اكرت
عويج حار الوحد وزيخي اسه لاله المذكوره فادسي عويج اكرت اكرت
كسيله طالع ودر اوله ودر بهر اكرت دد المله ودر قوس وزيخي اكرت اكرت
عبدان لفظ دد موه ودر بهر اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
ويك دد عويج انان العن عويج موه وزيخي عويج اكرت اكرت اكرت
تباتك وزيخي دد عويج اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
عبدان الانسان بلن انان عويج اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
عويج الابل التي عويج المسمي عويج من اساءه حار اكرت اكرت اكرت
ويك دد عويج موه ودر بهر اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
شهر اندك عويج موه ودر بهر اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
ديكلري عويج موه ودر بهر اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
عيسوب بالقي اكرت كه فادسي موه ودر بهر اكرت اكرت اكرت اكرت
عديش موه وزيخي اكرت عويج حار اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت

اسماء تركيه مسندند عيبن اعاد اكرت اندد عيبن اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
تخي موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
عيبن اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
ويك دد عويج موه ودر بهر اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
كرك اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
عيبن اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
ويك دد عويج موه ودر بهر اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
صليقه موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
خويش موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
سجاسا موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
ديك دد عويج موه ودر بهر اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
تخي موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
بوا عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
عيبن اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
المسمي موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
كرك اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
بلدي اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
او اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
عيبن اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
معه موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
ديك دد عويج موه ودر بهر اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت
عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
استشماره موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
فان موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
بنفسه موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
فادسي موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه عويج موه
انبار حار اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت اكرت

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

اسماء بالکوف شیخ جو تائید سے نایاب معناسنہ درمحل دخی درلر شیخ
خبر تلخید درمید و مرینا بند و فار سیدہ شریخت درلر فیروز و نایاب
من معناسنہ درلر قدرت حلوانی درلر فیروز نایاب و شیخ دیدکری
سجوانہ درلر فیروز و بیروزہ دیدکری ماعا طاشد و بیروزہ و یاحلو
رومی اراسکلیں درلر معروف و بیروزہ و نایاب صد و بیروزہ و یاحلو
فلسفور و نایاب و بیروزہ و بیروزہ و نایاب صد و بیروزہ و یاحلو
شیخہ اولور اما حللی افنتان سجرا اقیشتور درلر فیروز و فیروز و یاحلو
درلر دیدی و فیروز شاهر جدر اما حللی و بیروزہ و یاحلو و یاحلو
طوله درلر رومی سفند و بیروزہ و بیروزہ و یاحلو و یاحلو و یاحلو
صنوبرا الصغیر درمحل دخی درلر فیروز و یاحلو و یاحلو و یاحلو
فیضا علی بنیہ اسم الفتحہ در سرای فیروز و یاحلو و یاحلو و یاحلو
اوتہ درلر کہ افی فیروز و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
ابی و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
فیروز و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
عفص معناسنہ کہ ترکی ما ذوق درلر فیروز و یاحلو و یاحلو و یاحلو
قرط برتید و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
طایرون و نایاب و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
فیل حیوان معروف و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
زند فیل کہ معروف و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
عربی علاج فیضی سور بخاند و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
جمع و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
تحفہ و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
هندی ناک عصاده سیدہ کہ قاتل فیروز و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
فیضی و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
دنی الحکامات درلر فیروز و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
شعبہ براغا جدر فیروز و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو

سیکد و فیروز و نایاب و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
درلر و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
اصلاح و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
عرومی و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
میش و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
انصاف مع اولاف قافا سید و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
تبعی و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
لفظی و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
اناجینہ و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
قات و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
المرج و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
اصل و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
انجہ و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
تسلیم و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
من اسماء و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
نعمہ و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
خاق و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
دخی و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
فانسل و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
فادسی و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
کراس و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
درلر و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
جیمنا و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
کلا و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو
اولور و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو و یاحلو

[illegible][illegible]

فول می یابی و ضعیف یا غنی شنبه دخی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
دید کلید و قان و ندی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
قاین قان و ندی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
آتشکوه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
قیار و دیگر معناسنه قیاطریه و فادری و پیه قان و ندی
حالا سید در قان و ندی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
عصا و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
تاما و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
دخی اول قان و ندی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
در لری نیم قان و ندی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
قنطس مریم کشید در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
آریه سلت و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
ما می و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
منه و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
در لری نیم قان و ندی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
دید کلری و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
اندر و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
قیطس مریم کشید در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
قنطس مریم کشید در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
مع اناء الفوقیه المثنیه قنطس مریم کشید در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
در لری نیم قان و ندی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
و فرادی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
او دره در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
قنطس مریم کشید در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
شواک المیدد شنبه سی باک مسالم دکلر و پیه قان و ندی
و مسو الک عانی و مسو الک المسیح و پیه قان و ندی
قطر یون و فرادی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
الصی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی

قنطس مریم کشید در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
آریه سلت و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
ما می و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
منه و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
در لری نیم قان و ندی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
دید کلری و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
اندر و پیه در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
قیطس مریم کشید در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
قنطس مریم کشید در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
مع اناء الفوقیه المثنیه قنطس مریم کشید در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
در لری نیم قان و ندی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
و فرادی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
او دره در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
قنطس مریم کشید در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
شواک المیدد شنبه سی باک مسالم دکلر و پیه قان و ندی
و مسو الک عانی و مسو الک المسیح و پیه قان و ندی
قطر یون و فرادی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی
الصی در لری نیم قان و ندی و پیه قان و ندی

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

13/3/23

[illegible]

[illegible]

الذی در دقت الحیدر عربی حصی و جمیع دخی در یل قصیل کمال کین
که بخول ضلای اتمه می در یل قصیع باد او در دخی و افاف مع
الضاد الحجه قضایا سیرای دزدان طبعید و قضای مصری جوان
دکنی و غندند تحقه ده اذان اعتدال برود در یک قضای صلی الی
که تکی جوان دکنی دید کلوی بنایند و قضای حیدر ستر کد زجاری
در لایما بصلو دی قند زده در عیشل قصب و قضیه رطبه و مضیفه
که تکی یاش برجه در یل قضیان عربنه دزدان وند طبعید و قضی خوده حجه
که طسا و اچینه و لوند قضی بر یون عیشلند اما بنه بر دخی موشی و ارد
قضی قریش حوضو بر صفا و ده تخفیفه و قند دخی در یل قرضه صفای
اشنا دند قضیه صفای دید کلوی و نشد و قضیب قر قیدی مفرج حلی
بایله قضیب ترسه در یل جلدان یا بلست و دکانی و لود قضیب الیل
دوه حدینه می در یل بنایند و قضیب جمعی قضیب بری دخی در یل و نواف
دوایا اخبر حیدر کلوی بنایند و قضیب صحرایا امیزد دکنی بدقضی ناوه
حرفا قاف مع اطباء الملهه قضا تکی قیل قریف دید کلوی و نشد کورک
فرعندند راجح و دلو و دزدان سیده برود عینه اکردی و برود عینه حوق
و برود عینه عطا و در یل اما صاحب قرضه دکر شتر اسل و العصاده و القصفه
والحمکه و الحوده و الموح و بقال الاکرمها و نظم جمع و دیک و قرق و
فرجه الحکم و الحاک و بقال و القتا و غان و لحو و کدوی و له قح
ثالثه یقال له العطا و بقال لکلا و دزدان و غان و قرضه
دیش تخفه ده عدل و الما و صحرایا و لود و دزدان سیده و برود عینه
باخری و نه و بغیر الایف و بصلو قیل قریف در یل دیدی آنک و صافه نظر
او در دخی و غندند و اما قرضه اید صاحب جرعه صلی دکر قضا و نه
قافله و غزبان دید کلوی قرضه و اسف و دمعنا سیده و نه و لود و کدوی
برک حوق و قرضه و خطا و دکر دزدان و کدوی و لود و دزدان و کدوی
الایه و دزدان و صافی و نو قح و بنیدن احسن دزدان و لود و کدوی
و قاضی سیاه و له و خطا و نه و صلی و طایق مهملقین المله و قرضه
و قاضی و دزدان و دزدی و خطا و نه و استقلال و دزدان و خطا و کدوی
بحری که دزدان و دزدان و دزدان و دزدان و دزدان و دزدان و دزدان
عربیه بنیوه ای و قاضی و دزدان و دزدان و دزدان و دزدان و دزدان و دزدان

فانشده قطاميون ففتح نيزد و قطيب و قطب و قطبي من اسماء الحسنة القطب
ايضا من اسماء الحسنات قطب نحو قطب في معجم و قطب في كونه صريح اسماء
موصوف زينا نند قطب سمن و قطب سقي سحر كرم عطاس يراو تد و روي
ما مومي در اول قطبان ايكي فغدد و روي سياه و قران و غلايط و زليخه
حد كند و كاتر قطبان روي در اول و قروي و قفي و عري تراقد و اول قطبان
سيتا لدر اول شربن اغا سهند و قونغ ثاني سد و فاذا غا جلر نند
و عري دين حاصل اولود و قونغنه عريك و مشا مده زفت يامي در اول و اسماء
القطبان و چاله و جبل و بلسم و حيانا كيت و الدقل و ظلال و قد ديا و
فصيل و كحل و نازق مني منه يسي اذقل فظلال اول و مير مناسجه و كز قطبانك
افراعي حور قدر انجاردن حاصل اولو نند بامشقه زفتي ياغ ايله قينا در اول
قطبان اولود و محمد زفت واد و عطاب سحت اولود او كونه زفتي در اول
يا غيله قناسه اولدني قطبان اولود قطبان الانان انجاردن دست قونغد
مشربين و كجمر و عجم و ناك و قطبان نه فادسي بنه قطبان ستر و ان عسل نا
قوي قطبان هنري قنملوه و قلا رس و اوك طين سد و ناز و وحي سديا
و انقطي فضايل و يارون و دني در اول قطب عري در اول كده يله زو عكي
واقف و حكي و حور طيبو نه و سجا و وفادسي كور شتاب در اول و فضايل
دني قطب روند و شربيد در اول و دني قاقا و كرم و ادد و قطب بيله
خواسما سهند قطب در ناول حكي مد و يد و قطب بق مناسنه و فضايل
قونا عايل صعيد و كهر يامعنا سنه قطب رون فونغ من القناد و يقال له
القناوي قطب ريس من اسماء الحادة قطف بقول فضايل نند اسلاف
دوني و قوه ياركي و كجمر بعل روي و سري و وسره و سبله و قنادسي يبار
و سرتاك و سري و قوناق واد و ليو و فزانه در اول اما قطبان اولود و يه قونا و يه
توك قوه نازق و سركين اوق و سرياني قطعا و دوي خاوم و شمشال و نازق
فيا كوز و اول طين ادموا لسن و عري لعونيم در اول و فضايل يركه حرام
افرا عند نند و كز حشيشه الداس در اول و سمنار قطف عري عوي
شبهه لك كستن بر شمس جل و يا و جونا در اوله نابت اولو دشامه
ملاج در اول و بسد و ويدوس قونا و دوه الهمون در اول كز دني قطف
بحوري اسماء سهند نند فضايل اندرك و دك و كيه و قيه عتي اغا در اول
عز و نازق و مطر و يه و قاناي به و فضايل و فقيب و فادسي فخته احر

و برید و و شمارای و یونانی قاس و س و مخادیس و قصادیوس دیرل میسرینه
عربی جانا حصر عصبی الدب و یونانی عاقلا می دیرل ترکی بابا الدب اولدین
و بدکشان و بدقشان و کفنا الکلب و صندل رومی و این بطار و قلا و دده
قونا فکاهه استا احمد دیرل جانا احمد بن غلطا و این کولاق قطنونا فکاهه به اینجی دیگر
نیاید و ضیفب سکنی کن و در ترکی قوه پازی دیرل قطنفاه قضیل اولدیک
قطنس میان کندری ک قنب دشتی و متوناسچرکی طرفنه دیرل قطنول من
اسماء الفاضل قطنو و در قافیه سیله دوا سوق دخی دیرل قطنوش ریضه
قطن جریدد ترکی بیوت و فارسی بنده دیرل اسماء عربی به سی عصب و بریس
وطوط و این و قطنس و تحرف و تحریف و دخی و کونش و کوسف و کوسوف
و کوفنی و یح و قطنول و یح دیرل اما تاده سته و کولاق سیلینه فصم
و یح بنه عینق و در یح دیرل قطنل کهریا دیرل قطنب صخطوط قیون و ده
سودی قطنیفه فضنه و برید که یونانی غنا قلیون و غنا قلیون دیرل
قطنوس و یونانده اسم سر حصد و حرف القاف مع الحان قطنل میسرینه
قنا دس مترج و قضیل عمر بنیده و دیرل قطنانی سقرا طیلون و سقرا
دیرل و دخی و دسیده و یح بنده و بدکلی منق و سقرا عکلی غسل شایا اولد
قطنل یارخان دیرل کولی زاید و دیرل قطنل مناسا اسماء القطن و قطن فرج
من القطن و قطنی نبی سقرا یونانی سقرا طیلون و سقرا طیلون و بالشرایه
کندان قطنل ایچ صعد و عکلا طاله و قطنس من اسماء الکاهه و دخی و دخی
قطنق قطنی قطنی و دما و عکرا یونانی دیرل قطنل جریسون و دخی و دخی
تیکده لیکل دیرل کولی قطنل و اما قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل
اولد و قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل
باد یونانی و قضیل و قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل
مع الفنا قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل
دیرل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل
مومیا دیرل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل
دیرل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل
اسقراطس و معنای یونانی طیلون دیرل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل
چند سقرا ترکی قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل
شام یونانی که کرات نشا دیرل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل قطنل

[illegible][illegible]

۱۰

[illegible][illegible]

[illegible]

3

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

مصر بقوله هي عناسنه در حقیقی بود خسته در کجای ایدوب و دوزل
قیقون و دهن خود و قیلقی بجایک انشان و عربی نامنا معنا است
قیلوط کندانه شامیه ناک بر آغنه در لری قیولیا قیولیا در لری ایکی قوی
بهر اقد و قیاد طارون افریقیه ده لسیعه در لری و یولایون و اوغون دانی
دخی در لری بر ندادت و قیاقه الحقا در قیص مغزی تسمی به نظر اولیه
نظر اولی و مشی ناک اوق دخی در لری قیلقی عربی دند قادی قوی در لری قی
قوی العظم بر صعد و شوس سنبای توکیه مشابه بر او دند قیولیا عربی
الرخاو و سحر التناف دخی در لری بر طوارق و قیلقی اغای عربی قیقنای در لری
اکده اغایه بنیعیه بر اغایه دند سنج اغایه در عیشار قیلقیا خرقه در لری
بوفیجید و کاتاک ترمیه جوزا لاله ها در لری قیلقی سباطوس عیلق الکاید
قیقونای فستق و قیلقی یعنی یا غایرینه در لری که سنجق ما وندی دید کلایید
قیولیا بر ویشی قیلقی قیاد و می دخی در لری ترکی قیلقی قوی سعدی دیکو
کو دیکو قیلقی اوق عربی غایت دد قوی تراجی دخی در لری قیلقی عربی ضنا
و سنجق و شانه و فارسی مدنی در لری قیلقی قیاد قاند و دند و قیاد دند و کرا و لکند
باب الحاکم مع الکاف کابل هندلی هیلای معری و دند و کرا
دخی در لری املج و بلیج سنجق لزان تفصیل کابل کشد کابل کتی بر لری لاله
کاتب زیبقد و مستان کاجل هندلیه اند و کاجر هندیه و سنجق
کاجر اغایه دند که صنوبری الصنوبر در لری کاجر و کاجر زوما فریضه
سینجی کل کلایره و در کصعقو سنجی دید کلایری در قادی کماله دخی
در لری کاجی قیلقی انشید و کاجر قیاد سیه الاصف جقد سنجی که قیلق
دخی در لری کاد هندلی کادی غمیدید و کاجر کد و کاجر سنجی خوما سنجی کینه
شنبیه در غایت حبش و لاله کور و در لری کادی صوی دید کلایری اول
سینجی کد کد قطری لاله کادیک اسما قیلقی نظام الا و بیه ده قیلقی و دند
عربی کاد و قادی کد و قیاد بان کاد و قیاد برقا و دند و قیاد سنجی و لاله
و عیشار کد و قیاد لری کلایری و عیلقی و کد کتی جانفیه کد و قیاد
کادی بنای سنجی سنجی تده سیه بالخلای و بیه قیلقی و دند و قیاد
قیالیه حقه ده کادی هندلی در کاجر لاله کد و کاجر لاله کد و قیاد
سینجی ناک مقل صوبی کد و کد و قیاد کاجر کد و کد و قیاد کد و قیاد
عصق سنجی در لری کاجی قیاد و کاجر کد و کد و قیاد کد و قیاد کد و قیاد

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

3

[illegible]

[illegible]

7

من العین کشیده و با اینها اندر و طاقاس کشیده بقدر طینه
و هما المالح کشیده اصل نبات بلاد الهند و هر قوس مسی در کجایه
ششم و ششمین و چشمک دید طویدر کشیدن باقال و بخود و جیدای
و ادب او نالوندن اید در لبر فرخ انگد و کشد ضعیف سازد و کشد از آن
جالیب معانه در کشد کلاه و کشد از آن به صوفی که جالو در کشد و نژاده و
یا بش زیتون در کشد شک بزرگی ترخان کوبند که در وصفاهان دوع خشک
خرا نند کشیدیش و روش او زنی دیدگی در کشد کالیان و قد در کشد
زیت معانه در کشد بفرخ خرد معانه در کشد و بر عایت اندزد
بیا له منوی و زنانه منوی و زبان طومانی و زین براری کل بکند و سعاد
دستی و کجندی ساد وید و کلید کلاه و پیچ و قوف و عا علی بنده بر سر
کشد شک و کشد معانه که کویضه او است و خوس و قیضه
و در جود در کشد و اول معانه کشد دخی فادسید در کشد و از زنی
خوبی قیضه در کشد و محب در کشد قیضه اول و زنی از زنها و عسرت
و دیکوی کشد که کلاه کشد شیشه بساده و زانو و زنی خوش
آوازش پیچید کوبند و قیضه کشد که کشد و کشد و کشد و کشد
معنید اصل عربیده جلاله و بر کشد و کشد و کشد و کشد و کشد
فادسید که زنی دید کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد
و در زانو و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد
یاغ صر مشی در کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد
عسناه و بر کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد
و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد
کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد
مفتوحه و هما الاله است و خوس و کشد و کشد و کشد و کشد
من اسماء القصب کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد
در کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد و کشد

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

و صحاح ضاروف و کویچی کندیش دینر کلو بولده بقرینیا دند قادیسی اذینو
دولر کلواج دینر کویچی است که انرا چینی نیز کویچند کل و سف بیستان
افوز دینر کلو بولده کل چندی یون بشتد در درجهان کویچی معنا سبب
حرف الحکاف مع المیم کیم عربی بیخوة العدیسی و مسو ال العباد
دینر بولر دینر کیشلر دینر کلو صحتک نیا تید کاه تباه و زننه لغت
سربانیله یاد او در دیش امانا دیر سیاه بومر هوف نیا تید که دوایه
ید بولر حلیت منقذ انک صعبت در دینر کیم نهیمه و زننه مندر
صنایر صحنه قطر و کشیخ و قعیل و درجه و موه و موه و کویچ و سواد
افواغه شاهل در دینر کیم و قادیسی و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
و افواغه عماریه بنات لر بعد و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
و بیضه البدر و جامیس و انج و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
الضیاع دینر کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
عزیز و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
در دینر کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
تیکده بولر کیم و قادیسی زننه دینر کیم و کیم و کیم و کیم
الدین و دینر کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
تیکده دینر کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
شید دینر کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
کلو امانا و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
اولده امانا و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
بیانده و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
باش امانا و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
قلوب الطیر و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
ما دینر کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
کند و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
حسن کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
چتر کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم
توانا کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم و کیم

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

۵۳

[illegible]

وگرچه گفته اند سدید کلاری نداشتند و این یونانیان در عربی بسیار الماواک
و قاری ما هو خدانه دید کلاری در اوستا و اوستا یونانیان در ترکی
مستفاه و لغات آخسته ده ایازک و او و یونانیان در اوستا و او و یونانیان در
و فرسیانان در اوستا و یونانیان در اوستا و یونانیان در اوستا و یونانیان در
دختران در اوستا و یونانیان در اوستا و یونانیان در اوستا و یونانیان در
پیش از آنکه کلاری اوستا فارسیان اوستا فارسیان اوستا فارسیان اوستا
یونانیان ما هو خدانه دشتک ششم که توکان چه دید کلاری در اوستا و یونانیان
قضا الحاد در قرعه ده و یکی معناست اوستا توکان نظر نداشتند غلط بود
او عربی و او عربی یونانیان طوشتان معناست و اما او عربی و او عربی
الودیت در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
دستهای باز گشتند و او عربی سالامیوس اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان
لوت یونانیان در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
او عربی سربانیان در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
در کلاری نداشتند که فارسی فتح و سربانیان حقا و آنداسی بهر یونیه در اوستا
عربی ستم است و قاریان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
دیدن بالقی سوداکی و بالقی و بالقی و بالقی و بالقی و بالقی و بالقی و بالقی و بالقی
بهر یونیه در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
و یونانیان بالقی و یونانیان بالقی و یونانیان بالقی و یونانیان بالقی و یونانیان بالقی
معناست که در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
و یونانیان بالقی و یونانیان بالقی و یونانیان بالقی و یونانیان بالقی و یونانیان بالقی
که یونانیان بالقی و یونانیان بالقی و یونانیان بالقی و یونانیان بالقی و یونانیان بالقی
بعضی شهرت در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
معناست که در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
دشت و عربی سلخفات و یونانیان قلوبنه در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
امل در کلاری ستم معنی معناست که در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
دید کلاری نداشتند که این یونانیان در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
نیانات میگردد و در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
یونانیان با فزون در اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا و یونانیان اوستا
بناجیه لوده عربی و او عربی و او عربی و او عربی و او عربی و او عربی و او عربی و او عربی

१७७

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

دخی دوری ما ما توانا نیند رنگ و چیه یعنی که اندر رنگ اعجابشک نمیشد
ما هر براسوس توانا نیند دارا دیدی معناسه تیرا نیند برورود ناموس
فرک دید کلک سینه خسته در عین بیستیه درلر ماء مومیا سوس بعضی
تکیندن ایدر لرصود و دما خاشا دما معشامصی ترکیندن ایدر
برصود و دما ایش اینطیده برصود و دما صناعی کلخیک و صناعی و لایق و ف
درلر یعنی خ و عینه مفرقه دخی درلر یعنی که خشیان ایش ایدر دخی
دخی درلر کوشا حله بتر و خوشنای دخی درلر یعنی که صناعی کلخیک و لایق و ف
ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر یعنی که صناعی کلخیک و لایق و ف
اکامشابه در دخی حروف الفاده و ناموس یا دخی صناعی کلخیک و لایق و ف
شفا مفرقه و ناموس و شیرازده ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر
ایده که ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر
خدا دخی ایسه او کو عید و عید صناعی کلخیک و لایق و ف
کنا لای خال اکساک و کلدر اما صناعی کلخیک و لایق و ف
مفرقه مشیه و دخی ما سوس و شیرازده و ناموس یا دخی صناعی کلخیک و لایق و ف
اوانشا و سوس و شیرازده و ناموس یا دخی صناعی کلخیک و لایق و ف
چوبک فرخ صغیر بد که ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر
لغت لطیف درلر نامیلر کیمر ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر
کوک فرخ کیمر بد که ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر
مکلا و لایق و ف و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر
هان لایق و ف و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر
عروف صغیر بد که ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر
مان بل هندی و خوزا اقی و دما خاشا دما معشامصی ترکیندن ایدر
اوانشا و سوس و شیرازده و ناموس یا دخی صناعی کلخیک و لایق و ف
دانه چا دخی که دخی درلر و خوشنای دخی درلر
ما برورون دخی درلر و خوشنای دخی درلر
برادر یعنی و دما خاشا دما معشامصی ترکیندن ایدر
ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر
مفرقه و ناموس و شیرازده و ناموس یا دخی صناعی کلخیک و لایق و ف
بکادر و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر

بصلی قلم بالیند دید یلوا شیور فارسیه سفادیه و دما پرند شفتین
چوبک و دما ایش اینطیده برصود و دما صناعی کلخیک و صناعی و لایق و ف
شباب دید کلک سینه خسته در عین بیستیه درلر ماء مومیا سوس بعضی
ما هویدانه و ما هویدانه و ترسان سوس و لایق و ف
طایفه و قطعاً دخی و خوشنای دخی درلر و خوشنای دخی درلر
ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر
اغانی و دما ایش اینطیده برصود و دما صناعی کلخیک و صناعی و لایق و ف
وسیع کلخیک و خوشنای دخی درلر و خوشنای دخی درلر
اولور و دما ایش اینطیده برصود و دما صناعی کلخیک و صناعی و لایق و ف
ما هویدانه و ما هویدانه و ترسان سوس و لایق و ف
مفرقه و ناموس و شیرازده و ناموس یا دخی صناعی کلخیک و لایق و ف
ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر
صناعی کلخیک و خوشنای دخی درلر و خوشنای دخی درلر
هندی و دما ایش اینطیده برصود و دما صناعی کلخیک و صناعی و لایق و ف
خدا دخی ایسه او کو عید و عید صناعی کلخیک و لایق و ف
مکلا و لایق و ف و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر
هان لایق و ف و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر
عروف صغیر بد که ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر
مان بل هندی و خوزا اقی و دما خاشا دما معشامصی ترکیندن ایدر
اوانشا و سوس و شیرازده و ناموس یا دخی صناعی کلخیک و لایق و ف
دانه چا دخی که دخی درلر و خوشنای دخی درلر
ما برورون دخی درلر و خوشنای دخی درلر
برادر یعنی و دما خاشا دما معشامصی ترکیندن ایدر
ما میثانک و نکال و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر
مفرقه و ناموس و شیرازده و ناموس یا دخی صناعی کلخیک و لایق و ف
بکادر و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر

بکادر و نادر دخی درلر و خوشنای دخی درلر

[illegible]

10

[illegible]

اما با قوت بنده بنفشه در
پلنك بر فوغنه در خنج
سبحه در لك

[illegible][illegible]

جبر الحکیمہ و دینہ
برہانہ فی فہمہ

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

هلیق طایق باز در سینه درلر هلیقون قیلان قوربین و اولو دیکدی دخی درلر
 برینبات دوشو درکدهلیون سبیلدینه دسیدکری کفادی سفلیج و مارچ
 و ماکیا و سولان عورقراق و دوشی سبیلانجه و اسنبارانجه و عجرکرا و یونین
 و یمنی و ما سوج و قوتان اسفل اعشی و فیلس و ددچو مار درلر و ترک و لنگ
 قوربین و قوش قوتان ددیکلری بنالک لیکدکدهلیون قانودوز درلر
 مع الحیج ذیالباقه صفح سیککی دهیجه دخی درلر هلیج جاور دست
 کوجک مانده ملخ کویوسنه بروری حلقه میکده ددهسود عینی الکلی
 است بورت وایت او دیمه دخی درلر شدنخوان خان المالد و تکیا قوربین
 درلر هتقان بنه چکر کی کی برنا نه دد خفاش تخنی که جماعتله اولور
 هلقون یونان در دخی دوشو و اسود اولوق و شیشی و دوشی لعلیق
 درلر و قوتانی اوقش و آقینس دخی درلر عی شوکمه غیلله درلر چیل برل
 لیلاید در قوتان مع المون هتا قفل اندر دخی و هتا برید و قانوسیه
 کاسنی و تکیه کونیک بستان ویری اولور و بستان دخی دخی قشید و تکیه
 هندیا و شاهی و قورینه هندیا ابل درلر برسنه ترک کونیک عری طر حنف
 و عری بلنه و قعله همدو نه درلر و قوتانی اظولنا قمبر اولور و هندیا
 دیا در نه هندیا و کونیک دیکلر نه تبا دایدان و قورینه کد خند لیلانک
 غریدر بقله همدو نه درلر عری طر حنفوق و قوتانی اظولنا درلر هندیا
 شامیه و هندیا هتا عجمیه بستان خندن لیلانک اولوق و قورینه درلر
 بستان خندن لیلانک اولوق و قورینه درلر عری طر حنفوق و قوتانی اظولنا درلر هندیا
 تخنیدر لوطی این فاسد و عری حبا افتد و فادی تخم دلا سوب درلر
 هلقونان جویری نادجلاد و هندو نه قانودوز ددهند و هندیا و قورینه
 بشتدر هلیج بر خندست و عری طر حنفوق درلر هتک هندیا و قورینه
 صمغ در دختا شتر غا در دخی حلیت درلر هتک هندیا و قورینه
 هندیا کاحا و هندیا سیمیا لوسد و هندیه بر قورینه درلر هتک
 مع اولو و حوا و سیمیا و یه سیمیا و قورینه درلر هتک هندیا و قورینه
 یوه عری بنالک ترک دیکلری و قشیدار و زیکلر و قورینه درلر هتک
 و هو قشید سیمیا و زاکامیر و قورینه و قورینه و قورینه و قورینه
 فادی سیمیا و زاکامیر و قورینه و قورینه و قورینه و قورینه
 و قورینه و قورینه و قورینه و قورینه و قورینه و قورینه

435

EK-2

FERÂİDÜ'L-MÜFREDÂT

(TRANSLİTERASYON)

El-hamdüli-İlahî'l-hakim ve's-salatu ve's-selamu ala nur uyunina ve tabib-i kulubina Muhamme sahibül-huluki'l-azim ve ala alihi ve sahbinî ellezine hedev ümmetetu li-itkanı müfred'atı'z-zikr ve terakibi'l-kitabi'lkerim Amma ba'dü çün mukaddemat-ı hikmet-i ameliyeden ilm-i tıbbın rükn-i a'zamı olan fenn-i müfredât ecelle-i fûnun-i riyaziyyeden olmağın bu fakir ekseriyya fenn-i mezburda olan müellefat-ı kadime mutâla'asına meşgûf ve bu vechile acâib-i sun'î ilahî ve garâib-i esrâr-ı nâ-mütenâhî müşâhadesiyle me'lûf olub ammâ kadîm ve hâdis-i aşşâbîn bilâd-ı birbirlerinin tahrîrâtına vâris lâkin ihtilâf-ı elsine ve tagâyür-i ıstılâh-ı emkine her birinin evsâf ve esmâsında nice gûne tehâlûfe bâis olduğundan ma-âdâ her şahs yazdığı kitabda zafer-yâb olduğu mertebesin tahrîr ve "kem tereke'l-evvel li'l-ahiri" müeddâ'sınca pes ayende-gân-ı aşşâbîn dahî sonradan zafer-yâb olabildikleri mevâddı zabt ü tastîr idüb bu sebebden ba'zı te'lîfâtta bulunan madde-i ahirinde nâ-yâb olmağla cümleyi hâvî bir kitab olmayub esmâ'î müfredât kütüb-i müteferrikada kaldığından bir maddenin ismi tettebbu' nice kitab belki kütâbhâneler istiksâsına mü'eddî ve bu cihetle erbâb-ı hâcâtın zahmet ve tekellüfâtına bâdî olduğu mülâhaza olunarak hâtır-ı fâtıra lâyıh oldu ki el'ân-ı eyadi-i etibbâda mütedâvil olan İbn Baytâr ve Külliyyat-ı Gâfiki ve Mâ lâ yese'i ve Kamûsü'l-Etibbâ ve Şifâ ve Menkûlât-ı Huneyn bin İshak ve Câmi'-i Fîruzşahî ve Tuhfetü'l-mü'mîn ve Takvîmü'l-Edviye ve Künnaş-ı Bukrâtı ve Künnaş-ı Musa bin Şeyyâl ve Künnaş-ı Yuhanna bin Serâbyun ve Künnaş-ı Fâhir ve Künnaş-ı Sahîr ve Kâmilü's-sinâ'a ve Türkîlerden Nizamü'l-Edviye li Tabib İsa ve Riyâzü'l-Edviye ve Fârsîlerden Burhân-ı Kâtı ve Şerefnâme ve Ferheng-i Cihângîri ve Sururi, Kâşânî ve Ferheng-i Şuûrî ve Deşîşe ve sair bunlara mümâsil müfredât-ı eczâ ve lügât-ı etibbâdan Mevsûkû'l-Kalem Te'lîfâtta müctemi' olan Esmâ-i Aşşâb

ve Akâkîr Sefer-i Vâhîdetü'l iltikât ve iktitâf olunsa fenn-i mezbûre fihris misillü bu defter-i huçeste muhbîr olmak nihâl-endişesi Riş-e-gîr-i zemîn-i dil bî-karar olmağın taleban li-merzâtilahi Te'âlâ hizmet-i merkûmeye teşmîri-sâk ve şedd-i nitâk olunub kütüb-i Arabîyye ve Fârsîyyeden me'hûz olan lügatı ihtimâmen li hıfzı ibârâtihâ Türkî'ye nakl itmeyüb alâ aslıhâ ibkâ ve Yunan ve Latin misillü olan lügat-ı ecnebiyyenin dahî aslında harekâtı zabt olunmadığından zaruri yine A'râb ve A'câmdan imlâ ile alâ nehci'l-âde tertîb-i teheccîsine ri'âyet zımnında bâ-mukârenet tevfiğ-i bârî iki sene kadar tîşe-i fikr-u endişe ile nakb-ı maâdin-i müellefât iderek ber- averde-i himyân-ı guşîş-i bi-pâyân eylediğimiz safâiyih-i âb-rizi levâiyih işbu bin yüz altmış altı sâl-ı nîkû-fâlî Şevvalü'l-Mükerrem'inin yirmi ikinci Sebt günü Şiraz'e gir-i hitam olduğı hengâmda ahillâdan biri ecnâs-ı ferâidü'l-müfredât fıkrasını itmâmına tarih olmak üzere arz itmekle teberrüken Ferâidü'l-müfredât ismiyle tesmiye olunmuşdur. Nazar-ı iksir eserleri taallük iden fuzelâ-yı evvelü'n-nehî? hazerâtından bu mısdak-ı el-afvü min şiyemi'l-kiram vâki' olan hefevât ve aserâtımız hâme-i zer- nigâr-ı inâyet-i asârlarıyla ıslâh ve itmâm buyurulmak niyâzî hâtime-i dibâce-i merâm kılındı. Caalehu'llahu Te'âlâ hâlisen. Li-vechihi ve hassaten bi-rızaih.

١
(A)

2a

Âb-ı âhen: Demircilerin demir suvardıkları suya dirler.

Âb-ı bün: Zamga müşâbih bir nesnedir. Köhne cevz ağaçlarının kökünde bulunur.

Âb-ı civâ: Efşürde Fârsîdir, Arabî kişkû'l-şa'îr dirler.

Âb-ı dârû: Mumyâdır, Muhammed bin Zekeriyya âher devâyâ ıtlâk eylemiş.

Âb-ı dâr: Hurma lifine müşâbih bir otdur.

Âb-ı diraht-i Kâfûr: Kâfûr ağacı suyudur.

Âb-ı delme: Fârsîdir ve Arabî mâ'u'l-cubbundur, Türkî peynir suyudur.

Âbist: Turuncun içidir, Fârsî'de pîh-bâlenk dahi dirler.

Âbkâme: Fârsîdir, Arabî karen ve Türkî ter-hâne didikleri hamîrdir.

Âteş-i seg: Bir nev' ottur ki, Arabîde benefsecü'l-kilâb ve şâbânc dahi dirler.

2b

Âhillus: Yunânide sendîrîtos dahi dirler, bir nebâtdır.

3a

Âzânü'l-cedî: Sükkerli yaprak ki, koyun dili dahi dirler. Sâhib-i Tuhfe lisânü'l-hamel nev'i kebîridir, demiş.

Âzânü'l-dübb: Bûsîrdir ki, katırkuyruğu didikleri nebâtdan bir nev'dir, ammâ Îsâ Efendi ayukulağı ve kalumus ve bûsîr dirler, demiş. Bu takdirce ayukulağı, katırkuyruğu didikleri nebâtın gayrî iken böyle ta'bîr itmesi ve seyyâhînin dahi sığırkuyruğu didikleri otdur dimesi ihtilâfa bâdî olmuştur.

Âzânü's-şât ve Âzânü'l-gazâl: Lâsîfdir, lisânü'l-himl'dir dahi demişler ve beleskiye dahi âzânü'l-gazâl dirler. Türkîde çoban süzeğidir.

Âzânü'l-fâr: Türkî sıçan kulağı dirler ki, merzençûşdur. Dört nev' üzere olur.

Âzânü'l-sevr: Lisân didikleri otdur.

Âzanü'l-fîl: Lûf kebîrdir, kalafas berrî didikleri ki, Türkîde yılanıyastığı dirler. Üç kısımdır.

Âzerbûye: Fârsîde gül-i eşnândır.

Arâd ve Evât: Mastakîdir, Arabî allâk-i Rûmî dirler.

Ârpa: İki kısımdır. Biri meşhûr olandır ki Arapça şa'îr dirler ve bir kısmı dahi buğday gibi kabuksuz olur ki, Peygamber arpası demekle ma'rûfdur ve Arabî selik dirler. Fârisîde kısm-ı evvele puht ile cev ve kısm-ı sâniye cev-i bürehne dirler ve mutlaka kabuğu çıkmış arpaya Şaîr-i mukaşşer, dirler.

3b

Ardıç Ağacı: İki nev'dir, sagîri ve kebîri olur, kebîrine Arabîde ar'ar ve Türkî tâğ serviyyesi, sagîrine damme ile ebhele dirler, yemişi cevz-i ebheledir. Lâkin mutlak zikr olunsa muradı yemişidir. Kütüb-i Müfredâtta habbû'l-ar'ar, dirler. Ardıç katrânı, zamgü'l-ar'ar'dır.

Ârd-ı sebûsdâr: Fârsî huşkâr'dır ki, Türkî'de kepekli undur.

Ârı otu: Arabî kasâs, dirler.

Ârisâlyon: Lafz-ı Yunânîdir ki arinosâlyon lafzından muhaffedir. Körfes-i Cebelî demekdir.

Ârismârinon ve Ârismâryon: Kundur ve Rûmî'dir.

Ârigânos ve Ârigâvus: Yunânî'de sa'ter ma'nâsındadır.

Ârifâros Ağribâ: Lafz-ı Yunânîdir, sa'teri berrî ma'nâsına.

Ârîki: Fûnda ağacıdır.

Âzûg ve Âjûg ve Âzûg ve Âjûg: Dördü dahi âzûg ma'nâsındadır ki, budadıkları asma çubuğuna ve hurmâ çubuğuna dirler.

Âjend Bâjâ': Fârsî iki kerpiç arasında biten çiçekdir ki, su içinde dahi biter. Maksûran âjand dahi dirler.

4b

Âs Berrî: Yabân mersinidir, Fârsî mûrd berrî ve mûrd eskarem ve tenkabende-i hayr dirler ki, Arabî rend-i sahrâyî didikleridir. Rend-i cebelî dahi dirler. Türkîde durdabak ve Fârsî her dem bahâr dirler.

Âs Bünke: Yunânî tidâyon, Arabî benkü'l âs dirler. Ağacın dibinde olur, el gibi nesnedir.

Âse: Bu lafz-ı Fârsîde sûs köküdür ki, Arabî aslu's-sûs ve Türkî meyân kökü dirler. Mısır'da ırku's-sûs ta'bîr olunur.

Âse Gülü: İtburnu yemişine dirler.

Âsâ: Süryânîde gelincik didikleri hayvândır. Arabî İbn Ars ve Fârsîde derem zerd, Yunânî âs dirler. Ammâ Sâhib-i Tuhfe Süryânide âs ma'nâsına demiş.

Âş-ı- Becgân: Kûnduz hâyasıdır ki, Fârsî cundi bîdeste ve hâyâ'-ı sâkabı ve Arabî hısyelb'ü'l-bahr gibi ve temedded dahi dirler.

Âştîne ve Âşîne: Kuş yumurtasıdır ki, Arabî beyzatü't-tayr ve Fârsî tohum-ı murg ta'bîr olunur.

Âşu: Âşî didikleri kızıl toprâkdır ki, ondan boyâ idirler. Arabî magare dirler.

Âşye: Arabî magare dirler, ma'rûf boyadır.

Âda Soğanı: Arabî damlay-ı unsul ve basalu'l-fâr ve Yunânî iskîl ve Fârsî piyâz duştî dirler.

6a

Âkişuş: El-ceder ki, Arabî za'ru rukîl ve ağacına şeceretü'l-dubb dahi dirler.

Âkitiyon: Asel-i ahmerdir ki, Türkî kızıl bal dirler.

Âkimâron/akmaron: Sârî sevsen'dir.

Âkinâ Hulv: Pelyendir, Türkî yevşan ve Arabî şîh dirler, envâ' vardır. Ebvâbında zıkr olunur.

Âtîyonos ve Âkyonyûs: Arabî zû şevk ve esvedü'l-ırk dirler bir nebâtdır.

Âkcah: Arpa-i cullâbdır.

Âkeh: Türkî'de arpa cullâbıdır ki, âkehc ve âkeh dirler.

Âgû: Bâykuştur ve Arabî'de bûm dirler.

Âla Bâstro: Lâtinîdir, mermere şebîh bir âk tâştır.

Âla Bânyon: Yunâni'de hummâz-ı âcâmi ve hummâz-ı şîrâki didikleridir, Kuzukulağı didikleri nebâtı hâmızın bir envâ'ındandır.

Âla Hînos: Yunânidir, kirbi ma'nâsına ki, Fârsî har puşt ve Arabî kunduz dirler.

Âlazen/Elezen: Bir nev' çam ağacıdır.

Âlasteritas: Ruhâm ki, mermer yâhûd cez'-i Yemânîdir.

Âloson: Şekilde dârcına benzer kabuktur, mazna' olundukda anison ta'mlıdır, Frengistan'dan gelur.

Âla şir: Asâlîc ve faliyakul ma'nâlarına.

Âlatan: Köknârdır, Türkî çam dirler.

Âlasînî: Leblâb mecûsi ve leblâb ahras ve kara sarmaşık dirler.

Âlâti: Yunânîdir. Şeceretü'l-keferidir ki kışrına kutkaş dirler.

6b

Âlsemâ: Süryânîde tamâsonyon ve levzen dahî dirler.

Âlû: Harf-ı aynda ûd ağacı denildi.

Alvî: Sefîd Şâh âlûc der ki, Fârsî şâh lûç dahî dirler.

7a

Âlevyen: Yunânîde sabr didikleri nebâtıdır.

Âlışokıkon: Yunânîde kimyon kermâni ma'nâsınadır.

Âlışı: Talâk otlarındandır.

Âlînon: Yunânîdir. Arabî mulûh ve katf-ı bahrî dirler.

Emûn: Yunânîdir. Humâma didikleri ki, âsmaya şebîh bir ağacdır.

Âmôrogi: Yunânîde zeyt yâğının dürdüne dirler. Arabî akerü'l-zeyt didikleridir.

Ânâliki: Fârsî abhave dirler. Türkî ısırgân didikleri nebâtdır. Arabî karîs dirler.

7b

Ânesü'l-nefs: Türkî keyüflüce otu ve sarıçiçek dahi dirler. Bir otdur.

Âneste: Arabî su'd, Fârsî miskek, Türkî topalâk didikleri devâdır. Ânın rasâs-ı esveddir ki, Türkîde kurşun dirler.

Âvîşenti: Yunânî efsentin dimekdir. Türkî pelin dirler envâ'ı vardır.

Âyırık: Türkî sığır otu, Arabî seyyil ve behme ve behîl dirler bir otdur.

Âyototî: Arabî ulleykâ ve Türkî Böğürtlen ve Rûmî îzâ' denilür.

10a

Âsânasyâ: Yunânî koruk çekirdeğine dirler.

Âsânkön: Yunânîde ism-i aşkdır ki, Türkîde çâder-i uşşagı dirler.

11a

Âhşîna: Fârsîdir. Yunânî lemâyâsâ dirler, envâ'-ı bukûldan bir nebâtdır.

Ihtub: Gökçe karga ki, Arabî şakirrâk dahi dirler.

Ihlâmur: Fârsî eflamur ve Yunânî mahleb felive dirler. Diyârımızda ma'rûf ağaçdır.

Âhsüme: Bir nev'i şarâbdır ki dâri ve bir karıncadan idirler. Türkî boza dirler.

Ahînokla ve Ahînon: Yunânî balık tutkâlıdır. Arabî garâü's-semek dirler.

Adara: Lügat-ı Berberiyyede eşhîsaddır ki, esedü'l-arz ondan ibârettdir.

Adhâlyon: Yunânîdir. Türkî sariağaç dirler.

Edrek: Arabîdir. Nelk dahî dirler ve Türkî tâğ eriği dirler. Sarıca olur. Fârsî elûce' Sultânî dirler.

12a

Artakles: Yunânîde lisânü'l-hameldir.

Artakî: Yunânî'de halîcdır.

İrtikân: Hindîde hacerü'l-artiken dirler. Hurde ve mülâyimce bir tâşdır. Arabî icrâd ve Fârsî erteng dirler.

İrtiyâsîs: Yunânîde fâşiristîndir.

Ercen: İbrânîde ankebûtdur. Yunanî'de acıbadem ağacıdır.

Erhas: Yunânî'de husyü'l-kelb ma'nâsınadır. Rûmî ersis dahî dirler.

Ârd-ı-şîrân: Fârsîde mermahos ki merv-i sefid ve mer ve telh dirler.

12b

Erdani: Fârsîdir. Lisân didikleri ot ma'nâsınadır.

Erd-şîr: Fârsîdir. Mersîn yemişi envâ'indendir. Ammâ âk olur, İsa Efendi Nizamü'l-Edviyyede'de baryoz nev'indendir, dimiş ayrılır dahî murûddür dimişler. Ba'zıları erd-şîrân dahî budur dimişler.

Ersatâ: Yunânîde nebâtü'l-bezir bencdir.

Ersetâ-i benc: Yunânîde kenibe dirler. Arabî kenibdir ki, tohumuna bezrû'l-benc dirler.

Ârzâ: Arabîde ağaç kurdudur ki, Fârsî rîvencû dirler.

Eretî: Arabîde kavak ağacına dirler ve garb dahi dirler. Fârsî dereht vezek ve Türkî girebolu ağacı dirler. Sûretde murvâr ağacına şebîhdir.

13a

Ergâsmi ve Ergâşîni: Yunânîde mürî envâ'indendir. Bedrâyihlûdür.

İrgac ve İrgan ve İrgaz: Leblâb ki Türkî sarmaşık didikleridir.

Erfelon ve Erfelîn ve Erfelîs: Yunânîde nemâm ismîdir. Türkî mârsıma ve kârasumâ ve Fârsî sîsenber dirler.

Erkor Sats: Yunânîde mirdâsenk faddî ma'nâsınadır.

Erkud: Yunânîde hummus ki, nohuda dirler.

Ermânyâ: Yunânîde lâceverddir. Hacer-i Ermenî dahi dirler.

Ermudkîyon ve Ermukîyon: Eşek-i terbî ma'nâsına. Yunânîdir.

13b

Armut: Yunânî nevşâdur ki, Arabî tayâ dahî dirler.

Erenyebij ve Erenbîj: Fârsîde bakam ağacı, teberhûn ve taberhûn dahi dirler.

Erneb berrî: Türkî tavşan, Fârsî herguş, Süryânî ernebâ ve elsinâ-i ecnebiyyede lâgon ve lâgo ve karusimon ve lâgoris ve lâğırğaş ve lâğırni ve âpos ve leyevre ve erneb sâkân dirler.

Ervâne: Hindîde sade kırmızı yaban gülüdür.

Ervazu: Süryânîde evre dirler.

Erûse: Yunânî ebohlesadır ki, Türkî eşek marulu dirler.

Erusem ve Erusîm: Yunânîde teveddüridir ki, Arabî bezr-i hamhame dirler.

14a

Erîfânon: Yunânîde sa'ter berrîdir ki, Rûmî kays merkalyon ve konilî dahi dirler.

Erniyâ: Yunânîde hâm incir ma'nâsınadır.

Erînogonôn: Yunânî'de fîlôn dahi dirler.

Ezbeyij: Fârsîdir, Türkî tarhûn didikleri nebâtıdır.

Üzdû: Fârsîdir. Samg-ı dereht bâdâm-ı kûhî dirler.

Ezdohlo: Hindîde erîk samgına dirler.

Azerâfyon: Yunânîde zeker köpüğü didikleri azerfıyon ve azerfî dahi dirler.

Azerek: Hindîde tağ eriğidir. İccâs-i cebeli ma'nâsına.

Ezg: Fârsîdir. Budanmış asma ve hurma çubuğuna dirler.

Ezgiç: Fârsî-i kadîmdir. Türkî sarmaşık, Arabî aşaka ve leblâb dahi dirler.

Ezgalâl: Fârsîdir, Arabî zerârîh ve Türkî elaklûk ve tonuz böceği dahî dirler. Kanadludur, tayerân ider.

Ezkîl: Fârsîdir. Türkî muşmuladır, Arabî kendüse ve Süryânî nur'u-siyana ve Yunânî aftimles ve bentanyon ve Rûmî bisyem ve lisânü'l- etrâkda döngel dirler.

Ezelke: Türkî kokar ağacı, Arabî esedü'l-ard ve madriyon, Fârsî bîş-i Fârsî dirler.

14b

Esâron: Yunânîdir. Türkî çetik otu ve kedi otu ve Arabî haşîsetu's-sinnevr ve Fârsî Nârdîn-i deşti ve Lâtînî esâram arâtkoko ve Süryânî tervîn veyâ Rûmî seranyos dirler. Bir nebâtıdır. Sünbül-ü berrî olması ihtilâfıdır. Envâ'î kesîrdir.

Asâron: Sahîh-i Müfredât kütübü ta'rîfleri üzere ba'zı evsâfiyla aharından mümtâzıdır.

Asâron-ı Endülüsî: Bu dahi evsâfı mahsûsası ile aharından mümtâz olur.

Asâron-ı Ahar: Bu dahi evsâfiyla mümeyyezdir.

Asâron-ı Lâdikî: Bu dahi evsâfiyla mümeyyezdir.

Asazmerd: Yunânide ak biber ma'nâsınadır. Arabîde fulful'u-ebyad dirler.

Esâtîs: Yunânîdir. Cevîd otlarından bir nev' dir. Tahkikan astîs dirler.

Esbetan: Fârsîdir. İspendan-i telh dirler ki, Türkî hardal-ı berrîdir.

Âsâles Mâliyyâ: Yunânî' de fâşresîn esmâsındandır.

İspergem ve İesperem ve İesperhem: Fârsîdir, Arabî reyhan, Türkî fesleğendir. Şah isferem dahi dirler. Birkaç nev' olur.

Asît'an: Fârsîdir.

İspendan: Telh dahi dirler, Türkî hardal-ı berrîdir.

15a

Ester atrar: Sultân Buraki der ki tâc-ı hurûs ve bostân-ı efrûze dahi dirler.

Esterhâr: Fârsî kızıl zernîha dirler.

Esterhâlik: Megârîbe istilâhında üzüm ağacı ki, Türkî Asma dirler.

İstirîdye: Rûmîdir. Yunânî' de liniş dirler. Deniz böceklerinden ma'rûf nesnedir.

İstakos: Rûmîdir. İstânbol denizinde çıkar, tavîlü'el-şevârib bir kırmızı böcektir. Güyâ tekenin kebîridir. Bir buçuk vukiyye dek olur. Arabî Rûbîniyye dirler.

Eseten: Yunânîde bir nev' dikendir.

İstenbûb: Fârsîdir. Arabîde zenbûr ve diyâr-ı Yemen'de hummâd didikleri hurde limon nev'indendir. Şeyh Dâvud kavî üzere iki nev' olur. Birine kebâd limonu, hummâd-ı şaîri dirler. Ağaç kavunu gibi müstatîl olur. Bir limondur, dedi.

Estiyân: Yunânî kuş etmeğine dirler ki, Fârsî tûderî'dir.

Esdâla'düs: Mercimek nebâtına şebîhe bir nebâtdır. Tırâsis nev'indendir, dimişler. Mısrîlılar hâlûk dirler, Türkîde ekinboğan didiklerindendir. Yunânî heyofakastidas ve Arabî ca'fil ve Rûmî ûranfeci ve magârîbe Memlûk dirler.

15b

Üsrüb-ü sûhte: Fârsîdir, kurşundan olan, üstebeç ma'nâsınadır.

Isırğân: Türkîdir. Fârsî kezne ve Arabî farîd ve Fârsî incine dahi dirler, bir nebâtdır.

Esterîtos: Yunânîde deryak-ı erbâ'dır.

Esterîkon: Yunânîde zencefiredir.

Estâfâlinyos: Yunânî cevz-i berrî ki, Türkî yaban havucudur. Estaflos ve estafôn ve estafûn dahi dirler.

Estâfîdyâ: Yunânî kuru üzümdür ki, Arabî mevîz ve zebîb dahi dirler.

Estâfîdyâ Ağribâ: Yunânî zebîbü'l cebel ve mevîz berrî ma'nâsınadır.

Asrob: Bir nesnedir ki, sa'ter üzerinde olur.

Esterak: Magâriye lûgatında kara günlükdür.

Estermos: Yunânî câkar dikeninin ırmaklar dibinde biten samgına dirler.

16a

İsfâkos ve İsfakos: Yunânî dış otudur ki, Ârabî şelebiyye ve selîm dirler. Gâfikî semneşü'l-el-tavîl kesîr'el-agsân dimiş. Berrîsine ilâ kaşkâ dirler, dimiş. İbnü'l Baytar Türkî deve dili dirler. Bir otdur, dimiş.

İska' Emruk: Evsâfıyla mümeyyez nev' balıktır.

İsfâtâh: Yunânîdir. Türkî ıspanak ve tatsız ot ve Rûmî anukâlya ve sûnâkor ve sumahiyos ve Arabî rehâ dirler. Ma'rûf otdur.

İsferâ: Yunânîde cırt otunun düleğine dirler.

İsferâc: Endülüsde belyûne dirler ki, Fârsî mârcûbe ve Türkî kuşkonmaz ve Efrenci esperje dirler. Sipârine heleyûn didikler otun köküdür.

16b

İsfıdyon: Yunânî’de çiriş otudur.

İskayus: Yunânîdir. Türkî tobalâk ve Arabî sa’d didikleri haşebu köküdür.

İskabatyoz: Yunânî’de Arabîstan otlarından bugün çiçekli ota dirler.

17a

İskaviryum: Yunânî çam ağacıdır. Arabî sanevber dirler.

İskulu: Yunânîdir, Türkîde deniz öküzü, Fârsî kavbahri ki, katas didikleri hayvândır.

İskulufendiyon: Türkî talâk otu ve kırkayak otu ve altın otudur.

İskulufendûr: Yunânî bir cân-verin ismidir ki berrî ve bahrîsi olur. Arabî seb’i ve seb’üne ve emârî’ ve erbaîn dirler. Ankebûta şebîh ve ayaklu kesîr hayvânıdır.

İskayron: Yunânî ukân, yakın dahi dirler ki heyufârıkın ve hufârıkın dahi dirler.

17b

İskersunir: Efrecîdir, Türkî iskorcına dirler.

Esel: Türkî koğalık otu ve balık sâ'zı ve kara sâ'zı ve hasırlık ve Yunânî sencunes ve sencules ve des ve çunkas ve çunko ve yunak ve but ve senculus ve semadirleriyle mazbûtdur. Kâle'l-şeyh Dâvudü'l Essel bihareke, Arabî huvel semer ve indenâ yüsemma elyut ve bi'ş-amül bâpîr veya li-yunânîye tahunus vel zikr minhu yârifu bi'l-külât ve'l unse rakîk.

Esellem: Rum ağacının yaprağına kemâne kavzı inek yemişidir.

İsliyo: Yunânî seliha ma'nâsınadır.

Esmâr: Mersin yemişidir dahi dirler.

18a

İştarmur: Fârsî'de deve karıncasına dirler. Karınca şeklinde bir hayvândır. Koyun kadar olur demişler.

İştîr: Fârsî-i kadîmdir, Türkî pipirim onbaşı veya riyor ve Fârsî cermuze ve Arabî bakla'î yemâniyye dirler. Bir ottur.

Eşhîs: Arabîdir, Türkî sakız dikenini didikleri nebâtaddır. İhtiyârât sâ'hibî mücâzefe edüb mazeryondur didi. Zirâ' mazaryon südlüğün envâ'indendir ve bunun akı ve karası olur. Envâ'i vardır.

Eşhîs-i ebyâz: Arabî şevkü'l-ilk ve hurşufü'l-ilk ve hurşufü'l-cemel ve edâde ve feclü'l-arz ve Fârsî şebger ve Türkî yer sakızı ve Yunânî hâmâlavenluks ve Rûmî akasya ve efyûs ve ayânes ağarrabâ ve rebânüs ve hâmâlenes ve fesle kumaun dahi dirler.

18b

İşkalayos: Yunânî'de ûd frengiye dirler. Arabî ve Hindî'de kendûl ve Fârsî vârişîşâ'n ve ûd'ül-berk, ba'zıları karaçalı da dimişler.

İşkîl: Ada soğanıdır. Arabî basalu'l-unsul dirler.

İşkîl'î-ceşm: Arabî avsec ve Türkî kara çaltu ve sincan dikenini dahi dirler. Ammâ esvedîdir.

19a

Üşne'i-bostâniyye ve eşyeb'i şebîh: Reyhân'ı- ebyâz didikleridir.

Esâbî'l-azâri: Arabî barmak üzümüne dirler.

Esâbî'l-ferâr: Ballu endâmına müşabir bir nev'i üzümdür.

Esâbî'l-fityân: Karanfil-i berrî ki, ferencmuşk didikleri nebâtaddır.

19b

Asl'ül-hindîyyâ: Türkî acı marul ve göynük ve Fârsî kâsnî didikleri nebâtın köküdür.

Asl'ül-Hattasî: Süryânî'de şedde-i'nunuyla, bir nebâtın köküdür ki, ol nebâta Fârsî sirîş ve ketb-ü tıbbîyyede işrâs ve Türkîde çiriş otu dirler.

Itâ: Türkî kavak ağacı, Fârsîdir. Hatay'da Arabî gareb dirler.

20a

Itr'ı-âfinâ: Yunânîdir. Türkî karagüldür ki, Yunânî tırâfinâ dahi dirler.

Itr'ı-mâle: Yunânîdir, evsâfıyla mümeyyez olan nebâtdandır.

Ititon: İskîl ma'nâsınadır.

Atît: Fındık, Hindîdir, cevz-i rutta' didikleri.

20b

Ağagatus: Yunânî ağagatus dahi dirler. Bir nev'i taşır ki sekenc ve tagitos dahi dirler.

Agaca Ağaç: Tiğ didikleri şecerdir.

Ağrîz: Hurma çiçeği ki, hünûd kabuğundan çıkmıştır.

Agarbâkyâyis: Kunneb berrîdir.

21a

Efitmon: Yunânîde devâ'ül-cünûn dimektir. Kırmızı ve dalları şa're şebîh ve yaprakları ziyâde hürde ve çiçeği bulanık kırmızı ve tohumu hardaldan asgar ve sufrete mâ'il, ahmer bir nebâtattır. Türkî cinsaçı ve kâfir saçı ve Arabî mesbaü'l-şa'r ve Yunânî iptimû ve iptesmû ve iptiyos ve fikores, deltomilo, tirtetin dahi efitmon ma'nâsınadır ve ba'zıları zeryovaromid dimişler. Kemmûn ma'nâsına ve buna tâ'a müsellese efitmon dahi dirler. Sa'tere müşâbih bir nebâtın çiçeğidir, dimişler.

Efrahîs: Yunânî'de hacar-i kıramî ma'nâsınadır ve ol kara taşıdır.

21b

Efsentîn: Yunânîdir, Türkî acı pelin ve ud yavşanı, Süryânî baliga ve Fârsî hutûf ve gışûs dirler. İki nev'dir. Bir nev'inde aksâmı ile efsentîn, bir nev'inde dahi aksâmı ile şeyh dirler ve efsentîn lafz-ı asıl episnettir. Lâtînidir.

Efsentîn eşheb: Türkî boz yavşan ve Mısır'da demesis ve demesise dirler.

Efkîl: Arabîde şakrak didikleri kuştur.

Eflatun: Süryânîde ma'ar asmağına dirler ve bakla maya dahi ıtlâk olunur.

22a

Efnikas: Yunânî'de asfar ma'nâsına.

Afimidon: Yunânîden ta'rîb olunmuş. Afimidyon dahi dirler. On iki varakdan ziyade yaprağı olmaz. Şecer ile nebât beyinde bir otun ismidir. Çiçeği ve semeri olmaz.

Efunitin: Yunânîde iki nev'i nebâtın ismidir ki, bir nev'ine hânîku'z-zî'b ve kâtele'z-zî'b ve bir nev'ine hârîku'n-nîmr ve kâtele'n-nîmr, Türkîde beylik dirler, bir otdur.

22b

Akcenuş: Arabî habesü'l-hadîd ve Türkî demir bükü dirler. Fârsî rîm âhendir.

Akhâle: Yunânî kavka'ales ve dukova garya dahi dirler, Türkî keşür-i berrîdir.

Akrân: .Yunânî'de hurşuf-ı berrî envâ'inden bir nebâta dirler.

23a

Akson: Yunânîde bu bir dikendir ki, Endülüs'de re'su'sş-şeyh dirler. Bâzâverde şebîhdir.

Akasya: Yunânî'de eşhîs ebyâzdır ki, Türkîde sakız dikenî dirler. Siyahı ve beyazı olur.

Aknaşa Aknas: Yunânî'de yaban emrûdidir. Türkî ahlâd ta'bîr olunur. Dikenli sagîr emrûddur.

Aktaşun: Yunânî'de râse'sş-şeyh ma'nâsınadır. Türkî kocabaşı didikleri dikendir.

Akusalyun ve akusalin: Yunânîdir. Arabî kerefs dirler.

23b

Akinşaluki: Yunânî'de boğa dikenidir. Badaverd esnâfındandır.

Akinşar Araniki: Yunânî'de şikâ' ma'nâsınadır. Türkî kalkan dikenidirler.

Akimaron: Sarı sevsendir.

Akinahalu: Yunânî'de belîn ma'nâsınadır. Türkî yavşan dirler.

Akyus: Yunânî'de fecl-i berrîdir ki, Türkî yaban turbu dirler.

Ekada: Arabîdir. Hayvân ayakları cinsine dirler. Türkî paça didikleridir.

Ekaris ve ekares: Arabîdir. Kemmâ' dahi dirler. Fârsî semâruğ ve Türkî mantardır.

Ekeruhunun: Hindîde güz otu ma'nâsınadır. Fârsî enezrud dirler.

25a

Elmaktarun: Yunânî'de kehribardır.

Elvesalyun: Yunânî kerefs ma'nâsınadır.

Elvesenü'l-vesun: Yunânî'de pembe otuna şebîh ve huşûnetli bir otdur. Ba'zıları ayrık envâ'indendir didi.

Elumali ve alâmâli: Eyger dahi Yunânîdir. Dehene aseli dimektir. Arabî seli Dâvud dirler. Bulgar yağı demekle ma'rûfdur. Karagünlük yağı gibi olduğu bir ağaçtan çıkar, dirler.

Elbânon: Yunânî'de muşmula ma'nâsınadır ki, Lûgat-ı Ecnebiyye'de orihânâ ve lernâtâ ve sursiyânâ ve pesîm ve efitmâlis ve Türkî döngel dahi dirler.

25b

Amârkon: Yunânîdir. Berniston ve berlâzakôna ve levkitmon dahi dirler. Arabî misvak'ül-azâr didikleridir. Akhovan ma'nâsınadır dahi dimişler.

Amarah: Yunânî'de bellut envâ'inden bir ağaçdır.

Amaritan: Yunânîdir. Türkî yayla çiçeği dirler.

Amasitas: Yunânî'de şâdençdir. Ammâ gayri İbrânî'de hernûb bent'dir.

Emrafak: Merzencuşke Fârsî gûşi mûş, Türkî sıçankulağı, Yunânî ayrekes dirler.

Emaralya: Yunânî'de levzdir. Türkî badem dirler. Emaralya beykara, Yunânîde tatlı badem levzü'l-hulv ma'nâsınadır.

26a

Emlâl: Yunânî'de ukhuvân ma'nâsınadır

Emlec: Hind meyvelerinden emlece ve zehâber ve Yunânî mirâbulanos ve evmilî ve kalubaya dahi dirler.

Amalesar: Hindîde kükürd, Fârsîdir.

Amana ve Amanâ: Yunânî'de merre envâ'inden ahbesnâ dirler.

Amanames: Bir nev' sedefdir.

Aminitas: Yunânî'de circîr'ül-mâ'a ve kerefs'ül-mâ'a ma'nâsınadır. Yunânî selînon dahi dirler. Türkî su teresi didikleridir.

26b

Anbarikan: Yunânîdir. Arabî sâk hunusdur. Hunus Süryânî'de eşrâsa müşâbih bir nebâtdır. Tuhfe'de Zâire eşras nev'inden olmak gerek didi.

Enbâles: Yunânîdir. Türkî'de diken didikleri kî, Arabî kerm ve Fârsî rez. Türkî asma çubuğuna dirler.

Enbâles Agaryâ: Yunânî'de yaban dikenî ma'nâsına. Arabî kerme'i berrîye ve Türkî çöl ve Fârsî tâk duştî dirler.

27a

Eneb: Bâdincândır. Hadak ve vagd ve magd ve kehsul ve husûl dahi dirler.

Ebenc: Hindî'de bir Hint meyvesidir. Enbehu dahi dirler. Bâdeme müşâbihtir.

Encebât: Mutlakan Hind mürettebâtına dirler. Encibek dahi mürebbâsı olur.

Anberbaris Arabîdir. Kadıntuzluğu ki, Fârsî zirişk ve Türkî karamık dahi dirler.

Anirot: Emrûd ma'nâsınadır. Arabî kemmeseri dirler.

Enisâta: Yunânî'de tâğ üzümüdür. Arabî zebîbü'l-cebel ki, meyzîç didikleridir.

27b

Encîr berrî: Yunânî âlînk didikleridir. Alîna dahi dirler.

Encîr âdem: Meyvedir. Hindîstân şebîhe bihanzal.

Encîr: Fârsî'dir. Arabî tîn dirler.

Endâ' hemâ'n: Devâ'yi-kermânıdır.

Endâd: Fârsî'dir. Terâtîzek ve Arabî circîr dirler.

28a

Endüz: Râsendir.

Andkökü: Sarıçiçekli yoncâdır.

Enzeru: Bâdi zehreh ma'nâsınadır.

Enşelîs: Yaban mercimeğidir.

Ensûrin: Yunânî'de mârûn didikleri ot ma'nâsınadır.

Antaz: Antaliyye'de serv ağacına Antaz dirler.

28b

İnfêha: Türkî kursak mâyesi ve peynir mâyesidir. Süryânî infehâ ve Lâtînî peynam kasturem ve Lûgat-ı Ecnebiyye'de kovagulam ve kavaro ve peyve süre ve lis ve kavagat dahi dirler.

İnfâk: Su yağıdır. Zeyt-i nâ-resîd ve zeyt-i lezîz ve zeyt-i infakûn ve zeyt-i infakâ ve Ecnebiyyede olivum tûlcû ve lâdi agalno ve udem ve ezine dahi dirler. Ham zeytinden çıkan zeyt ma'nâsınadır.

Enfovankon: Yunânî'de merence ki hurremdir dirler.

29a

Engerek tozu: Efrencî sâl tuyâkâlis, Arabî selhû'l-efâ'e deiler.

Engüş bürek: Fârsî'dir. Fare envâ'inden köstebek didikleri hayvândır.

Engûr zeytin: Fârsîdir. Arabî esâbi'ül-azârin ve esâbi'ül-azâri dirler. Zeytine şebîh bir siyah üzümdür.

29b

Enomiya: Yunânî'de lale çiçeğine dirler.

Eniter: Fârsî'de bûy mâderân ki kovan çiçeğidir.

Enirun: Yunânîdir. Türkî pırasa otu didikleri nebâtatdır.

Enitron: Yunânîdir. Arabî kurrâs berrî ve Fârsî kendane-i deştî ve Türkî yaban pırasasıdır.

30a

Evenbâ: Süryânî'de gelincik çiçeği envâ'inden, su teresi gibi yaprağı olur. Bir nebâtatdır.

Evbagalsan: Arabîdir. Semeni sagîr ki, Arabî lisânü'l-fürs didikleri nebâtatdır.

Opupanaks: Efrencîdir. Arabî cavşır dirler.

Odkataki: Yunânî'de gebreye şebîh bir nebâtatdır. Kassa'ül-ahmârdır, dimişler.

30b

Urnusalyos: Yunânîce karitü'l-ayn ma'nâsınadır.

Orifanes kavili: Yunânîdir ki, Arabî sa'ter-i cebeli ve sa'ter zûfâ' ve Türkî fesleyen ve Yunânî siyerâ dirler.

31a

Ustoviç: Arabca isfidâc dirler.

İspîdâb: Fârsî'den muarrebdir. Yunânî semnuniyondur ve Arabî bâzuk dirler.

Ufarifen ve Ufarifyun: Yunânî'dir. Arabî'de heyyûfârikon ve semneş ve Türkî koyunkıran didikleri ottur. Yunânî karliyon ve hâmânitus dahi dirler.

Okoskordiyun: Yunânîdir. Arabî'de sûmu'l-hayye ve sûmu'l-berrî ve Türkî yılan sarımsağı dirler.

31b

Olestiyun: Yunânî'de cibre didikleri otun ismidir ki, Fârsî çine ve Arabî şitreç ve Türkî bisek otu ve kedi otu ve yalnız pisipisi dirler.

Uma: Yunânî'de cırt otunun döleğine dirler. Arabî kıssâ'ul-himârdır ki karga döleğidir.

Umâli ve Unumâli: Yunânîdir. Türkî bulgar yağı ve Arabî asel'i Davûd ma'nâsınadır. Ba'zıları hamr ile aselden terkîb olunmuş bir şaraptır, dahi dimişler.

32a

Uhîre: Hindîce es ma'nâsınadır.

Evigalson: Türkî at dili dirler, bir ottur.

Ehlîc Asfara: Sarı helîlecdır. Fârsî helîle-i zümre dirler, Süryânî helîle'i acabûrâka dirler. Lâtînn ve Efrenc helîle'i asgar, Rûmî mirâ pulanus dirler. Temîmi kavli üzere kulida ve kontâ dirler.

Ehlîlec: Helîlecdır ki, dört nev' olur.

32b

İç Yağı: Arabî şahmdır, Fârsî'de pîh dirler.

İhşat: Fârsîdir, filizzât ma'nâsınadır.

İzmamiz ve İzmamid: Bir ağaçtır ki, onun kışrî üzerinde yüne müşâbih rîşeleri olur, mânende yeşemdir.

İzo Sarun: Yunânî'dir, Arabî Fârsî dirler. Hubûbatdan bir kızıl dânedir.

33a

İrni: Lûf didikleri nebât ki, envâ' olur.

İrkân: Nisvânın isti'mâl eyledikleri hannâyı Rûmîdir ki, Mısır'dan gelir. Bir yaprak gubârıdır. Ba'zıları kasnî ve zeytin sûdanîdir dahi dimişler.

İsaforen: Yunânîdir, mâsliyon ve gasales dahi dirler. Yunânî'de itâbiyâs ve itâmas şecere garbdır, Türkî kavak ağacı dirler.

İki Gardeş Kanı: Arabî demmü'l-ehevîyye, Fârsî huni siyâvuşân dirler.

33b

İlaven Alufinen: Dihn asîru'l-ineb ma'nâsınadır.

İlaven Firulizaten: Dihn darasına ma'nâsınadır.

İlavên magalyun: Bir mürekkeb yağdır ki, amelî ukhuvân yağı gibidir. Hemân ziyadesi çam sakızıdır.

Eyyel: Kâkulle' sigardır, ammâ kesîr ol ve feth-i sâni müşeddiyle Kâvekü hiye ki, Arabî'de bakaru'l-vahşî dirler. Ba'zıları dahi kösfend ve heşiddir, dimişler.

34a

Îvâtâna: Arabî kaysûm ki, Türkî civân bercemi didikleri nebâtaddır.

Ayos: Yunânî zincâr ma'nâsına. Cingaâr didikleri boyadır.

ب (B)

Bâbûneigâv: Fârsîdir, Arabî ukhuvân dirler. Fârsî gül gâv çeşm-i didikleri arîf bir nev'dir. Papatyadır. Türkî sığırgözü didikleridir.

Bâbirin: Semizotu ki, bakletü'l-hamkâ dahi dirler.

Babürün: Hindîde papatyadır.

34b

Bâderunc: Lûgat-ı nabtîdir, Arabîde hûk ve Fârsî'de reyhan gavhı ve Türkîde terei horasanî dirler. Fesleğen envâ'indendir. Sahibi terei horasanî haşhaşın bir nev'idir. Cak terencâni dahi dirler, dimiş. Nizâmü'l-edviyyede fesleğen envâ'indendir. Mısır'da Reyhan-ı ahmer dirler. Bâderunc dahi lûgatdır, dimiş.

Badıyân: Ce'y didikleri ottur. Hindîce pân dirler. Ammâ ihtilâf edüb gemi şebes ki turak otudur. Kimi dahi râziyânedir, dimişler. Tuhmu bâdıyân aşşâbların virdikleri levn ve endâmını nev'i keçiboynuzu çekirdeğine şebîh, ammâ ikişerlik akçe cürmünde ve iki tarafı gemîcedir. Hâsıl-ı râziyâne olmadığı yutkar yerden zâhir olur.

35a

Baderefet: Fârsîde bir ağaçtır ki, yel esdikce ondan revâyih tayyibe münteşir olur.

Bâdergân: Fârsîdir. Badincân ma'nâsınadır.

Bâdi zehreh otu: Efrencî bence tusika dirler. Bir otdur.

Bâzak: Arabîdir, müselles didikleri şaraptır. Ba'zıları nısfî gidince kaynayandır, dimişler.

Barh: Enebû'l-galbdır.

Bârihat: Arabîdir. Cevzer ağacının yemişinin müdevverine dirler.

35b

Bâriston: Yunânîdir, Bâlisân ağacında diş gibi hâsıl olur. İnce yeşil nesnedir.

Bârikon: Yunânîdir. Şevkürân ma'nâsına ki, Türkî'de baldıran dirler. Megâribde vehs neftî dahi dirler.

Bâzher: Fârsîden muarrebtir. Bâdezher dimekdir.

36a

Bâşenâ: Fârsîdir. Hıyar ve hırbiz ve hindvâne ve gedu dahi ol müsellülü ve itlâk olunur.

Bâşeng: Fârsîdir. Üzüm sâ'lkımı ve tohumu içün hıfz olunan hıyara dirler.

Bâtes: Yunânîdir. İtburnu didikleri dikendir. Bu gertelen envâ'indendir, bu kertelendir dahi dimişler.

36b

Bâloş: Yunânî’de kâfûrun el-cefî ve fenasîdir.

Bâldıran: Türkîdir, Arabî Şevkürân ve zikrân dirler.

Bâkır: Nühâsdir. Fârsî mis dirler.

37a

Biberiyon: Fârsîde şırşereze didikleridir.

Biberâle: Mağaribe lûgatıdır. Endülüs’te zerâvend tavîle dirler ki, Arabî şecere-i Rüstem ve Türkî develik dibi dirler.

Biberiyye: Meşhûr nebâtıdır, azı eklülü’l cebel dirler.

37b

Becâze ve Becizak: Fârsî bicâde lafzından muarrebdir, kehrübâ ma’nâsınadır.

Bicişk: Bincişk muhaffefidir. Aslında serçe kuşu ma’nâsına olan gencişk Fârsîden muarrebdir.

Buhtgâv: Arabî’de netûl dirler ve netûl kaynamış ahlatdır ki, suyun alıp, hasta üzerine dökerler.

38a

Bahîl: Mekke eriği ve kenker ve bidikya dahi dirler. Hurşuf envâ’indendir.

Bedicî: Helîle ma’nâsınadır. Kuş yumurtası endâmında olur.

38b

Bezergam: Marsama tohumudur. Fârsî nebâtına sîsenber, dirler.

Bizr şebes: Turak otu tohumudur.

39a

Bizr’ül-lûf: Yılan bıcağı tohumudur, efîveryon dahi dirler.

Birivan: Fârsîdir. Asfahan’da gül akrebi ve Yunânî satâryon dirler.

39b

Birdânî: Acıdır. Süryânî’de “ayrus” ve Yunânî’de İskovals dirler. Bir nebâtdır. Dalları kesîr ve keman gibi eğri olur.

Birduslam: Türkî sükkerli yaprak didikleri ki, Arabî lisânü’l-hamel’dir.

Birsum: Kasb dahi dirler ki, Türkî kuru hurma dimektir.

40a

Birgine: Kasbü’l-rezî’edir.

Berliyon: Yunânî’de mukldur.

Bermûn: Hindîde elüsen ma’nâsınadır.

40b

Bezgand: Palamuttur.

Pezend: Cırt otunun döleğine dirler.

41a

Bestia': Hurma şarabıdır. Bal şarabına dahi dimişler.

Bestil ve Besdil: Türkîdir. Fârsî ferât dirler. Erikten ve elmadan olur.

42a

Basdırma: Tafsîli nemeksud lafzından gelür.

Basir: Bir dürlü mülâyim aktaşdır. Basra'dan gelür.

Bataryum: İskolofendiryondur.

Batrâ: Yunânî'de menevş ağacına dirler. Bustânisi citlenbik berrîsi zarû'dir.

42b

Bakarbuş: Bir hoş kokulu otdur ki, usâfile mümeyyezdir.

Bekâse: Rakîk arpadan yaparlar. Bir şaraptır.

Bekrin: Hindî’de semizotu ve baklatü’l-hamkâ ma’nâsına.

43a

Belâdür: Hindîyyedir, Süryânî belâdürâ ve Yunânî inferedyâ ve gâliçen ve Arabîde fehim dirler. Bir şecerin semeridir. Habbü’l-fehim ve semerü’l-fehim dirler. Kestaneye şebîh ve kısrî siyah ve iki tabakadır. Mâ-beynî asel belâdür didikleri rutûbet galîz ile memlûdur ve tabakaların dâhilinde bâdâme müşâbih ve lezîzliyye vardır. Ve şecere cevz ağacı kadar olur. Lügât-ı ecnebiyye’de unkârîşa ve anâkarziyon ve anakârdum ve anakarzu ve baldır dahi dirler. Riyâzül-edviyye Hindîce behâlâve ve Fârsî belâdür ve belâdur ve bühtû dahi dirler

43b

Belhiyye: Mürver ağacıdır dimişler ama ba’zıları bir nev’ söğüt ağacıdır. Belluha olur dahi dimişler, ammâ Tuhfe’de behrâmicdir. Bîdi müşk ma’nâsına.

Belesân: Sakız ağacı kadar bir şecerdir. Mısır nevâhîsinde aynüş’sems dirler. Bir mevzi’ biter. Mü’ellif tezkire alan belesân ma’dûmdur. Attarlarda olan bişâm ve besbâse ve maya ve turp yağı cümlesine berâber atîk zeyd yağı ile tane ve tasfiye idüp, icrâ-yı tiryâka idhâl ettikleri budur dimiş.

44a

Belusitos: Yunânîdir. Gülнар ma’nâsına.

Balyâk: Bâzu didikleri nebâtdır.

44b

Bemlâc: Nohud nev'inden bir nebâtdır.

Benâtü's-Şeyh: Tesbih böceğidir. Fârsî harhada, Arabî benâtü's-şehm ve şahmetü'l-arz dirler.

45a

Bend Binger: Hindîde esârundur.

Bendu: Fârsîdir. Arabî kırâd ve Türkî kene didikleri böcektir.

45b

Bıttîh: Türkî karpuz dirler.

Buğuz: Zımmetiyle Türkîdir. Karaciğer ma'nâsına.

46a

Baks ve Bakîs: Çimşir ağacı ki, Fârsî şimşâd ve Arabî naddâr ve Yunânî beksis ve buksîs ve baksîs dahi dirler. Türkî yaban güğercini ma'nâsına.

Baklâ'-i Mısrî: Delüce bakla didikleridir.

46b

Benc şebibe: Aslû'l-keltdir.

Benc tefî: Aslû'l-şevkarândır.

47a

Bîşâ: Bîş ile ma'ân beter bir otdur ki bî-şekk tiryâkdır. Süryânî bevehâv ve Hindî bevkâ dirler. Onun kökü cedvârdır.

Bişibehâr: Hemîşe cüvân ki, Arabî hayyü'l-âlem ve Türkî kaya koruğu dirler.

47b

Bingâr-u-alâ: Süryânî'de bisefâyecdir.

Benikûhi-surh: Bezr-i katunâ ki karnıyarıktır.

Bengü: Şîrâzı boğa yaprağı, tohumu ki bezr-i katunâ ve karnıyarık didikleridir.

48a

Buhale: Semizotu, baklatü'l-hamkâ' ma'nâsına.

Burdenc: Kızıl haşhâşdır.

Püren: Nebâtı ve şeceri iki nev'i üzeredir. Şeceresine, Yunânî arîkî nebâtiyyesi her sene yeniden biter.

48b

Botâniyye: Sarmaşık nev'indendir. Kermetü'l-sevd eşcârının kabuğuna dirler. Fârsî siyah dârûdur. Tuhfe tercümesinde fâşrâdur didi.

Bevğalson: Yunânîde lisânü'l-sevr didikleri nebâtdır.

Bevgalsiyân: Mislihu bevganc, Fârsîde şûnîz, Türkîde çörek otu dirler.

49a

Bönlük: Ifirrîn bakar dirler. Bir böcektir. Riyâz-i edviyye’de Türkî çitlembik dirler ve Türkîyyi özbekiyye çıtlağaç dahi batmek nev’i bostâniyyesi olmak üzere yazmış. Ammâ ıfirrîn ma’nâsına olan lafızdan ayrılır mı, işaret etmemiştir.

Bulâ: Süryânide bakladır.

Bulâ mobyon: Türkî coban tırnağı dirler. Bir otdur.

Bolamenyon: Yunânîde muhalliseden bir kısımdır. Ba’zıları Türkî’de süd otudur dimişler.

Bevl’ül-ebell: Nebâtatı mahsûsadan mürekkep bir kursun ismidir. Ma’nâ-i lafzı murâd değildir. Ammâ ba’zıları deve sidüğü ile yapılan kurslara dirler, dimişler.

49b

Bollikes: Yunânî’de liforyon ve battar ve avforon dahi dirler.

Bolipo: Lâtînidir. Hayvânatı bahriyyeden yengece şebîh, çok ayaklı bir hayvânın ismidir.

Bunyâs: Yunânîde bir nev’ kızıl ve hürde şelcemdir.

Bunyon: Kerefs envâ’indendir buhu baykuştan küçük bir kuştur. Yapalak dirler.

Buyân: Sevsendir ki, köküne ırk-ı sûs dirler.

Beh: Fârsî'de Ayva ma'nâsına, Arabî seferceldir.

Behâr: Arabî'de sığırközü didikleri iri papatyanın nev'i sagîridir.

Behin: Hindîde bülbüle dirler. Ya'nî hezâr didikleri kuştur.

50a

Behmen-i-ebyâz: Alaca sevsen dibidir. Ammâ tahkiki kırmızı zambak köküdür.

Behmen-i-ahmar: Sarı sevsen dibidir.

Behvel: Hindîde gül-i surhdur.

Bahvetü'l Hacer: Taş yüsüğü ki harâzü's-sahr ma'nâsınadır. Taşgülü dahi dirler.

Avvâm-ı aşşâbin su yüsüğü dirler, rabbü'l-ard ma'nâsına.

Behvîr: Hindîde ebheledir.

Beyâzmuş: Bir köktür ki, Arabî'de basal-u-unsul dirler.

Piyaz-ı leyyiz: Piyaz-ı deştidir. Arabî biğân, âğrıyon Yunânî’de sezâb-ı berrî ki, çok ekl olunsa öldürür.

50b

Peygamber çiçeği kökü: Fârsî cedvâr, Rûmî, Yunânî antile dirler. Türkî’de bunun nebâtına Peygamber tüğmesi dahi dirler.

Peygamber ağacı: Yenidünya eşcârındandır. Efrencî riyako dirler. Yunânî Linasanto didikleridir.

Peygamber Dikeni: Arabî kır’sana, Lâtinî aranciyodur. Arankiyo dahi dirler.

Bîl: Eşcârı Hindîyyeden bir ağacın meyvesidir. Hindîde bîr dirler diyu, bazı seyyahından musmi olmuş.

Bîl: Hindîde sevr ma’nâsınadır.

Bilkuş: Türkî yılan bacağı, Arabî lûfdur. Yunânî diyoyafânitas dirler. Nilüfer varakına dahi dirler demişler.

Beyvâza: Fârsî’de kurs’ana ma’nâsınadır ki, Peygamber dikenini ve İbrahim dikenini dirler, bir nebâtdır.

پ (P)

51a

Peyvend: Yüzerlik tohumdur.

Peyvend-i meryem: Mahlepdır.

Peyu: Güve didikleri kurtcağızdır ki, Arabî urda dirler.

ت (T)

Tâtinâ: Hindîde sakar ki, doğandır.

Tacı-horos: Türkî bey börtü ve Fârsî bostan-ı efroz ve gül-i helva ve Arabî hebak-ı bostânî ki hebak nebâtiden, ya'ni hamâhimden başka bir nebâtdır. Gâyet müferrih ve kırmızı çiçeği olur. Kebîr nev'in çiçeği vasat kavun cürmünde olur. Nev'i sağîrine horos ibiğü dirler.

Tartanek: Hindîde ankebût ma'nâsınadır.

Târcube: Hindîde hilyevn ma'nâsınadır.

Târu: Hindîde kene didikleri böcek ma'nâsınadır.

Tâsmaktâ: Süryanide utrucu ekşisidir.

51b

Tabâlak: Türkî'dir, Arabîde sût ve Fârsî müşk-i zemin dirler.

Teber: Zehebdir, Türkî altun dirler.

Tayyağ: Efrenci tabakodan muarrebdir. Tabbâk lafzı ile dahi ta'rîb itmişler. Tütün nebâtına ve hâsse varakına dahi dirler. Fârsî tenbâkû ta'bîri ile ta'cîm olunmuştur.

Tebettür: Sarı sandal didikleri kuştur ki, sakâriyye dahi dirler.

Tütem: İsfahânî'de kuş etmeğine dirler. Fârsî tûderî didikleridir.

Teç: Hindîde darcine dirler.

Tahriyos: Bakkam ağacının yemişidir.

Tuh: Hindîde hanzaldır. Ebû-cehil karpuzu dirler.

Tîh: Ekşi hamir ki, maye dirler.

Tohum-u Encire: Fârsîdir. Türkîde ısırgan tohumu dirler.

Tohum-u aşbes: Yonca tohumudur.

52a

Tohumü'l-esed: Gün â'sığı tohumudur. Kamer dirler.

Tohum-ı Benk: Arabî bezrü'l-benc dirler.

Tohumu halîl: Riclu'l-gurâb dirler.

52b

Turâbi'l-Ehyâni: Dimeşk havâlisinde bulunur.

Turab'ül-hânın: Arabî semmü'l-fâr, Türkî sıçanotu, Fârsî dilberduk vişek dirler.

53a

Turuşe ve Tûrşe: Resteni bâşed ki, Arabî bezrû'l-hamâz ve habbü'l-reşâd ve Fârsî turşî guzaştên didikleridir.

Termes ve Termes: Bakla-i mısırdır ki, Türkî acı bakla ve delüce bakla ve hacud baklası ve hind kabuzu ve Arabî termihdir.

53b

Tiryâk: Fârsî bâdi zehir ki, hacerü'l-teys ve tiryâk'ı- tabi'î dahi dirler. Tiryâk rûstâyî, Arabî sûm, Türkî sarımsak didikleri nebâta müntindir.

Tiryak-ı Gevhi: Nevruz otudur. Muhallasa dahi dirler. Tiryâk'ı-cebeli dahi dirler.

Tiryâk: Fârsîde afyondur. Tiryamlun alakdır. Sülük ma'nâsına.

54a

Teşteriye: Zaferedir. Türkî'de tırnak otu dirler.

Tağariz: Hurma ağacı etrafında biten evgaldır.

53b

Tekâziç: Ebâzîrdir.

Tekaryus: Yunânîdir. Berkâbûs ma'nâsına.

Tekâmekâ: İsm-i Lâtînidir. Sonradan hâdis olan devalardandır. Avvâm'ı-tekâ makah dirler.

54a

Tilkî: Türkîdir. Arabî sa'leb, Fârsî rûbâh didikleri cânavardır.

Telk: Mutlak telh dimektir ve dahi talk ma'nâsına ki zerârak didikleridir ve dahi lûbiyâ ma'nâsına ve fethievvel ve kesr-i sâni ile. Habbe-i-sîb sahrayı ki za'rurdur ve Arabîsi zû selâsi habbât dirler ve kesr-i evvel ve sukûn'u sâni ile zencebîl terütazeye dirler.

54b

Tenbûl: Hindîde bân didikleridir ki fûf ile yirler.

Tünevved: Bir sagîr kuşcağızdır. Yuvasını iblikle asar.

Tuniyyen: Fârsîde ejderha dirler. Berrîsi ağzıyla ıssırır, bahrîsi kuyruğuyla sokar ve iki nev'inin dahi elleri ve ayakları ve tırnakları vardır.

55a

Tût Hâmız: Kara tûtdur ki, tût şâmî ve hümâ ve sümakines ve tût hulv ve kara vâk ve sümâkî olur. Lakin bu datlu tûtun beyazı kesirü'l-envâ''ıdır.

Tutkâl: Arabî garâd dirler. Ammâ iki nev'dir. Bir kara tutkâl ve berrî balık tutkalı evveline gara'ül-celv sânisine gara'üs-semek dirler.

55b

Tûtyâ-ı Hârûni: Bir nev' otun köküdür. Lisân ile ısladub göze çekerler.

Tosun: Ca'de'i cebelî ki, Yunânî tosula dirler.

Tuz ağacı: Havar Rûmî ki kehribârın besidir. Şecerü'l-halenc ve kehribar ağacı dahi dirler.

56a

Teheyin Paher: Hindîde bakla-i kıbtıdır.

Tîn-i ahmar: Cûmeyyezdir. Tîn-i ahmak ve tîn-i berrî ve tîn-i sigâr bu üç isim cûmeyyeze itlâk olunur. Tîn-i havran ağaç sütlğündür.

Tîn-i cûmeyyez: Cûmeyyez inciridir. Bir nev'i dahi vardır. Firavun inciri dirler.

56b

Tâlyures: Yunânî'de bir dikenli ve katı şecerdir. Tohumu yağlı olur.

Serat: Arabî cerştir. İşrâz dahi dirler. Bir otun kökünün önüdür.

Sermon: Bir otdur ki, kökü gayet hardır.

57a

Sefelsu: Nefttir.

Sefâluta: İksârdır. Hilâliyye'i-bostâni didikleri ki büyük kalburdur. Belkoto ve âhale ve bostanc dahi dirler.

Semeret'ül-alik: Bir kardelen yemişidir. Fârsî dârututsa gül dirler.

57b

Semeret-i Aşar: Arabîstan ve Yemen'de olur. Bir ağaçtır. Sûd ile memlûdür. Berrîsi kat' olursa bir rıtlıdan ziyâde sûdü çıkar ve üç dirhemi içilse ciğeri tefrîh ile kâtildir dimişler. Şeceri erguvâna şebîhtir. Çiçeği benefseci ve kebîr ve bazı bilâdda sufrete mâil olur. Endâmı defeli çiçeğine şebîh ve semeri incir gibi ama kat'ıyla kebîr ve derununda ipek ve pembe pervezine şebîh ve gayet imişk nesnesi olur. Arablar ondan yastık doldururlar.

Sürsebânâ: Türkî muşmuladır ki, döngel dahi dirler. Yunânî orihana ve elyanos ve larnetâ dahi dirler.

ج (C) - چ (Ç)

58a

Câpâti: Hindîdir. Arabîde ragîf didikleri etmektir.

Cârü'n-nehr: Silk'ül-mâ'irdir. Türkî su pazusu, Yunânî kutama gîtos dirler.

58b

Cavrud: Arabîde segâmedir. Fârsî dermâne-i sebîd, Türkî yavşandır. Pelin envâ'indendir.

Cibre: Lügat-i Mağribinde tûlî dört parmak kadar ve varakı çevit ve rakna şebîh ve kökü kıl gibi ince ve ak ve çiçeksiz ve semersiz ve rayhesi hamrî şebîh bir nebâtır.

59a

Cubun leben hâımız: Yoğurddan olan keşdir.

Çitlaguç: Türkî çağataydır. Diyârımızda çitlambik ve Arabî habbetü'l hadrâ dirler ve dahi balık karnından çıkan akca akca nesneye dahi dirler.

59b

Cudâl: Arabîde yeşil hurma koruğuna dirler.

Cudul: Arabîdir, Türkî ayu gülü didikleri nebâtın köküdür. Êdü'l-salîb ma'nâsına.

Ceddine: Menevş sakızı allakü'l-butm ma'nâsına.

60a

Çirce: Kaluğan dikenidir, Arabî şekâ'i dirler.

Cercîr'ül-mai: Su gerdemesi, ya'ni su teresi ki karaü'l-ayn'dır.

Cerci Mısırı: Turmus ki, delüce bakla dirler.

60b

Cerbuz: Sultan otu ve akçe otu dimişler. Arabî bakla-i yemâniyyedir. Çekme dahi dirler.

Cender: Arabî adrûf ki, yemşk kemukudur. Çerne dahi dirler.

61a

Cisâd: Dökülmüş za'ferândır.

Ceşîş: Bulgurdur ki, yarma dirler.

Ca'de'i-kübrâ: Bostânisidir. Ca'de'i sagîri kömüşdür.

61b

Cuğrât: Fârsî'de yoğurda dirler. Muarrebî sagîr otudur.

Cağrave: Su üzerinde olan yosundur.

Cufâfe: Samanın ve kuru otun tozudur. Gabarî ma'nâsına.

62a

Çeklük: Fârsî'de toygar kuşuna dirler.

Çeknâ: Hindîde yıldız böceğidir.

Celalî: Bir nev' öddürr ki pek el-çağın ilâcesidir.

62b

Celenserin: Gülenserîn muarrebdir, sarı güldür. Arabî verd zikredilir.

Celenk: Mellah'i-ebâ ki, Türkî zikir çekirgesidir. İki nev'i olur. Kebîrine kerevit, sagîrine teke dirler.

Celîl: Sumâmıdır ki eke'e Halil dahi dirler. Fârsî zirâvîş ve bazmil dirler. Kimi şecer dimiş, kimi nebât.

63a

Cemelcem: Semerkand ve Buhâra'da olur. Bir köktür. Kara karazade dirler.

Cemel'ül cismi: Harmel'dir. Sezâb cebelinden bir nev'dir. Fârsî ispend, Türkî üzerlik dirler.

Cemel'ül-hayy: Hercevândır. Kanadsız çekirge ma'nâsınadır. Harmale dahi dirler.

63b

Cindeb: Arabî cerâd'î sagîr, Türkî ufak çekirgedir.

Çavab: Fârsîde arpa suyuna dirler.

64a

Çobanü'l-dâden: Şübân-ı firîb dirler. Bir kuştur. Arabî mukkâ dirler.

Çördek: Şebt berrî ki, yaban turak otudur.

Cude-i kazrân: Şeceretü'l-eba mâliktir. İşnân ma'nâsına, sabûnu-infâk ve sabûn'u-eşyâb ve Fârsî kelimşevi dirler.

64b

Cevzü'l-Kösel: Akrâsü'l-mülktür. Hindîden gelir, derisi ve kışrı kalun olur. Bu dahi cevzü'l kayddır, dimişler.

65a

Çölmekci Çamuru: Arabî tînun hurrdur.

Çevhe: Hindîde faredir.

Cehlî: Hindîde muhdır, Türkî ilik didikleridir.

65b

Çiyan: Lafz-ı Türkîdir. Arabî şîs, Fârsî cehlipay dirler.

Çîr: Zerdali dimektir. Lûgat-ı Hindîdir.

Ceyrân: Türkîde ism-i gazâldır.

ح-ح (H)

66a

Hârâkyâs: Yunânî'de yetevva zikirdir. Türkî'de sütleğen dirler. Hartaravander ismi Süryani'dir.

Haşîş: Fârsî'de Hasan Yusuf dirler. Sularda müncemid olur. Bir nesnedir. Ferfeyon'dan akvâdır. Ba'zıları devâ-i Fârsî ve ba'zıları devâ-i Ermenî'dir, dimişler.

66b

Habhabve: Ammân'da olur. Bir şecerin semeridir. Nar-ı cîlden ekber ve kışrı ark ve cismi yumuşak ve cevfinde nohud kadar ve ondan kebîrce eczâyı ve on gibi nesneyi müştemeldir.

Habb-ı Dehmed: Defne yemişidir.

Habb'üd-dehmest: Defne tohumudur.

67a

Hebak: Arabî'de nebât ile şecer beyinde olup, ıtriyyâtı olan cemî' nebâtâtın ismidir. Ammâ mutlak zikir olunsa murâd fudinec berrîdir ki, Türkî'de yarpuz dirler. Kekiktir.

Hebak karanfili: Ferencmuşktur. Karanfil yarpuzu dirler.

67b

Hable: Şeceretü'l-ineb ki, Türkî'de asma dirler. Üzüm ağacıdır. Fârsî tâk denilir.

Hasrumâ: Süryânî'de na'nedir.

68a

Hacer'i-isfenc: Sünger içinden çıkan taştır.

Haceru'l-arabî: Fârsî şeker seng ve sengi zehm dahi dirler. Fildişine şebîh bâdi Arabdan zuhûr ider, bir taştır.

68b

Hacerü'd-Deyâk: Horoz karnından çıkan taştır.

Hacerü's-Semm: Zehir taşıdır.

Hacerü's-Şerîf: Mermer taşına dirler. Ruhâm ma'nâsına.

Hacerü'l-Kîr: Ölüne zift dirler, bir siyah taştır.

69a

Hacerü'm-mahmûs: Ersiyun ve Ermiyun dirler. Ne kadar kırılrsa beş köşeli çıkar.

Hacerü'm-misenn: Simâkı yâhud kızıl bileği taşı olmak ihtilâfdır.

Hacerü'm-Müşkak: Magribden gelir. Bir sarı taştır.

69b

Hıreb: Tal' hurmadır.

Harik Emelyas: Akçe otu ve sultan otudur. Sahib't-tuhfe harîf emles halebundur, didi.

70a

Harşâ: Hardal berrîdîr ki. Cîrcîr-i berrî dirler. Sin mühmele ile dahi mezkûrdur ve sâ' müsellese ila dahi görülmüştür.

Harfû's-sütûh: Akhardaldır. Arabî hurf ve haşîsetu's-sultân ve hurfu'l-Bâbili ve Endülüsde eşberon ve Yunânî zârtagan ve balaskas dahi dirler ve bezr'i-reşâd esmâsındandır, dahi dimişler.

70b

Harîf: Fârsî'de mârmâhi ve Türkî yılan balığı ve Arabî cırıyy ve sulûder dahi dirler.

Hurreyak: Isırgan didikleri nebât ki, Arabî nebâtü'n-nâr ve Fârsî İncire dirler.

71a

Hasâs: Balık envâ'indendir.

Hasbân: Cerâd esmâsındandır. Mutlak çekirge dimektir.

Hasdel: Kene didikleri böcektir. Arabî kırad dirler.

Hasan Yusuf: Fârsî İsm-i haşîş'tır. Sularda muncemid olur. Denizköpüğünün bir nev'idir. Süngere benzer dahi dimişler ve Türkî'de bir nebâtdır ki, çiçeği güya beş on tane sagîrce, karanfil başı bir yere cem' olup açılmış.

71b

Haşîsetü'd-dûde: İskolofendiryun'dur. Kadîmde erba'a ve erbain ve elâne seb'a ve seb'ün didikleri hayvana itlâk edirler.

Haşîşerü't-tarab: Mâhî zehre esmâsındandır. Sığırkuyruğu didikleri nebâtdır.

72a

Hasal: Hurma kuruğudur. Hasîr otu didikleri nebâtdır.

Hidn: Fil kemiğidir. Fârsî üstühuvan fil dirler.

72b

Haftût: Baldırandır. Fârsî şükrân dirler.

Halakü's-şa'r: Göz otu ki, harezme dirler. Levz ma'nâsına.

73a

Halbus: Türkçe sultân otu ve akçe ot dahi dirler.

Halfâ' ve Halfe: Arabî kantar ki, Türkî'de düğün otu didikleridir. Yakı otu ve dağ otu dahi dirler.

73b

Halkus ve Halukus: Koruk şiresidir. Fârsî Ruşenteç ve Süryani Kasama ve Yunânî Siras ve Sirar dahi dirler.

Hamas: Deruncedir. Türkî çoban otu, akrep otu ve Fârsî derûne ve Süryânî derûni ve Rûmî isritun, Yunânî firûkes ve İbrî arkavenin dirler. Akrebü's-şekl bir köktür. Gül rengi olur.

74a

Hummâd: İrsâsencan çalısı tohumudur.

Hummâdü'l-Utrucc: Ağaç kavunu ekşisidir. Hummâd-ı-berrî, labâyun-u berrîdir.

74b

Hamales: Çıyan otu ve akrep otu ki, Fârsî deruncedir.

Hundurus: Arpa envâ'ındendir. Bir galledir.

75a

Hankâ ve Hunka: Lügat-ı Endülüs'te haşîşetü'z-zicâcdır.

Hankat: Arabîdir. Derâc kuşuna dirler ki, keklik envâ'ındendir.

75b

Hurnites: Yunânî'de kızıl murdâsenke dirler.

Havsal: Ağaçkakan didikleri kuştur.

Hevz: Bir nev' sarı hurma ismidir.

76a

Hatun Tuzluğu: Eniryarsedir. Fârsî zirişk ve Türkî karamuk didikleri nebâtdır.

Hadzehreç: Harezedir. Türkî zakkum ağacı dirler.

76b

Hamalan: Maziryon ki bir zeytuni dimektir. Yunânî hamalyon dirler. Herbaye dahi ıtlâk olunur.

77a

Hayedebes: Mantardır. Arabî kemmâ' ve Fârsî semârûg dirler.

Hubzu'l-gurâb: Ukhuвъandır. Papatya didikleridir.

77b

Hetefreç: Hurfe ki baklatü'l-hamkâ ya'ni semizotudur.

Hıddıb: Min esmâü'sş-şeyh.

Hadeng: Kayın ağacıdır.

Hadûş: Min esmâü'z-zubâb.

Hadid: Bir ottur. Sütünü göze tamlatırlar.

78a

Heru'l-Hamâm: Sığır mantarı dirler. Nohut kadar olur. Corcendemdir ve corkendem dahi dirler ki, Gürgendem Fârsî'den muarrebdir.

Harât: Kaz didikleri merg ma'ruf ki harîta dahi dirler.

Herpûz: Yarasa kuşudur.

78b

Herzehre: Fârsî'dir. Birkaç ma'nâyâ müsta'meldir. Evvelâ hanzal ma'nâsına ki ebucehil karpuzu'dur. Sâniyen Türkî'de zakkum ki ağı ağacına dirler. Arabî semmü'l-himâr'dır. Sâlise bir zehre nâk kurdcağızdır ki kırmızılı siyahlı olur ve zerû dahi dirler.

Harzel: Türkî yaban şalgamıdır.

Hirs: Fârsî’de ayudur. Arabî’de dübb dirler.

79a

Harfak: Hardal Fârsî ma’nâsına ki akhardal ve acı tere tohumudur. Harfâraf dahi dirler.

Hurma-i Ebuçehil: Nev’ ez-hurma başed ki ezburst enresan senazend hurmasıdır.

79b

Horos: Kavmî bir şebrekadır. Uzar ve depesinde çiçeği olur. Bir nebâtdır.

Hırva’: Sînî habbe’s-selâtîne dirler.

80b

Haşhâş-ı Ebyâz: Türkî ot haşhaş ve ak afyon otu ve ak köknar otu, Fârsî Köknar sipîddir. Bunun dahi sadesi ve katmeri ve bostânisi ve berrîsi olur.

81a

Huşf: Geyik yavrusudur. Lede’z-zubiyy dirler.

Huşkâr: Ârd ki nuhâle' inne cüdangerde başed ve hâkine râakunid.

81b

Hatr: Evvelin fetihle devenin yükünden bu talvında keçelenen vesihadır. Arabî abes dirler.

Hufçe: Avsec didikleri dikenli ağaçtır. Türkî'de sincan çalısı dirler.

82a

Helâf: Türkî'de söğüt didikleri ağaçtır. Fârsî'de bîdi müşk ve bid berrî ve mûlûya şâmildir. Mutlak zikrinde murâd bid berrîdir ki çiçeğî varakından sonra zuhûr ider. Fârsî keneb bid dirler ve berrî söğüt nev'inin azeyi ismi safsâfdır. Ancak söğütün envâ'i çoktur ki sebucer ve sîzar ve ulaf ve arab ve serhun ki, Türkî sorgun didikleri safsâf ve bid, Süryânî helaf ve arava dirler.

Hilâsetü's-Semen: Süzülüb tahlîs olunmuş yağdır ki hilâs dahi dirler.

82b

Hal-i Unsul: Adasoğamı sergisidir ki, Fârsî sirke'i beyaz mûş ve Süryânî halakatel diba ve nas Yunânî bulamyun ve felaniki dahi dirler.

83a

Hamseten: Ağıân yekmûndûr ki, sûtluğûn envâ'inden arefec didikleri nebâtıdır.

Hincek: Keserha ile mûnevveş ki, Türkî menekşeler yemişı dirler.

83b

Handkuk: Butırak didikleridir

Herzehreç: Herzehredir ki, Türkî ağı ağacı ve Arabî diflâ ve şecer-i zakkum dahi dirler.

84a

Hûzân: Keff'ul-hirr dirler. Sarıçiçeğı olur. Hoş kokulu bir nebâtıdır.

Hıyârze'i: Arabî şa'r, bir Fârsî şuşu hıyar dirler. Ammâ Tuhfe'de ism-i kıssâ'ddır, didi.

84b

Hayzurân: Kalem-i kamış nev'inden ammâ içi doludur. Eğilmek ile kırılmaz. Hindî bir çivîdir. Serve ağacının köküne dahi dirler.

د (D)

Dâdi: Fârsî cûcâdu ve Türkî'de yulaf ve Yunânî angara, ba'zıları eş-şahıs-ı esveddir ki, Meğaribe eddâd dirler, demişler. Berberiyye dahi dirler.

85a

Dârr-ı cummâz: Tenkâ'bında bisefayeç'tir.

Dar'ı Ecmaz: Tenkâ'bında bisefayeç'tir.

85b

Dâne Çadırı: Fârsî barzed ve birzed ve Arabî fena' didikleri sumağın nebâtıdır. Ya'ni, kasani didikleri sumağın şeceridir. Ammâ cem'i nüsha'da kasini ismidir.

Dibâsi: Lügat-ı Irâki'de'de şıfnîn berrîsidir.

Dibbâ: Çekirge'dir. Fârsî meleh dirler. Arabî cerâd'dır.

87a

Da'bânyun: Afyondur.

Da'sâ: İlkü'l-butmdur. Türkî menevş samgı didikleri sakızdır.

87b

Duklek: Arabî hadec, Fârsî sefçe, Türkî ham kavun dimektir.

Delek: Kuşyâlı didikleri nebâtdır. Bilâd-i Fârsî'de biter.

88a

Delîde: Hurd ve Bulgureşten gulle râkûbedir.

Delis ve Delnes: Yunânî'de sade f nev'indendir. Murrebi talyenes ve Süryânisi talyenea'dır. Sagîr olur. İstiridye'dir, dimişler. Mısır'da ummu'l-hulûl dirler.

88b

Denkar: Emlaha envâ'inden bir tuzdur. Nekranfen'dir.

Dubaruh: Kâkencdir ki Fârsî arûsdur perde ve Türkî kanbel otu ve tohumuna cevzü'l-merh ve habbu'l-hevd dirler.

89a

Dürkison: Yunânîdir. Semeneş dirler. Şeceri zeytin ağacına şebîhtir. Ammâ bir zirâ'dan nâkıs kadar olur. Megârîbe ya'aklı ve kala dahi dirler.

Duses: Yunânîdir. Türkî çavdar dirler.

Dûşâb: Hurma bekmezidir. Arabî dîbs dirler.

Dûşâb: Fârsî'de pekmez ma'nâsınadır.

89b

Döngel: Türkî kadîmdir. Diyarımızda muşmula ve Yunânî besim ve efitemalus ve nitanyun dirler.

Dubaruç: Kanbel otudur ki, kakenc dahi dirler.

90a

Dibdâr: Fârsî'dir. Derehti divdâr dahi dirler. Arabî'de şecerü'l-çin ve Ebuhul Hindî ve Sanuyer Hindî ve Türkî'de çin ağacı ve çalı ardıcı dirler. Bilâd-ı Hint'te biter.

Diş otu: Arabî lisânü'l-ibil ve Yunânî sâluye ve isgafes ve Türkî devedili dahi dirler. Bir nebâtdır. Semerine geyikü'l-mâsî dirler.

90b

Dilmek: Fârsîdir. Arabî'de rütteyula didikleri ağı örümcektir. Türkî bu dirler.

ذ (Z)

91a

Zebleb: Bevl kurduna dirler.

Zebid: Lekk min esmâtü'l-lekk fî-Süryâniye.

91b

Zerâfîton: Min esmâ-i nev' mine'-lûf zerâtî, Türkî'de ak yalfuç dirler. Bu otun ism-i-arabîsidir. İbn İsa Nizam'ül-Edviyesinde Fârsî olmak üzere dezuze ve abgilu ve meksek ve Süryânî'de rupateşa ve Yunânî kantrides ve sefirasun ve Hindî ebra'len dirler, dimiş.

92a

Zekerü'l-arz: Türkî'de yer hadisesi dirler. Bir nebâtdır.

Zenebü'l-harûf: Zenebü'l-harzun ma'nâsına ki, kuduz otu envâ'inden bir nebâtdır.

Zenebü'l-harzun: Kunduz otudur.

Zenebü'l-fârih: Lisânü'l-himl ki sükkerli yapraktır. Sünbülesi farekuyruğuna şebîh olduğu için tesmiye olunmuştur.

93a

Ziger: Kurfus berrî tohumudur.

Rab: Semârug ki, Türkî'de tumalan mataradır.

Rayas: Yunânî fecl berrî ma'nâsınadır.

93b

Râhatü'l-esed: Mukl mekiyye esmâsındandır.

Raven: Min esmâü'l-za'ferân

Radîvî: Âd ağacı ma'nâsınadır.

94a

Raşı: Fârsî'de ard guncîdir. Türkî kencid otu dirler ki, susam otudur.

Ratînî: Yunânî sakızdır. Arabî allâk dirler. Ammâ envâ'ine şâmildir.

Rânâles: Yunânî'de turb ma'nâsına ki, Arabî fecl dirler.

94b

Rebel: Bir necâseftir. Efsentin cebeli dahi dimişler.

95a

Reculun hamâm: Bisfayecdir.

Recle: Arabî hurfu' ve Türkî semizotudur.

95b

Rişk: Türkî bit sirkesi, Arabî suebbedir ki, cem'î saiban gelür.

Reşemîz: Fârsî'de ârzedir ki, güve ma'nâsına.

96a

Refrâf: Zekeru'n-ne'âm, ya'ni deve kuşunun erkeği ve gölgesi ile oynayan serçe ma'nâsına dahi müsta'meldir.

Rikân: Hinnâ'dır. Türkî kınadır.

Rikâs: Çam ağacı kozağına şebîh, kabuklu badem gibi olur.

96b

Rakebe: Sadezü'l-bevâsîrdir. Bahri Kulzum kenarında bulunur. Haffe'l-gurâb dahi dirler.

Rummân: Türkî lefan nârı didikleri humûdutlu nardır.

97a

Rubarus: Yunânî'de âzad dereht ki tesbih ağacıdır.

Rûbâh turbek ve Rubâ: İnebu's-sa'leb'tir ki, habbü'l-fenât dahi dirler.

97b

Rûf: Bezr-i katunadır.

Rufyon: İnebu's-sa'leb cebelinden bir nev'dir.

Rukî: Hindî'de hubz'dur.

98a

Reyhan: Na'na'. Lugat-ı Mısır'da terencân'dır.

Reyhan-ı Yemâni: Fetfe'dir.

Reyhanî: Keskin şaraptır.

98b

Rinç: Bıldırcın didikleri kuştur. Arabî selvâ dirler.

Rinon: Sezâb berrî ki, Rûmîyye biganun ve agrimun dahi dirler.

ز (Z)

99a

Zân: Şam havâlîsinde olur. Murân dirler. Bir ağaçtır. Ondan mızrak zani iderler. Ammâ ba'zıları merveder dahi demişler.

Zebâni guncişk: Arabî lisânü'l-asâfir ve habbü'l-levz dahi dirler. Serçe dili ve kuşdili dahi didikleridir.

99b

Zecmul: Keşûsdur ki, Türkî'de nebâtına bağ sarmaşığı dirler. Bu tohumu Yunânî dinâr dirler.

Zedavaş: Lûgat-ı Tengabiyye'de nemmâmdır. Türkî marsama dirler.

100a

Zirâvişân: Fârsî'de şebboy esmâsındandır. Arabî'de hîrî didikleridir.

Zerdalü: Fârsî'de çir dahi dirler. Türkî'de mişmiş didikleri meyvedir.

100b

Zerde çûb: Bir sarı köktür. Arabî urûku's-sufr dirler. Devku's-sıbâgın didikleri ki, Türkî zerde câvîd dirler. Mâmirân bunun nev'i-i sagîridir, demişler.

101a

Zırnîh-i bed: Sarı zırnîhtır.

Zırnîh-i sürh: Kızıl zırnîh'tir.

101b

Za'ferân: Ma'rûf nesnedir. Arabî'de ahmerân ve rummân ve eyda' ve te'mûr ve câdiyy ve câdiyyâ ve cisâd ve cesed ve er-râdin ve ru' ve reyhukân ve ez-zerneb ve secencel ve şemrem ve anber ve gumre ve melâb ve min esmâü'l-keşîf ve en-nâcûd ammâ Yunânî karufes ve kamha ve gerkem ve gerkema ve gerkeman dahi dirler.

102a

Zift-i Rûmî: Zift-i yâbes ve zift-i bahriyye şâmildir ve â'leba zift-i bahrî murâd olunur.

Zift-i yâbes: Ratebe rutâbî cevki kına dirler. Zift-i yâbes olur. Eğer luzûcetli olursa ekâ, Yunânî Yuskas dirler ammâ Tuhfe'de kendü kendüye kurumuş yâhud tabh olunmuş. Zift-i ratebedir, dedi. Ba'zıları defne yemişi dahi zift-i yâbes ta'bir edirlermiş.

102b

Zemâretü'r-râgi: Mizmâru'r-râ'î ve azânü'l-anz'dır ki, Türkî çobandüdüğü ve Fârsî çoban dirler.

Zenber: Min esmâü'l-esed ve'l-kunfuz.

Zenbak berrî: Yaban zanbağıdır.

Zenbak: Fârsî'de sevseni ezâd dirler. Beyazı ve kırmızısı olur.

103a

Zencebîl: Yine bir lafza ile zikr olunur. Bir nebâtın köküdür. Makbûli çinî olandır ve Levni sufrete mâil olmalıdır. Süryânî zencebîlâ, Rûmî sülcefuyn ve Yunânî ersetuyon ve eferbehi kamulu dirler.

Zend: Bir ağaçtır ki, bir kıtasını bir uhar delikli kıtasına sürseler ateş çıkar ve ol delikli parçaya Zende dirler. Ammâ Lugat-ı Şamiyye'de ism-i gârdır.

103b

Zuferâ: Fârsî ehud dustek, Türkî yaban turak otu, Arabî şebes berrî ve hıray berrî dahi dirler. Bir nebâtdır.

Zeherü'l-hacer: Taş kınasıdır ki, kayalar üzerinde biten yosundur. Hizâzü's-sahr dahi dirler.

104 a

Zehim: At yağıdır. Şahmü'l-feres ma'nâsına.

Zîziyan: Soğandır. Basalu'l-zîz dirler. Yunânî belyus didikleridir.

س (S)

104b

Saşmak: Türkî sumak dirler.

Sabaneç: İt benefseci didikleridir. Bir nebâtdır.

105a

Sâ'sâ'firas ve Sâsâfiras: Bir kokulu sarımtırak ağaçtır. Hindîce şecerine pavame dirler. Fıstık ağacına şebîhtir. Yaprığı evvelinden emrûd yaprağına benzer. Sonra büyüdükçe incir yaprağı gibi olur.

Sakız: Arabî mastakîve allek-i Rûmî ve mustekâ dirler.

Sakız ağacı: Butm'dur.

106a

Sebîb: Atın yelesinde ve bir çimende ve kuyruğunda olan kıldır.

Sebidar: Kavak ağacıdır. Arabî gareb dirler.

106b

Sebîlu'l-edviyye: Bazı nukuşda sünbülü'l-edviyye vâki olmuştur. Frasyune şebîh bir ottur. Rûmî setahasen dirler.

107a

Suhâm: Kazan karasıdır ki evdâyesinden ibarettir ve sücûye dahi ıtlâk olunur.

Sedef: Türkî'de su gerdemesi dahi dirler. Arabî sezâb didikleri nebâtdır. Yunânî Ficen, ba'zıları Türkî magnus dirler.

107b

Sedî: Yunânî Sisalyus dirler. Türkî'de horozgözü didikleridir. Fârsî kâşîm-i rûmî dirler. Dört kısım olur. Arabîsi seyâbdır.

Seraciyye: Bir nebâtıdır ki safra dimekle arîf nebâtın şükûfesini seraciye çiçeğine şebîh ile ketb müfredâtına zikrolunmuş bir nebâtıdır.

108a

Serhas: Türkî kıvıl ot dirler ve tokuz otu dahi dirler.

Serhun: Kebûde ve helâf didikleri söğüttür.

108b

Serfakala: Enzerudur.

Surfe: Ağac kurdudur.

Serfa'leş: Enzeru ki gazrut dahi dirler, bir nebâtıdır.

109a

Serikun: İrletun nev'inden kuzgun otu ve nemazbur otu dahi dirler. Fârsî kildar ve cildar ve hukân ve sefer ve kedgân ve kalcûn ve nitares dahi dirler. Zencefer muharrik ma'nâsına dahi müsta'mildir.

Seslemova: Dikenlere yapışan sadefdir, demiş, gâliba sümüklü böcek olmak gerek.

109b

Satrunilu: Çam kozağıdır.

Satruniyon: Yunânîdir. Türkî yabağı sabunu dirler.

Setuvi: Serkandır ki, Fârsî serhun ve Arabî hilâf dirler, bir söğüttür.

110a

Sa'ter: Arabî sa'ter dirler. Türkî kekik ve cebad ve güveği otu dirler.

Su'ût: Her nesne ki enfiye çekilir. Dimaye evvela bir isimle müsemmâdır. Ūdu'l-utâs dahi bir isim ile müsemmâdır.

110b

Siyac: Bir nev' dikendir ki duvarlar üzerine örerler.

Seyân: Aşakadır. Leblâb dahi dirler. Sarmaşık ma'nâsına.

111a

Sîd: Zi'b ma'nâsınadır ki, Türkî kurt didikleri hayvandır.

Sisalyus: Kâşimi rûmî ki, Türkî horos göü ve ba'zıları seyâb dirler. Dört kısım üzeredir.

Sisamun: Yunânî'de simsim ma'nâsına.

111b

Sifîd isfend: Hardal-ı sifiddir

Sakrinundas: Zenebü'l-akrep didikleri ki, undu'l-calinus sameryuma'dır. Ammâ ba'zıları bir nebâtın meyvesidir ki, akrep kuyruğuna şebîh olur, dimişler.

112a

Sakankur: Verel berrîsine şebîh elli ve ayaklı ve kuyruğu uzun bir hayvandır. Nil ve Kulzüm sevâhilinde kum içinde olur, dirler. Süryânî cudâbâ ve hunânî Yebles ve harekafanilus ve beruymâles ve Fârsî verel mahî dirler.

Sakutarı: Sabir didikleri nebâtıdır.

113a

Sükker fânîd: Aslı peynir şekeridir.

Sükkerfend: Şeker köpüğüdür. Ak şekerdir.

Sükker mekân: Bir otun meyvesidir. Gayet tatlı olur.

113b

Sekûs: Bir nev' hatb, ya'ni odundur ki, Arabî şakrâs ve Yunânî kastus ve magârîbe seyl ve nebâtî hanîn dirler.

Salaga: Mukl ma'nâsınadır.

Sulâf: Hamrdur. Sücû ma'nâsına.

114a

Selmin: Boyi tohumudur.

Sillevr Sillevrs: Yunânî'den muarrebdir. Mısır'da ciriyy dirler. Bir balıktır.

Seluheç: Demür dikenî ki, hasek dirler.

114b

Semmarlîn: Rakîk ma'nâsınadır.

Semermer: Alaca sığircık kuşudur.

115a

Semkutan: Râsendir. Türkî endûz dirler. Lügât-ı Ecnebiyye'de belinon ve bernikî ve eznityun ve lavinyun dahi dirler.

Semen: Türkî peygamber çiçeği ve Fârsî gül sih berg dirler.

115b

Semilutas: Yunânî'de bir nev' günlük ismidir ki, sufrete mâ'il yakutu olur ve ona Yunânî kuskas ve kuskus dahi dirler.

Senbazeç: Fârsî sengi sunbâde dirler. Diyârımızda senpare demekle mu'arrifdir.

116a

Senderus: Hakîkati muhtelifdir. Ba'zıları Ermeni vilâyetinde olur, bir ağacın zamgıdır ve ba'zıları tabak arzında mütevellid olur, ma'dendir didiler. Muhammed bin Zekeriyya vasat-ı bahrî Hindî'de kaynar bir çeşmedir. Suyu sıcak ve asel gibi galîzadır. Su üzerine çıkarak da harareti gidüb mün'akid olur, dedi.

116b

Senderitas âhar: Yunânî ahalyus dirler, bir otdur dimiş. Ammâ fakîrdir. Meke ahalyus lafzından galat olmak gerek, zîrâ ahalyus Yunânî'de senderitas ma'nâsınadır.

Senkar: Şahin-i ebyâzdır. Ammâ beyaz câkır olmak dahi merviddir ki, ona Arabî bâza'l-mulûk ve bâza'l-ebyâz dahi dirler. Sakr ma'nâsınadır.

117a

Sûdeniyyat: Fârsî’de dârkûb ve Arabî’de surad dirler. Türkî sığircık kuşudur.

Suhu: Efrencîdir. Türkî arslan dişi didikleri nebâtdır.

Sûd otu: Belugan didikleri nebâtdır ki, gâlibûn dahi dirler.

117b

Sûrkun: Arabî ban didikleri ağaçtır. Türkî sorgun söğüt dirler.

Sûrile: Müdevver bir taşdır.

118a

Sevsen hıttayı: Sarı sevsen dibi ki, kızıl behmen didikleridir.

118b

Seyfû’l-gurâb: Sarmak envâ’indendir. Arabî hulbûb ve sevsen berrî ve Yunânî kesikon ve Türkî nahl çiçeği dirler.

119a

Şabahiye: Meluh ağacına benzer bir ağaçtır. Şebe ve şebhan dirler. Yunânî balyures ve falyures dahi dirler.

Şâdâspirem: Reyhan envâ'inden huşasperem didikleri nebâtdır.

119b

Şalbeyye: Arabî nâ'ime ve Yunânî iskafes dirler, bir ottur ki, Türkî diş otu didikleridir.

Şehterec: Arabî baklatü'l-melik ve şeceretü'l-hamâm ve reisü'l-nebât ve kızîretü'l-hamâm ve kemmûn-ı berber ve şatarraç dirler. Hindî'de sükserem ve şâtereç ve lügât-ı Ecnebiyye'de ankadyun ve kanbas ve faknas dirler. Türkî'de bey yüreğidir. Ammâ taç horos'a dahi bey yüreği dirler.

120a

Şebânkâre: Nev-rûz otudur. Arabî muhallasa dirler. Kûh-ı Şabankare de çok olduğu için tesmiyete'l-ehâle bâsimü'l-mahall kabilindendir.

Şebâheng: Bûlbûldür. Hezar dahi dirler. Arabî andelîb didikleri kuştur.

120b

Şebtabat: Fârsî surh merd ve Arabî usiyyu'l-râ'î ve Türkî çobandeğneği didikleri otudur.

Şebuka: Hummânü'l-ard'dan nev'i kebîrdür ki, Hind'de bel didikleri meyvenin ağacıdır.

Şebve: Akreb yuvasıdır.

121a

Şecere: Mutlak zikr olundukta râtyancık ateşte tabh olunan nev'ine ıstılâhdır. İsmine kankahen dirler.

Şeceretü'l-teys: Yunânî trağiyon ki akrîtas dirler. Bir cezîrede olur. Sakız ağacına benzer bir ağaçtır. Gayr-ı mahallerde olmaz dirler.

121b

Şeceretü't-talk: Keffu'l-Meryem ki esâbi' sufr ma'nâsınadır. Irak'ta Şeceretü't-talk dirler. Megâribe Bentafelune ıtlâk iderler.

Şahm Kâvendi: Fıstık yağına dirler.

122a

Şırrân: Bir nev' hurde can-verdir. Göze konub görmez ider.

Şerzîn: İsmi meâribdir. Arim didikleri balıktır ki, Yunânî simares dirler.

122b

Şeş henc: Mu'arrebdir. Fârsî zefankerya dirler. Arabî hazir didikleri ki, Türkî'de gerdek gelini dirler.

Şeggâl: Gayn mu'cem ile Fârsî'de kelb berrîdir. Arabî uben evâ, Türkî çakal dirler.

Şag: Boynuzdur. Arabî karn dirler.

123a

Şakakâl ve şukakâl ve işkâkal: Muhr-u Süleymâani didikleridir ki, asl nebât-ı şakakal'dır.

Şakab: Nar ağacına müşâbihtir. Meyvesi tebak gibi olur.

Şakrâk: Fârsî’de sebz kebâ ve tengâbende kerâker ve Türkî’de aru kuşu dirler bir kuştur.

123b

Şeker penîri: Fânîd şahrıdır. Türkî peynir şekeridirler.

Şeker bademi: Çekirdeği çıkmış şeftali kurusudur.

124a

Şenilid: Fârsî gül rahrû ki, Arabî hulbe ve ba’zıları Türkî çiğdem ve ba’zıları sûrincân çiçeğidir, dimişler. Sûrincân birkaç nev’ olur. Çiğdem dahi ol nev’indendir. Lakin çiğdem çiçeği sarı olur. Sûrincân köküdür.

124b

Şender: Nabtiyyede kuş etmeği ki teveddeddir.

Şung: Fârsî’de Serve ağacı ma’nâsınadır.

125a

Şûre: Dammele bir nev' milhdir ki, debbâğlar isti'mal iderler. Lugat-ı Hicaz'de esrar ve Fârsî'de ebkur dirler.

Şuşmîz: Kakule'i sığâr cevz-i bevaye dirler.

125b

Şevke: Mugeylân ahâlî Fârsî zerba'te iblis ve Yunânî akunes dirler. Bir nebâtıdır.

Şevku'l-anz: Kanâd didikleri dikenidir.

Şehban: Şâmme müşâbih bir ağaçtır.

ص (S)

128a

Sarımt'e'l-cedy: Türkî ören gülü ve tağ sultanı ve yılan üzümü ve Arabî şeceretü't-tihâl ve Lugat-ı Ecnebiyye'de mâtır müşelliye ve Yunânî fekalaminus dirler.

Sa'ter tiyus: Yunânîdir. Arabî sa'ter nemmâmi dirler. Rûmîyye agorifanes didikleridir.

128b

Safkar: Balık yumurtasıdır.

Safen: Arabî’de celedü’l-husye’dir.

Saffî: Türki’de pasdırma didikleri lahm-i kadîddir.

129a

Salayık: Hamir yufkasıdır. Rikâk dirler.

Sılabiyye Biley taşıdır. Sengi fesân dirler.

Samgü’l-belât: Mermer yâhud uhar hacir otuna tutkal izafe idüb şey’ vâhid olunca dakk eyledikleri nesnedir.

129b

Sandâl: Hadîd humre mâ’il bir siyah taştır. Islayıp birbirine sürülse kırmızı suyu çıkar. Her mesde olur. Bir senede terâvnin kurbunda tekye didikleri mahalde dahi bulunur. Yunânî hamahan dirler.

130a

Susgari: Arabî câmûs, Fârsî gâmiş ve gâvmiş ve Türkî manda dirler.

Sutala: Silk envâ'inden siyah'a mâ'il sarıdır. Türkî tağ pazısı dirler.

ض (D)

130b

De'n: Ganemdir. Türkî koyun, Fârsî miş dirler.

Danile: Ok yılanıdır. İnce ve uzun olur.

Dabr: Karabaş çiçeği ki kırkan çiçeği ve serv kozağı ve temr-i hindî olmak ihtilafı vardır.

131a

Darabân: Porsuk didikleri canavardır.

Darî': Bir sertiz dikenidir. Nebâtâtı bahriyyedendir. Derya kenarlarında biter. Kurusuna Arabî şirak dirler. Derya kenarında biter dahi dimişler.

ط (T)

131b

Tara kuşu: Türkî cecel turgay ve ibiksiz turgay ve Arabî cuskiyye dirler.

Tâlâtalis: Yunânîdir. Arabî kafr-i ratb ma'nâsına ki dihn Saklebi didikleridir. Sular üzerine cem' olur. Türkî su yağı dirler. Ammâ zeyt-i infâk değildir.

132a

Talufes: Tavus kuşudur. Safrâvgundur dahi dimişler.

Tamaga Yunânî'de kantaryon kebîridir.

Tamyus: Yunânî'de merzen-cûş ma'nâsınadır.

132b

Tahtım: Summâktır.

Tuhlub: Kurbağa yosunu ki, Fârsî peşm ve zağ ve Asfahân'da cull ve zağ dirler. Su üzerinde tekevvün ider. Yeşil nesnedir. Müstedîr ve müteferrik oluna hazâzü'l-mâ'i ve iblik gibi olana tuhlub lifi ve gazlü'l-mâ'i ve bez gibi müterâkim olana haru'a'l-dafada' dirler.

133a

Tragiyon: Yunânî'de şebîh puş demektir. Diyarımızda Efrenc etibbâsı penpetalle dirler. İki kısımdır. Bir kısmı Akritas cezâresinde çok biter. Altun otuna şebîh olur. Samg-ı Arabî'ye şebîhtir ve bir kısmı sagîr ve sevâhil-i bihârda biter. Bir nebâtdır.

Tırhala: Sükker tîfâl didikleridir. Tihal dahi dirler. Milhe şebîh nesnedir. Dikenler üzerinde turuncbîn gibi mün'akid olur, yâhud bir kurdun yuvasıdır.

133b

Tırgaludis: Yunânîdir. Türkî çengi kuşu, Fârsî heyâhî ve Arabî usfûru'l-şevk ve usfûru'l-seyyâh dirler. Ammâ ba'zıları dahi Safrâvgundur dimişler ki, Fârsî dezdek didikleridir.

Tırnokun: Yunânî aluç didikleri yemiş ma'nâsıdır. Trufukon dahi dirler.

134a

Tarhenç: Fârsî'de şah mâhî dirler. Bir balıktır.

Tarîble, Tarîfle: Yunânîyye'den muarrebdir. Arabî handekuk ve Türkî terfil didikleri nebâtdır. Ba'zıları sarıyoncadır, dimişler.

134b

Talesa: Bir nev' sagîr sedeftir ve bir nev' nebâta dahi ıtlâk iderler ki, çok çiçeği olur.

Topalak: Arabî su'ddur.

Tube: Bir nev' dikendir ki, Arabî istenne dirler.

135a

Tût: Türkî benbe, Arabî kutn ve birs ve kurfus ve katnu'l-bürd ve Türkî tozak dirler.

Tûtî: Fârsîdir. Arabî durre dirler.

Toğan: Arabî sakr ve Fârsî bâz dirler.

135b

Taybute: Arabî hubâhib ve kutrub ve yerâ'a ve hallu's-su'ûdi dirler. Fârsî kirm
şebtâb ve Türkî ateş böceği dirler. Yıldız kurdu dahi ta'bîrdir.

Tayka: Kabuksuz arpadır. Arabî sult dirler.

136a

Tînun dakûkî: Bilâdu'l-Haleb'den dakûkî nevâhisinden getürirler. Kökü ziyâde yâbis
ve bir miktar melâsetli çamurdur. Diyârımızda Haleb kili dirler.

Tînun Endülüsî: Siyah ve keşîf olur.

Tînun Rûmî: Bir mikdar kırmızı ve kökü mâ'il ak ve huşabe olur ve ak nev'i tînun
kıbrissiyen, bir nev'idir.

ظ (Z)

136b

Zufu't-teys: Teke tırnağıdır.

Zufu'l-gûl: İblis tırnağı didikleri nebâtdır.

Zafîrâ: Yaban yarpuzu ki fûdenc berrîdir.

Zafîratu'l-acûz: Demur dikenî yemişidir.

ع (A)

137a

Âlûs: Galis'dir. Kanun'da gayn-ı ma'ceme ile mezkûrdur. Rîr otu ma'nâsına.

Amâs: Sirke içine konmuş çiğ ettir.

137b

Aslet: Ekşi yoğurt.

Asman: Ferhu'l-hubârâ ki toy yılandır ve yılan yavrusu dahi dirler.

Acem: Çekirdek ki, Arabî nevât, Fârsî asene dirler.

138a

Ades: Sevsen berrî tohumudur ki, Yunânî şifari galyun dirler. Ba'zıları zanbak köküdür ve ba'zıları dahi merirâ didikleri, alkamedir dirler.

Azk: Hurma salkımı ki kibâse dirler. Fârsî hûşe-i hurmadır.

138b

Aref: Sarı hurmadır.

Irku's-sûs: Meyan köküdür.

Irku'z-zeheb: Dârr-ü filfildir.

139a

Urûku'l-bîd: Bûzîdan didikleri ki müsta'celedir. Hatem çiçeğidir, dimişler.

Asbak: Bir ağaçtır ve bir acı ota dahi ıtlâk olunur.

139b

Aselun lubnâ: Mî'a sayele didikleri samgdır. Türkî'de suğla yağı ve kara günlük yağı dahi dirler.

Uşubu'l-ucûl: Ca'ferîyye didikleri otuur ki, traşnenin sınıf-ı sânisidir.

140a

Usiyyü'l'r-râ'î: Çobandeğneği dirler. Bir nebâtdır. Erkeği, dişisi olur.

140b

Asfûr'u Sûdânî: Zurzûr'dur. Sığırcık kuşu ma'nâsına.

Asfûrû'l-cenne: Huttâf'dır. Kırlangıç kuşu ma'nâsına.

Adîd: Hurma ağacıdır ki, kısacık beyaz ola.

Adfâ: Dikenli ağaçlara dirler.

141a

Afâr: Arabî’de meşhûr bir ağaçtır. Envâ’’ eşcarda yokdur. Ateş-i şedîd şeceri bu kadar hattâ merh ağacına çıkmak misâl çıksalar ateşi çıkar, dirler. Merh şedîdü’n-nâr’dır.

141b

Akrep: Yunânî Sekarniyus Malâyus dirler. Deniz böceklerinden dikenli bir böcektir. Ba’zıları zarakunye didikleri balıktır, demişler. Sahib-i Tuhfe iskorbet balığıdır, dimiş.

Akrep-i bâna: Yunânî Sameryumake, Türkî banibal otu dirler.

142a

İkriş: Türkî’de ayrık, Arabî’de besel dirler.

Akle: Şeş bendân ki, Türkî’de yaban asması dirler.

142b

Alukarya ve Alukuryas: Yunânî tatlu biyândır.

143b

İnebü'l-cunne: Türkîyi kadimde it üzümü didikleridir ki Macar üzümü ve Frenk üzümü dahi dirler. İnebü's-sa'leb'in nev'-i bostaniyyesidir.

144a

Ancelika: Lafz-ı Yunânî'dir. Arabî aşebeü'l-melik didikleri nebâtın köküdür ki, Rûmîyye ol nebâta ancelu hurtar dirler.

Anzovan: Devetabanı didikleri otdur ki, deve ondan çok yese karnı ağrır. Sahib-i Kâmus aşnânın ecvedine dirler, dedi.

144b

Ankes: Arabî ya'zid dirler. Baklatu'l-merihdir. Türkî acı bakla didikleri ki, hindîyyâ-i berrî envâ'indendir. Yunânî handerili dirler.

Avç: Türkî'de enîr didikleri köktür. Arabî'de vecc dirler.

145a

Ûd sînî: Ûd kışmeridir ki rutabdır. Tatlıdır. Şeftali ve kakuleden ve berrî ve kat'iden dũncedir.

145b

Ûdü'l-Kayse: Sariağaç didikleri boyadır ki Arabî sufıra' dirler. Emir baris köküne dahi sariağaç dirler. Ammâ bunun gayridir.

146a

Avme: İt balığı dirler. Duru ve râkid sularda olur, bir sagîr semektir.

Avise: Mantar envâ'ndendir.

146b

Aynü'd-dîk: Fârsî'de çeşm-i horos dirler. Kırmızı ve musaykal ve berrak ve müdevver ve cüz'ü arîd dânelerdir ve şeceri fulful ağacına karîb ve salkımı sakız ağacı salkımına şebîhtir. Dikenini cibâlinden getirürler. Ba'zıları mız bakkamdır, dirler. Ama Türkî'de horos gözü didikleri kâşim-i rûmîdir ki, encüdân-ı rûmî tohumudur. Yunânî ona Sisalyus, dirler. Aynü'd-dîkden gayridir.

غ (G)

147a

Gâz: Acem Türkîsinde Kaz ma'nâsınadır ki, ivezz dirler.

Gâgâtî: Fârsî’de bir hafîf taştır. Türkî’de cehennem deresi taşı dirler ki, Arabî hacar-i gâgâtis dirler. Yunânî gâgitusdur. Kâkenc berrîyye dahi şümûli vardır.

147b

Galyun: Yunânî’dir. Türkî sūd otu ve çoban mayası dirler. Bir nebâtdır. Yiz mayası gibi sūdü akkede eyledüğü içün böyle tesmiye olunmuş.

Gaveşû ve Gaveş: Fârsî’dir. Tohumluk hıyar ma’nâsınadır. Ba’zıları hıyar tohumudur. Ammâ üzüm koruğuna dahi dirler, dimiş.

148a

Gibâriyye: Gâbiş didikleri şecer cebelinin meyvesidir ki, Arabî inebü’l-dubb ve Türkî çoban elması ve ayva üzümü ve ferde üzümü dirler. Unnâbdan asgar bir surh meyvedir ve Yunânî Setanyun dirler.

Gurâb: Karga nev’inin ism-i cinsidir. Fârsî’de külağ dirler. Ablak olana gurâb-ı ebka’ dirler. Siyah ve kebîr gurâb-ı esved ve izâk dirler ki, Türkî’de kuzgun didikleridir ve siyah ve sagîr olana ki, ekenlerde çok olur.

148b

Gurnûk ve Garanîk ve Garanık: Balıkçın envâ’inden bir siyah kuştur ki, ördek kadar ve boynu uzun, başında iki cıgaları olur. Gözleri kırmızı ve ayakları uzundur.

Gusle: Aynun didikleri ottur. İki türlü olur. Birisine selbeş ve kehlâ ve Endülüs'te senâbildir, dirler. Birisi merzen-cûşa şebîh bir nebâtdır.

149a

Galis: Fârsî kenger dirler. Türkî deve dikenî ve Arabî şevkü'l-cuml dahi dirler.

Gilivâc: Türkî dölenceç kuşu ki, çaylak dahi dirler. Fârsî gûşt rubâ ve gilivâj ve zegen dahi dirler.

149b

Gûş: Kayın ağacıdır ki, Fârsî çûb tîr dirler.

ف (F)

150a

Fahre: Esarun misillü bir köktür. Saçakları olur. Fahre ağzı açık didikleri ottur. Habeş ve Hint cânibinden gelir.

150b

Fâşiristîn: Sûryânî'dir. Fârsî'de şeş bendân ve Türkî'de karaasma ve Arabî kermü's-sûda ve Endülüs'te bûtaniyye ve berberimun ve Şîrâze siyahdır ve Yunânî aynalen malen ve Lâtîni barbunya dirler. Nebâtata sarılmakta sarmaşığa şebîh ve levn-i fâşîrâye mugâirdir. Semeri fâşîrâye şebîh lakin siyahtır. Buna fâşirisîn ve kara yemüşli sarmaşık dahi dirler.

151a

Falâta: Yunânîdir. Eşcâr-ı Kıbrısıyye'den cümeyyez ağacına şebîh bir ağaçtır.

Falugas: Falergus ma'nâsınadır ki leylek didikleri kuştur.

151b

Fecl-i berrî: Yaban turbudur. Rûmîyye ezmirafyun ve Yunânî enyus ve Lâtîni rabas ve gabri lehalah dirler, bir nebâtdır. Eşek turbu dahi dirler ve varakı sezâba şebîhtir. Ba'zıları hardal berrîden murâddır, dimişler.

152a

Ferâsiyûn esved: Kara ferâsiyûndur. Fârsî bisyar siyah ve Arabî bellût-u esved ve Şîrâzî aftâb serme ve Lâtîni isyakis nefer ve Rûmî marviyus mavru dirler.

152b

Ferezufeyumerun: Yunânîdir. Arabî mudâri'l-havk ve Lâtînî isnâs ve Rûmî hamalyun mâlis ki eş-şahıs esved didikleri nebâtdır.

Feresu'l-bahr: İki nev'dir. Birisi denizaygırı didikleri ki levnen ve şeklen himâre karîbdir. Bu dahi barmak kadendedir, ona denizaygırı, dirler. Bahar mâlehedede olur. Ammâ Nehr-i Nil'de dahi böyle bir hayvân olur, ona dahi feresü'l bahr dirler.

153a

Fergec: Sarmaşıktır. Fergende dahi dirler.

Fergefede: Burc ki miyazeç dirler. Ökse ettikleri yeşil nesnedir. Koca ağaçlarda olur.

Ferfere: İsm-i Efrencîdir. Katırtırnağı didikleri nebâtdır.

153b

Frenk Biberi: Diyârımızda kızıl bibere dirler. Üç nev' olur. İki nev'inin semeri olur, bir nev'i küçüktür. Bir nev'i kebîr olur ve bir nev'i dahi müdevverdir. Fındık cirminde ve cümle-i envâ'i kızıldır. Arabî fulfulu rûmî dirler. Ammâ fulfulu me'ye dahi frenk biberi dirler. Lakin ol kızıl biber didikleri Türkî'de ona su teresi dirler.

154a

Ferîz ve Ferîs: Ayrık didikleri otudur ki Arabî nîl ve necm ve necîl dahi dirler.

Ferîk: Ferrucdur. Ona Türkî tavuk cücesi ve piliç dahi dirler.

154b

Feselyun: Yunânî'dir. Türkî Karnıyarık ve Arabî bezr katunâ ve Fârsî sibyuş didikleri tohumdur.

Feşsâ': Arabî'de sarmaşık nev'indendir. Arabî'de deyule dirler. Şîrâzi berem ve Arabî hibbu'l-ne'âm ve revbele dirler. Kızıl yemişi olur. Yunânî milkas trahya dirler.

155a

Fetu: Reşâdü's-sütûhdur.

Feturufus: Yunânî'de tavuk ma'nâsına ki, Fârsî mâkiyân dirler.

Fatîr: Mayasız hamur ekmeğidir.

155b

Fulfulu ebyâz: Akbiberdir.

Fulfulu esved: Mutlak zikr olunsa murâd karabiberdir.

Fulfulu sezâb: Biberin bir nev'idir.

156a

Felencmuşk: Türkî misk otu ve karanfil yârbuzu ve Fârsî ferencmuşk ve giyâh bâlengû ve Yunânî aftîs ve permâcu ve Rûmî sevsen ve Lâtîni ferbaço ve felânciyûm dirler.

Feliayâ: Sûryani'de bir zehirlü can-verdir.

156b

Fındık: Türkîdir. Arabî bunduk dirler. Ma'rûf meyvedir.

Fenek: Evvel ve sâlide feth ile Fârsî'dir. Türkî'de karsak didikleri hayvandır.

157a

Fürudun: Yunânî'de döngel ma'nâsınadır. Türkî muşmula dahi dirler.

Fudeç: Arpa ve buğday ve sirke ve gül yağı ile terkîb olunur. Bir devâdır.

Fuşne: Fârsî'de bir nev' mantardır ki, semârug ve gûşne dahi dirler.

157b

Fukalaminus: Behûr-ı meryemdir.

Fugales: Yunânî lisânü's-sevrdir.

Fûkân: Hindî'de boza ma'nâsınadır. Arabî fukkâ' dirler.

Feyâkâmun: Nebatide bir nev' ağaç samgıdır.

158a

Fîrûzec: Bîrûze didikleri mâyî' taştır. İbriyye helum rûmî ibrâskelin dirler. Ma'rûf hacerdir.

Feytal: Şâhterecdir. Ammâ hâlimi ve ibn İsa kemmûn berrîdir. Endülüs'te Tûle dirler. Rûmî sefendulyun ve Lâtîni tafikrâ dirler, dedi.

158b

Filinç ve Fineç ve Finek ve Finel: Hacer kışurdur. Feñç dahi dirler. Denizköpüğünden çıkan finâres, Yunânî'de su'd ma'nâsınadır.

ك - ق (K)

Kadıntuzluğu: Ember Bares'tir. Fârsî zirişk dirler.

159a

Kazan: Ukrubân didikleri ottur. İrunhayun ve hernuhayun dahi dirler.

Kazayağı: Su kenarında biter. Bir nebâtdır.

Katır Tırnağı: Se'âlî ve haşîşetü's-se'âlî ve Yunânî kanciyun ve kanceryun ve efrenci ferfere dirler. Bir nebâtdır. Dioskorides kavî üzere Yunânî ispartiyun, Lâtîni cinesta talyani, cinester efransenî dilinde ceneset dirler. Sarıçiçekli bir nebâtdır.

159b

Kakula-i Rûmî: Kandil otu didikleri nebâtın tohumuna dirler.

Kalâmi: Rûmî Kamış ma'nâsınadır. Arabî kasab dirler. Envâ'' çoktur. Ammâ setusdur ki, nasetus envâ'ndendir.

160a

Karides: Yunânî'de kadres ma'nâsınadır ki, şerbîn didikleri katran ağacıdır.

Kaz Ayağı: Su kenarında biter, bir nebâtdır.

160b

Kamış: Arabî kasab, Fârsî ney dirler. Ammâ kamış iki türlü olur. Berrî dahi şeker kamışdır ki, Arabî kasabü's-sükker ve Fârsî neyşeker dirler.

161a

Kuba': Bir alaca kuşdur.

Kabuksuz arpa: Sult ve tırâgus dahi dirler.

Katt: Arabî'de fisfisa ve Fârsî'de ispest dirler. Kuru yoncadır.

Katad tâ-i: Meşnât ile bir nev' dikenli ağaçdır. Fârsî'de her ve nuvâris dirler. Kayç ondan bir kısımdır ve kişrâ didikleri gün samgıdır. İbn Baytar kavli üzere Arabî şevkü'l-hadîd ve Şîrâzi dekem dirlerdir. İbn İsa yazmış ammâ fakîr dermeke şevkü'l-hadîd demir dikenini demektir. Ona ise hasek dirler. Hâsılı şevkü'l-hadîd tesmiyesi bek muslim değildir. Halîmi der ki, Arabî misvakü'l-ibâd ve misvâkü'l-abbâsi ve misvakü'l-mesîh ve şeceretü'l-asb ve şeceretü'l-feres ve Yunânî kataryun ve nuvâris dirler, dedi.

161b

Kıssâ'ü'l-hayye: Hanzal'ın sagîrine dirler. Ba'zıları râvende dahi ıtlâk olunur, dimişler. Ba'zıları dahi dölek dibidir ki zerâvend tavîle ıtlâk olunur, dimişler.

Kudret Helvası: İki nev' menne ıtlâk olunur. Berrî beyazdır. Fârsî terengebîn ve muarrebi terencebîndir. Bunun aslı âkûl ve katâd didikleri eşcârın üzerinde nâzil olan talldır.

162a

Kirâz: Bâbûnecdir. Tuhfe tercümesinde kirâsya-i Rûmî'dir. Arabî'de habbu'l-mulûk ve Fârsî'de âlubâlu ve tatlısına kiraz dirler, dedi.

162b

Kartal: Kebîr ve ma' rûf kuştur ki, Arabî envâk ve ruhm dirler.

Kardânen: Acı tere tohumu.

163a

Karsus: Sarmaşıktır.

Karsun: Kebâbedir.

Karşûm: Sedir ağacıdır. Ammâ kırâde dahi ıtlâk olunur.

163b

Karga düdüğü: Fârsî şeştare ve Yunânî mâzidâs ve Türkî yaban sünbülü dirler. Bir nebâtıdır.

Karefsiyun ve Karefsîya: Kebâbedir ki nebâtına ve meyvesine dahi ıtlâk olunur. Ba' zıları besbasâdır, dimişler.

164a

Kerkûz: Sedeftir.

Kralyun: Haşhâş berrîdir.

Kırlanguc taşı: Hacerü'l-hatâtîfdir.

Karmanyun: Ukhuвъandır.

Kırmızı ağaç: Urûku's-sıbâgindir.

164b

Karmuk: Türkî'de güğüm ve Arabî icâsü'l-ard, Fârsî divgendum didikleri deluce buğdaya dahi dirler.

165a

Karulina: İsm-i Efrecîdir. Fârsî aşna-i bahrî ki, Türkî derya yosunu ve mercan otu dahi dirler.

Karabaş Çiçeği: Yunânî istahdus dirler.

Karakan çiçeği: İstehdusibtir.

Karaağaç: Arabî şeceretü'l-bakka ve Fârsî derdâdır.

Karanfil Kabuğu: Kırfedir.

Karbânyon: Ukhuвъandır. Papadya-i kebîr nebâtı ma'nâsınadır.

165b

Kızıl Behmen: Sarı sevsen köküdür. Arabî behmen-i ahmer dirler.

Kızıl biber Türkî'de frenk biberi dirler. Üç nev'dir. Bir nevinin meyvesi müstatîl ve sürhdür. Bâdincândan sagîrcedir. Bir nev'inin dahi meyvesine bu nev'inin sagîridir. Yüksek kadar olur. Nev'i sâlîsi müdevver ve findık kadar olur. Cem'î envâ'î sürh ve harîfdir. Fulfulu'l-mâ'i didikleri bu değildir. Ona Türkî'de su teresi dirler.

166a

Kast-ı bahrî: Kast Arabîdir ki, Yemen'den gelir. Irmaklarda biter. Yaprığı koz yaprağına benzer. Onun köküdür kast-ı ebyâz dahi dirler. Ammâ ba'zıları kast-ı mürre sarı gelincik köküdür, dimişler.

166b

Kastaran: Müfredât-ı halîmiyye nazar oluna.

Kastır: Kalaydır. Rasâs-ı ebyâz dahi dirler.

Kasun: Hamalyun lukas ve akasya dirler. Arabî eşşahıs ebyâz'dır ve Zavâz koz kabuğudur, didi.

167a

Kısbek: Bir nev' sadefdir ki, burma burma bir böcek olur. Sümüklü böcek misilli halezûn dirler.

Kasad: Sincân çalısıdır. Avsec dirler.

Kastal: Türkî'de atkestanesi dirler.

Kasam: Yonca ve eski pambuktur.

167b

Kudâ'a: Cundi bidester ki, kunduz hayası dirler. Ama ba'zıları dişi kunduzdur, dimişler.

Katalâ: Karaağaçtır ki, Arabî şeceretü'l-bakka ve Fârsî derdâr dirler.

168a

Katrân: İki nev'dir. Bir nev' siyah ve galîz ve râyhası haddetlidir. Ona katrân-ı barkî, dirler ve bir nev' rakîk ve ol katrân-ı seyyâldir. Nev'i ol şerbîn ağacından bir nev'-i sânisedir ve erz ağaçlarından ve gayriden hâsıl olur ve bir kısmına Irak ve Şam'da zift-i yâbis dirler ve esmâü'l-katrân ve çâle ve cıl ve belensem ve hayatü'l-meyt ve'd-dakile ve talâ ve kadiryâ ve ka'il ve kehil ve er-rakîk minhu yusemma az-zakl-ı Nizamü'l-Edviye sahibidir ki, katran'ın envâ'' çoktur. Eşcardan hâsıl olandan başka zift yağ ile kına dirler. Katrân olur ve ma'denî zift vardır. Gayet saht olur, ol zift dirler. Yağıyla kaynasa ol dahi katrân olur. Katrânı alınan eşcâr dört nev'dir. Şerbîn ve ar'ar ve utm ve sâlisdir.

168b

Kadife: Fidda otudur ki, Yunânî ganakalyun ve gınakalyun dirler.

Katyus: Yunânî'de İsm-i serehstır.

169b

Kalkâl-ı Ermâniyye: Tînun Ermenî'dir.

Kallun: Yunânî'dir. Arabî kesirü'l-akd ve şevk-i ebyâz ve Rûmî lufekânta ve Berberî sehaza dirler. Bir nebâtdır.

170a

Kalvmâter: Sâbûnu'l-kâk dirler.

Kaluyirs: Yunânî'de mirdâsenin esnâfindandır. Yunânî ucuristas dahi dirler.

Kalugan Dikenî: Arabî şekâ'yedir.

170b

Kamelya: Arabî'dir. Yunânî'de dukas, dirler. Kamila didikleri otudur ki, iki nev'-i evvelinin ismi ma'lûm olmayıp tuhfe tercümesinde evsâfîyle mümeyyezidir. Ammâ nev'-i sâniîsi kamiladır ki tohumu Deylem'de kîldaş ve Arabî haşîşetü'l-beâgîs ve Türkî pire otu dirler.

171a

Kalumâten: Türkî mâlik atesi ve Arabî şeceret-i abi mâlik didikleri otudur. İki cins olur. Biri ırmaklarda biter. Fârsî şenbîre dirler. Birine dahi Arabî zufru'l-kıtt dirler.

Kılıc otu: Yara otu dahi dirler. İki nev'dir. Bir nev'ine hûvfarîkun âharına nâr-ı kaysar dirler.

171b

Kamerun: Rubiyândır ki, Türkî istakoz didikleridir. Deniz böceklerinin kibârındandır. Ba'zıları teke der ki, Arabî cerâd-ı bahri, Fârsî melehi abi dirler, demişler.

Kamelya: Arabîdir. Yunânî'de dukas dirler. Kamile didikleri ottur ki, iki nev'-i evvelinin ismi ma'lûm olmayıp Tuhfe tercümesinde evsâfiyle mümeyyezdir. Ammâ nev'-i sâniîsi kâmilemdir ki, tohumuna Deylem'de Gil dâş ve Arabî haşîşetü'l-beâgîs ve Türkî pire otu dirler.

172a

Kınneb: Yaban kendiridir.

Kınneb-i Hindî: İrk kendiridir ki, Arabî Haşîş dirler. Esmâ-i istılahiyyesi setr-i allâ ve cer' ve a'zeme ve gubâr ve beng ve Türkî esrâr ve bengîlik dirler.

Kanbas: Şâhidânedir. Kendir tohumu ma'nâsına.

172b

Kandâs: Türkî’de Âyu kundusu dirler. Yüce yaylalarda olur. Fârsî gundis dirler. Kengere şebîh bir nebâtın köküdür. Kendese dahi dirler. Yunanî satrunîyum dirler. A’şâb mu’attasdandır. Sâhib-i Burhân kâti’u’ş-şen’an bu nebâtın köküdür, demiş.

Kandese: Kelb-i bahrî ki, kunduz didikleri hayvandır.

173a

Kanel: İsm-i efrencidir. Darçîn ma’nâsına.

Kanabit: Arabîdir. Türkî karnabit dirler. Rûmî konobida ve kornubâ ve şukâlur ve kurnebîtayye dirler.

173b

Konuro: Bezr-i katunâ’dır. Türkî karnıyarık dirler.

Koti: Yeni Dünya eşcârındandır. Kaşmiri şâl bir ağacın meyvesinin kışrının lifinden olur.

Koca yemiş: Katleb’dir. Türkî endirik yemişi dahi dirler.

174a

Kuzgun Ayağı: Riclu'l-gurâbdır.

Kuzgun Kılıcı: Delbusdur. Siyefu'l-gurâb dirler. Nihal çiçeği didikleridir.

174b

Kofyun: Yunânî'dir. Fârsî şevkerân ve Türkî baldırân didikleri nebâtdır.

Kuku: Türkîyi şarkîdir. Diyarımızda kuğı ve kuğu didikleri tayrdır. Ammâ Yunânî'de necûr dimektir. Ba'zıları kunduzdur, demişler. İsa Efendi, Yeni Dünya ağaçlarındandır. Galiba Kaşmir şalı bu şecerin meyvesi çekirdeğinin kışrından olurmuş, diye Nizamü'l-Edviye'de mufassal vasf eylemiştir.

175a

Kofyun Ânivinikon: Yunânî'de kemmûn mânî dirler. Rûmî anîvikon'dur. Ba'zıları bâldan ma'nâsına olan şevkerâna dahi ıtlâk olunur demişler.

Kahrâsûs: Karâsyâdır. Türkî'de kiraz didikleri meyvedir.

Kaharban Koz ağacı samgı kehriba ma'nâsınadır.

175b

Kaysûm ve Kaysum: Arabîdir. Türkî ayva tane ve karınca otu dirler. Bir necâsef envâ'indendir. Sagîr ve kebîr zikr ve isnâsı olur. Yunânî irfetyun ve Süryânî mâşiyâ ve megâribe ebrutayye dirler.

Kaysum-ı sagîr: Ayva tanenin dişisidir ki mâderân-ı küçük dirler. Arabî sa'terü'z-zeytin ve sa'ter Arabî dirler.

176a

Kayın Ağacı: Arabî kîkbân dirler. İğde ağacına şebîh bir ağatır. Tesbîh ağacı demişler.

Kına: Hurfedir ve ammâ bir nev'dir ki onun semerine cevzu'l-enhârdır, dirler.

Kâcire ve Kâjire: Ihrîddir. Çiçeği gül kâciredir ki usfûr çiçeği didikleridir. Fârsî kegâle dahi dirler.

176b

Karû: Fârsî'de herbâ ve Türkî'de günebakan didikleri güllerin yumurtasıdır.

Kazî: Fârsî'de Kâdi ma'nâsınadır. Kunde keyude dirler.

177a

Kâşim-i Rûmî: Türkî horos gözü ve bed-nos gözü ve Şirazi seyâb ve Yunânî nebâtına sisâlyûs ve sasâlyus akritî ve setîkon ve tahade ve torniyo ve tornebi ve kısâ ve Süryânî merîgâ ve İbrî kilâmin dirler ve Zavaz Mustafa Efendi Risale-i Feyziyyesinde Hacı Paşa'dan nakledip kâşim-i Rûmî tuhm-u incedân Rûmî'dir ve incedân-ı Rûmî sisalyusdur, demiş. Ammâ ba'zıları kâşim bir otdur ki, Türkî'de hendek dirler, dedi. Ammâ kavl-i asahha kâşîm-i Rûmî'dir.

177b

Kâfûr: Cevdâne kâfûr şeceridir. Haşbevî olur.

Kâfûru'l-Hayye: Ceza'ır Serendib'den gelür. Bi-aynihî ol berrî gibidir. Ammâ ondan akvâdır.

Kâfûr-u yahûdi: Reyhânü'l-kâfûr ve sevsen ve etâhe dirler. Bir ağaçtır ki, Horosan'da çok olur. Onların cümlesinde şümûli vardır.

178a

Kâl: Fârsî'de kend nâgeh, Türkî pırasadır, Arabî duhndur. Türkî kabaktır. Cümlesinin şümûli vardır.

Kav dâru: Fârsî'de hacerü'l-bakardır.

Kavezyan Lisânü's-sevr'dir. Türkî sığırdili didikleri nebâtdır.

178b

Kâvin: Tumek ağaç südlüğüdür.

Kâh: samandır.

Kâh meke: Türkî meke eriği dirler. Arabî hilâl me'mûnî ve izhir dahi dirler

Kuc: Çökelek didikleridir ki, Süryânî'de recîn ve Fârsî'de lor dirler. Masal-ı horasânî'den başka bir nesnedir. Masal-ı keş didikleridir.

Kebid: Arabîdir. Türkî'de ciğer dirler.

179a

Kibrit-i Ahmer: Ehl-i iksîr ıstılâhında altun ma'nâsınadır ve dahi bir cevherdir ki Eristutâlîs kavli üzere kızıl kibritdir ve ol nev' kibrit ma'deninde iken gece bir fersah yerden şu'lesi görünür. Ammâ ma'denden alınan kıtada ol hâlât kalmaz. Lakin altun gibi nârencî sarıdır. Kızıl olur ve bunun ma'deni Mâzenderan cibâlinde kal'a-minhak ve şahsarı kabrinde ve Demâvend üzerinde olur, dirler.

179b

Kebuder: Fethle mâhî hor dirler. Bir kurtdur ki gece suda zuhûr ider. Gündüz çıkmaz ve bir kuşa dahi dirler ki Arabî butîmâr dirler. Balıkçıl ki mâliku'l-hazîn dahi dirler.

Kethîde: Fârsî enzeru ma'nâsınadır. Arabî anzeru dirler.

180a

Kus'e: Ba'zıları su teresi ve ba'zıları kerefs ve ba'zıları hardal sahrayı dimişler ve ba'zıları dahi bezru'l-cercerdir, dimiş. Keskesi Arabî'dir. Türkî'de kirlü bıtırak dirler. Bir nebâtdır.

Kesîrû'l-varak: Yunânî meryafelen ve Arabî elfiyye ve zülf varaka ve Türkî binbir ekallu ve yılan çıkaran dahi dirler.

180b

Keci Bâdemi: Levzu'l-birbirdir. Türkî delüce badem dahi dirler. Avâmm aşşâbîn cevzü'l-birbir dirler. Levz berrîden bir kısımdır. Çam fıstığına şebîh olur. Lakin ondan ekber ve sarıdır ve cevânibinde dâhilîne gayr-ı nâfız delikleri olur.

Kudurî: Bağırlak kuşu envâ'nin büzerinin olanıdır. İsferûd ma'nâsına tafsîli katâda geçti.

Kedre: Kızıl sandal misillü bir ağaçtır.

181a

Kurrâs-ı Şâmî: Kurrâs-ı Endülisî ve Fârsîdir. Yunânî kafâlutan dirler. İki nev'dir. Başı küçük, boyunu uzun olana Yunânî kafelut ve kalfut dirler. Nev'-i sânisî evsâfiyle mümeyyezdir. İsmi yoktur.

Kurâğ fûkân: Bir ot köküdür. Yunânî Korunukas dirler.

181b

Kravyâ: Fârsî'de zire-i rûmî ve şâhî zire ve kernabâd dirler. Kemmûndan atvel ve ekber ve sufrete mâ'il bir tohumdur. Türkî nebâtına tatlıca ot ve tohumuna kîk ziyesi ve Karaman kemmûnî ve kurûb ve bâdbân ve kerâveyâ ve kerâveya ve Yunânî kardemanâ ve kardiyun dahi dirler.

182a

Kerşân: Türkî'de isfidâcdır.

Gurşâl: Kurd ile çakaldan tevellüd ider. Bir hayvandır.

182b

Kermedâne: Evlek keser ile kettân berrî tohumudur. Nebâtına metnân dirler. İhtiyârat kavli üzere bir siyah cubbdur. Alacası olur. Habbü'l-metnân dirler. Mâhudâne

cinsindendir. kerdemâne dahi dirler. Arabî cermedânek ve cermeyânek ve Süryânî kirdemâna ve Rûmî hıyar menvâ ve Yunânî kitmuş dirler. Ammâ ba'zıları keser kâfilû kermidâne, Türkî ezletre ki kurd bağırı ve kokar ağaç ve Fârsî mazeryun didikleri şecerin yemişidir, demişler.

183a

Kerenbu: Berri Sähra'da biten lahanadır.

Kerenbu bahrî: Müfredât-ı Halimiyye'ye nazar oluna kerenbu bostâni inde'l ıtlâk nabtî murâd olunur.

183b

Kirvân: Türkî çakrak kuşu ve Arabî dıv'dır. Ferhî nehârdır. Ammâ terencâne dahi şamildir.

Kerevit: Türkî yenduk didikleri dikendir ki ânı deveye yedirirler.

Kezânekin: Kudret helvası envâ'ndendir. Ilgın ağacı ve sâ'ir eşcâr üzere dahi nâzil olup terencebîn gibi mün'akid olurcadır.

184a

Kezberetu's-sa'leb: Türkî dilki keşinci ve it keşinci dahi dirler. Sinderutasdan kısm-ı ahîridir.

Kezkâv: Bir nev' ılgundur. Ammâ sığırkuyruğu didikleri nebâta dahi şümûli vardır.

Kuzem: Su kenarında biten çimendir ki ekin yapraı gibi olur.

184b

Kesdane: Türkî'dir. Muarrebine kasdele ve Fârsî şâh belut dirler.

Kes: Şimsâd ağacı ki Türkî çemşir didikleridir.

185a

Kusilâ: İsm-i nabtî muarrebtir. Kızılboya köküne şebîh bir nebâtdır. Selîha dirler. Ammâ inde'l-ba'ida semizlik otu köküdür, dediler.

Kişte: Türkî karabaş ki, karakan çiçeği dahi dirler. Yunânî istohadusudur. Ba'zıları burçaktır, dimişler. Tuhfe'de nedddir, dimiş.

185b

Keşenç: Bir nev' hurde mantardır. Kumda biter. Gayet lezîzdir. Yaban mantarı ve Horasan mantarı ve yaban tumlânı ve Şîrâzi gul gende ve semâruğ deştî ve Hindî sâduyed ve kelikân ve şecer ve nunuğ ve tatlı mantar dirler.

186b

Kekeş: Sîl esnâfından kelem ağrı ve Yunânî kalâmayar istas ve diyârımızda ayrık otu didikleridir.

Keklik: Türkîdir. Arabî hacel ve Fârsî geyk dirler. Keklik otu Türkîdir. Arabî sa'ter didikleri nebâtdır.

187a

Gül: Fârsî Gül-i Serşevi Rakûni'dir.

Gül: Hoşnazar Kelist ki Anraveryan Kerde Horend ve Bağrı Tın makûl künid ve Tın Neşaburî nizhavânend.

187b

Keles: Yalçu kireçtir ki, Arabî ceyârucir ve macâre-i meşvebe ve saruç ve sâruc ve şeyd dahi dirler.

Gül: Karanfil Fârsî'de zehredir. gülek samgı derhot cuhudâne ki enzerot ve gazerut dahi dirler.

188a

Kelb: Arabî'dir. Türkî köpek dirler. Ama Esmâ-i Arabîsinden erşem felhs ve vâza' nemtem ve hantal veya verasene deras dirler. Fârsî kelbe sek dirler. Süryani kelbân, Rûmî eşkel ve kaluki dahi dirler. Kelbeşeker Arabî murabbiyyü'l-verd dirler.

Kelenç: Delbi Yunânî esfend velyun didikleri nebâta ki çınar yaprağına benzer. Arabî deldeğ ve Süryani safigradır. Ama ehl-i Mısır istilâhında işka'dır.

188b

Gül: Aşikan Horasan'da dezin derhot ve Tizirini'de hamamdır.

189a

Külenk: Fârsî'dir. Türkî turna didikleri murağ maaruftur. Fârsî kergi ve Süryani kegân ve Rûmî nebdânî bıkun ve Arabî garnub ve ayâder ve ayar'an ve ayârü'l-ayr ve ayarnaîm ve ayarhsim künyeleridir.

Kelemüş: Ban ağacının çiçeğine dirler. Kelheni Hindî'de habbü'l-kalet'dir.

189b

Kemah: Tebah vezninde Lügat-ı Süryani'de yâd avraddır, demiş. Ama Fârsî'de bir ma'rûf nebâtıdır ki devâye yedirirler. Halletit menten ânın samgıdır, dedi.

Kemâ: Deryus bellutu'l-arz ma'nâsına olan hamadiryus Yunânî'den muarribtir. Türkî'de yerpelidi ve Fârsî zebân-ı darvi telh ve bellutu'l-arz ve fıntu'l-arz ve Rûmî hamadrures ve Yunânî tofuryun dirler. Bir nebâtıdır. Türkî hamtara dahi dirler, demiş.

190a

Kemkâm: Fârsî'dir. Arabî dayrû ve kuvvetü'l-tayyib ve daruryemini didikleri şecerin samgıdır. Fârsî'de Hasan leba ve Türkî'de Ââelebend dirler. Hassı lebân'da zikrolundur. Şeyh Dâvud buna Hasal ban Câvid dermiş.

Kirmâni: Yunânî mefrâtes yaslikun ve yasilkun dirler, mülükü demektir.

190b

Kûnnâr: Nesrin gülü ve nebka ağacı ki sedir dirler. İkincisine dahi şâmîl'dir. Ammâ lûgat-ı mazenderânde İsm-i Nime'dir. Sûmbûldâru ma'nâsına.

Kûnbet: Bir Lûgat-ı Hindî bi-mâ'na mekes asel başd ki, Arabî nihâl ve Fârsî zenbur kûnidir.

191a

Kender: Fârsî Akgünlüğüdür. Kender berrî iki türlü nebâtdır. Oleksi lenyatus envâ'ındendir. Farilures varâ dirler. Müsmer'dir. Nev'-i sâî müsmer değildir.

Kender: Ebyâz kebek gibi bir nev'i kenderdir. Ba'zıları necur Meryem dirler ki, bunun ağacından alınan samg Astar Keder kendiridir. Bir ottur ki, rayehası günlüğe verâzyâne ve cezre şebîhtir.

191b

Kenhel: Müfredat-ı Halimi'ye nazar oluna Kenib aseldir, demiş.

192a

Küçken: Türkî Şarki'de Sabâ' tuyur'dan küçen didikleri kuştur.

Kürez: Meyve-i kevîr ki, nebâtına, Arabî şevke eş-şebâ dirler.

192b

Köstil: Lügat-ı Tenkâben ve dilimdir. İbn Tilmiz Taberistan'da divâdar ve mazendaerânde Küzen Giyâh dirler, demiş ve Zavâz Mustafa Efendi'ye bu revâyı Risâle-i Feyziyyesi'de Tâ-e Meslese ile Kösel resminde tahrir ve lefâh envâ'indendir, deyip hakkında Afâil Acibe tahrir etmiş. Ama Tuhfe tercümesinde Leffâ hak gayridir, demiş.

193a

Kerkebü'l-Arz: Üç türlü nesneye itlâk olunur. Itlâktır. Çorak topraktır ki Aka Arabî sence ve kükeb kimulya dirler. Bir ağaçtır ki gece yıldırar vesâir ağaçların bazısında dahi bu hâleti olağandır

Gökerd: Kibrittir. Dört nev'i üzere beyaz ve siyah ve sarı ve kırmızı olur. Görkerd Hindî'de Harâe'dir ki Arabî'de Cem'i Huzâklur sezâb ma'nâsına.

193b

Künik: Türkî'dir. Kâseniyyi berrî ve Yunânî tarhaşfuk dirler.

Kevhin: Yonca şebîh bir nebâtdır. Küye bi'l-kâf Kiyâhiye Arabî başd şebrin ki Merdemân Horend Kevîz çorak ki melh sence ma'nâsına. İmâdır. Burhan şûre zemineş'tir. sahrâ ki Erzur bâb minmâyed.

194a

Kehvareb: Bakul cinsinden bir hâdu harrif nebâtdır.

Kîyâmâ: Pırasadır. Kiyâhevrâ helyumdur ki, Türkî tilkikuyruğu didikleri nebâtdır. Siparine inek köküdür. Kîyâh Câlinus İskalufendiryune'dir.

194b

Kilkan: Serhas'dır ki, dişisi ve erkeği olur. İrletu didikleri ki kuzgun otu dahi dirler. Olma'nayadır ve ba'zıları dahi Kerrâs ma'nâsına isti'mal olunur demişler.

ل (L)

Lâcurdolâjurd: Arabî Hacer-i Ermen dirler. Maaruf taştır. Rûmî kenves lesut ve Lâtînî kayurmina ve serulâpis lâpis dirler.

195a

Larkata ve Larlata: Yunânî'dir. Türkî muşmula ve Lügat-ı Ecnebiyye'de elyanuk ve orihâna ve konururezut ve süresyana dahi dirler.

Lakidyun: Yunânî'de cencidyun ma'nâsınadır ki, Cezr-i berrîye şebîh bir nebâtdır. Ba'zıları şehteredir dahi demişler.

Lâlâ: Fârsîdir. Yer incisi didikleri nebâtdır ki, inci çiçeği dirler. Arabî cumân didikleridir. İsa Efendi Nebâtat-ı Mekkiyedendir. Roma Hicaz'dan gelir. Süryani lâlya Rûmî lafetriyun, Yunânî niyafozun dirler, dedi.

195b

Lâmi ve Zâvâz: Eşhâr-ı Hindîyye'den birinin samgıdır. Lâmye dahi dirler, dedi. Ammâ ba'zıları zeytin ağacı samgı olmak üzere yazmışlar.

Lebân-ı Câvî: Cezire-i merkume eşcarından bir nev'i kebîr ağacın samgıdır. Diyarımızda akgünlük dirler.

196a

Lebn-i: Günlük ağacıdır. Aka abermer ve kenâdud ve şeceret-i Meryem ve Şeceretü'l-miâ dirler. Derirhan kat'a meykevid ki biruzen maddenî samgdır. Hatta

est ki Ezrummî Âvarend ve Enramî'ami künid Ance Âzân revân ve iki başd saile havanend ve asel lebeni hem mikûnidir.

196b

Lehayyetü'l-Metis: Tekke sakalı ve Yelmük otlarıdır. Yunânî kasyus'dur ki Laden ağacı ve pamukluk ağacı dahi dirler. Hufestıdas enek dibinde mantar gibi biter. Lahyetü'l-tise islenc-i ve eznâbu'l-hinel ve şenek ve lâzyun ve barbula hers. Dört nev'i olur. Nev'-i evveli Kasyus'tur. Mısır'da eznabü'l-hinel dirler. Nev'-i sâni pamukluktur. Nev'-i sâlis ve erbaîn isimleri mezkûr olmayıp evsaflarıyla iktifa olunmakla murad eden müfredâta müracat ileyh.

197a

Lisânü'l-hayl: Mercan çiçeği didikleridir. Fârsî zeban-ı erb dirler. Rûmî spogalus ve Yunânî galuse elegu dirler. Mercan çiçeğinin nev'i-kebîridir. Habbesi sebuce olur. Sagîrinin değirmidir bir at dalı ve zeban-ı erb ve Rûmî hepoglus dirler.

Lisânü'l-Asafir: Fârsî'de zeban genceşk ve Türkî'de kuşdili dirler. Şecerdir. Darağacı nev'inden bir kısımdır. Süryani lisân-ı saferâ Şirazi tehm ahber İbrani Haria', Yunânî manyus ve safahani genceşk erzân dirler.

197b

Lasiyfi: Azân-ı erneb dirler. Bir ottur. Sekerler yaprağın nev'i sagîridir. Ezanü'l-gâzâl dahi dirler. Tohumu asbâbe yapışır.

Left-i Berrî: İhkandır. Sahibi Tuhfe'de ihkân cerciri berrîdir. Kesah dahi dirler, dedi.

198a

Lema: Koçim'a Yunânîdir. Kimi Kalafatlarında isti'mal olunan zeft yabestir ki, mum yağı ve çam sakızı halât edip ba'de isti'mal edirler. Arabî Kes'in aksı ve Fârsî gülfuş dirler.

Lancitas: Yunânî'de iki nev'i nebâtdır. Bostani ve sahra olur. Nev'-i evveli Şam'da mensem dirler.

198b

Lur: Yaş zeytindir. Lurek dahi dirler. Lur Fârsî'de bir nev'i piyazıdır. Arabî keris ve halûm dirler. Lurk mezzarü'r-raî ki, Türkî çobandüdüğü didikleri nebâtdır. Lûri bir kebîr-i kuştur. Daima istohovanyer dirler.

199a

Lof: Üç nev'dir. Elüfü'l-hayye ki lûf-ı kebîr ve lûf-ı zikir ve lûf-ı sayt dirler. Yunânî adrakyâtun ve Endülüsi ar'anine ve ba'zıları sarah (1) dirler. Lûf-ı cead ki, Yunânî arun ve bir berrî irini ve Endülüsi hallâre ve Arabî lûf-u sagîr ve (2) lûf-u enesi ve Cavres dirler.(3) Yunânî erisârı ki Mısır'ddır. Pire dirler. Ama bazı nüshalarda dahi Fârsî pilgüş ve Arabî habzü'l-karad ve kebîrine şeceretü'l-tenin dirler. Türkî yılan bacağı didikleri ottur. Arabî âzanü'l-fil ve Süryani haluta dirler, demiş.

199b

Loko: Arânes şecer-i Mısri'dir. Kâzran isti'mal edirler. Suya vad'a olunsa serian yumuşar. Luki Yunânî'de cevz ma'nâsınadır. Türkî'de kuz dirler. Fari gergedandır.

Lahana: Türkî'dir. Arabî kernib ve Fârsî kelem dirler. Hâlâ diyarımızda lahana dirler.

200a

Lisukala: Samgü'l-balât'tır ki, Güvân otu samgıdır. Kesîrâ ma'nâsına. Lih Aklimya nev'indendir. Ba'zıları kirâs ve ba'zıları nebkadır, demişler.

200b

Livlenek: Türkî keş ve Arabî akat, Fârsî karut ve beynu dirler. Liyedkun Zenbü'l-Haruf didikleri nebâtdır.

م (M)

202a

Mastur: Kastur ma'nâsına ki Arabî kelbü'l-cer dirler. Cendebidesterânın hâyesidir. Fârsî Hazmiyân dirler.

Maşyâ: Haşîş Ergamunidir ki, sarı gelincik didikleri çiçektir. Süryani mamîsâ dirler. Kast Merrâ' nın köküdür. Ba'zıları dahi koysumdur, demişler.

202b

Magalyun: Selefde terkeb olunur, bir dühen imiş. Hâlâ metruktür. Yapılmaz maganâtis min esmaü'l-mıknâtis mağ Fârsî'dir. Türkî karabatak kuşudur. Kara bulak dahi dirler. Türkî kadimde kaşkaldaktır.

Malesterun: Sazec Hindî'dir. Malsaterun dahi dirler. Malsufelun Bardenbuye'dir. malkaratan Mai el-Asel'dir. Mai el-Kıratın didikleri bundan muharriftir.

203a

Mamakula: Yunânî'dir. Türkî koca yemiş ki, endirik ağacının yemişidir. Mamermiyasus Yunânî'dir. Eridici ma'nâsına tizâb'dan bir nev'idir. Mâmnus fîk didikleri siyâh habbe'dir. Arabî bı kayye dirler.

Mamiran: Kebîr-i mamîrân Rûmî'dir. Aruku's-Safer didikleri kökün nev'i kebîridir. Yunânî halâzunya ve Rûmî birunîki ve halâzunya magala ve Latini herund naryâ dirler.

203b

Ma-hîye: Zehrec ve Mazhere Türkî sığırkuyruğu didikleri otun köküdür. Balık otu ve balık ağusu ve Fârsî mercek ma-hîye ve Arabî ezânü'd-deb ve şemmü'l-semek ve

şebîh ve busır ve seyekanü'l-hut ve haşîsetü'l-tarb ve gavişka ve antarin ve meknesetü'l-ender ve Yunânî felumus ki, Maaribi felumasdar bir nev'ine dahi okatyun dirler. Anek yaprağı kebîr olur. Ma-Hetreç balık sütlüğüdür. Ma-hiye zehre dahi dirler. Mah-Benceh papatya çiçeğidir. Mâhelu Hamama'dır.

204a

Mamîsâ: Bantıda bir samgıdır. Nebâtına sarı gelincik ve sarılık otu dirler. Bantı Humhum ve Arabî Makarran dahi dirler, demiş ki Haşhaş Âbıdır. Bahri dahi dirler. Ekseri sahilde biter. Kum haşhaşı dirler. İsa Efendi kavî üzere Mâmişa'nın rengi al ve narenci dirler. Ergâmuni yazdığı mahalde gelinciğin berrîsidir. Şakayıkdan fark olunmaz. Şiraz'da mamîsay serh dirler demiş idi. İktiza eder ki, mamisây zerd dahi dirler. Ammâ hamham bantıda habbâzidir, dahi dirler. Habbazî ise ebemkümedir. Hâsılı bu İsa Efendi tahrir etende bazı Perişan keftarlık Halet-i eksik değildir. Ama sahibi Tuhfe sarı gelinciktir ki, haşhaş makarna şebîhtir, dedi.

204b

Ma-henrec: Balık sütlüğüdür. Ma-hiye zehre dahi dirler. Mahepence papatya çiçeğidir.

Metnanya: Yunânî'de Salyun dahi bir nebâtdır. İsterkad vâsidir.

205a

Mecuakan: Efrenci'dir. Müceddeden iki dünyada zuhur eden edviyedendir. Meşvakan dahi dirler. Sekmu Niyâ-i âmerika ve Yeni Dünya mahmudesi dirler, bir

köktür. Yenidünyada İspanya-i Cedid didikleri memelikte Meşvakân tesmiye olunan eyaletinde olur. Nebâtı İbtedâ bir filiz gibi çıkıp ba'de civarında olan nebâtın ve eşcâra sarılı yaprağı ayıca ve yassı olur, rengi karamtıktır ve mülâyim ve köşelidir. Ekerce çiçeği ve tohumu olur. Lakin meyvesi olmaz. İsti'mal olunan köküdür. Bazı efrenci müfredatta buna Birbunya Afrikara'dır demişler.

205b

Mahrus: Fârsî Penç derhot incidandır. Türkî encedan köküdür. İki nev'ine dahi şamildir.

Medharc: Zeraveted envâ'indendir. Türkî Arkud Tîran dirler. Bir otun köküdür. Zerâveted zikrolunduğu mahalde tafsil olundu

206a

Müsemmer: Yağı alınmış süttür. Mesnân kurd bağı ağacıdır ki, meyvesine kermedâne dirler.

Mahcuş: Nezele otu ki, mevzek dirler. Meh eski piyaz'dır. Saferü'l-beyza dahi dirler.

206b

Mahlep: Felire eflâmur ağacıdır. Ağacın iki nev'i olur. Erkekli dişilidir. Efrancî tilyâ dirler. Türkî'de ıhlamur didikleri şecer-i marufdur. Fârsî megârîbe'de eşed ve hiye ve

Yunânî ve istotyun dirler. Çiçeği, yaprağı ortasından zuhur ve gün döndüğü gün yaprağı arkası üzerine dönmek bu ağaca mahsustur. Beyaz ve salkım gibi ve hoş Rayha çiçeği vardır.

212a

Müşnek ve Müşnekin ve Mislühü, Müşv: Mercimek nev'inden nabka dahi dirler ve bir galle'dir, Arabî haler dirler.

Masâs: Arabîdin hürki surmak didikleri ottur.

Masa': Za'rudur.

Masbâhür-Rum: Koz ağacı samgıdır, güherbâdır dirler.

Masrâki: Kerkestir. Mısır benevşesi, sarı hayridir ki, mensûr dahi dirler. Tirmisdir. Semari avsecdir. Masğ dahi dirler. Sakız özü ma'nâsına.

Musaffiyi-Rıgât: Beleskidir. Türkî çoban süzeği dirler. Bir otdur.

Masğa: Meyveler suyundan ve nardan tertip olunur. Bir nev' büneyzdir.

Masıl: Türkî kara kurtut ve Fârsî karâ dirler. Bir nev' yoğurt suyudur. Maşlah-ı-milh ve nüşadira dahi dirler.

Masmağ: Sincan alıssının yemişidir.

Mudâriyü'l-Hivek: Arabîdir, Yunânî kalınokosyon ve berman dahi dirler. Bir ağaçtır. Sahibi nizam afimondes'dir, dedi. Karinohonyoz dahi dirler.

Mad: Rummân-ı berrî ki semer-i habbil-fülfüldür.

Madbûh: Indel ıtlâk bekmez ma'nâsınadır.

Muthışa: Badem la'vkıdır.

Matrikâ: Şakâriyondur, Türkî yaban sarımsağı dirler. Tavsili şakardiyon'da geçti.

Mutırna: Kâlkadistir. Yunânî nalitırna dahi dirler. Zac-cı ebyat ma'nâsına.

Matruniyye: Semerü'l katlebdır. Fârsî buc ve Türkî enderek yemişi dirler. Muşmuladır.

Maz: Remmân-ı berrî ki gülınarının çiçeğidir.

Ma'nyas: Yunânî'de şecerül-bân ma'nâsınadır.

Ma'donoz: Kerfesden nev'i sagîrdır. Türkî mâ'donos dirler,

Mâşuk: Ahcardan cemsit ve nebâtdan mahodaneye dirler.

Ma'kâr: Samg-ı acâzdır.

Mâ'safar: Asfûr tohumudur.

Ma'lakal: Hurma nev'indendir. Muammar min esmai'l-murdar.

Muayyen: Mâzeryondur.

Mugâ'sı: Hindî Keliz dirler. Barmak galizinde bir kökdür.

212b

Muğas-ı-bîh: Dırahtı anâr-sahrayı-est ki befârisi merdavun ve nizekvind ve an hindî ve Bağdadi mîşad Sahibi Tuhfe kavli üzerine galîs ve kökdür. Kışrısıyah, hamrete mâ'il ve dâhili içi beyaz suhret beyninden ve efdalihaşbû ve halâvete mâ'il acıdır. Bazılar Rumman-ı berrî kökü ve bazılar surnicândır, demişler. Amma zahir budur ki, ikisinin dahi gayridir. Çiçeği ak ve tohumu habbes-semeneye şebîhtir, gerh dağlarında hâsıl olur. Antaki bir kısmı dahi vardır. Mısır'da müstameldir. Havale-i Şam'da hâsıl olur. Amma zaifül eserdi dedi.

Meğafir ve Meğfâr: Sükkerü'l aşârdır.

Mağrure: Aşv didikleri boyadır ki, Arabî câb didikleri, tînî ahmadır. Muğre ve Munğire dahi lügattır.

Mugazzire: Bir kavî rebiiyyeden, hayvan sütünü artırıcı bir nebâtdır.

Mugarretü'n-neccârin: Tînî ermenidir.

Mağrud: Bir nev' mantardır.

Mıgnâtis: Fârsî sengi âhen-rubbâdır, Arabî hacar-i baraklî, hacarü'l-hadîd ve Türkî mihlâdiz taşı ve Yunânî mâgânâtis dirler. Envâ'î olur.

ن (N)

218b

Narmeşk: Fârsî'debir şecerin çiçeğidir. Levn-i kırmızı ve sarıya mâ'il ve nohuddan ekber ve şekilde henüz çiçekken dökmemiş, sagîrine de şebîhdir.

Nârvân: Karaağaç didikleri şecerin ismidir ki derdâr ve şeceretü'l-ecenne dahi dirler. Fârsî nârvenin ve nârven ve nârvân isimleri musemmâdır.

9 (v)

224b

Verel: Güller envâ'indendir. Ammâ gâyet kebîri olur. Başı küçük ve zebini uzun bir cüvan-ı berrîdir. Kum içinde biter.

Verend: Fârsî örümcektir.

ا (H)

226a

Herfelus: Bir nev'i yaban kûniğidir ki, herkaluve dahi dirler. Hint ba-i berrîdir. Arabî baklatü'l-yahudiyye ve ba'zıları şencârdır, dirler.

226b

Heşfifel: Mihri Süleyman didikleri ki, şakaklıdır.

Helâlye: Sarı südlü bir ottur. Ba'zıları mamiran'dır, demiş. Ama ba'zıları dahi mamîsa envâ'inden bir ottur demişler. Türkî kırlangıç otu, Yunânî Haldunya dirler.

س (Y)

227a

Yasmin: Sefîd, Fârsî'de yasmin berrî ismidir. Yakut Fârsî sinek yakend, Süryânî felimen, Rûmî filâmis, Latini emyântus ve Efrencî rubbi dirler. Esnâf-ı Kesiresi vardır. Ahmer ve şeffaf ve Gülnâris ki beher mâni ve Rummânî dirler. Cümleden efdal'dır. Ba'de Hamri ba'de verdî efdâldır. Ve leâl Yakut Ahmer esnafındandır ve Yakut ahmerden sonra esfer narenci ba'de Zaferânî, ba'de limonî'dir ve yakut Asfer'den sonra kebud Esmân cuni'dir. Sonra Kehli sonra Lacurdidir. Sonra Nil'i, sonra zeyti'dir. Cümleden el-Cağı beyazdır ve Rummânî'den gayrisi ateşe tâkât getirmez ve Anek rungu mezdâd olur. Bir yakut ebyâz'da şâibe-i hamrat olsa bir kiremid paresi ile nâr-ı mu'tedel üzere vad'a olunsa tamamı kırmızı olur dirler.

227b

Beritun: Yunânî'de yereb otu demektir. Tun bir nebâtın Yunânî ismidir. Bu takdirce yerebe, tun otu demek olur. Ba'zıları üstüncedir, dimişler.

KAYNAKÇA

Âbid el-Câbirî, Muhammed, *Arap-İslam Kültürünün Yapısı*, Çevirenler: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000.

Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Hazırlayanlar: Aykut Kazancıgil, Sevim Tekeli, Remzi Kitapevi, İstanbul 1982.

Ağırakça, Ahmet, *İslam Tıp Tarihi Başlangıcından VII. / XIII. Yüzyıla Kadar*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2004.

Ahmed Bîcan, Yazıcıoğlu, *Dürr-i Mekkûn*, Hazırlayan: Ahmet Demirtaş, Tıpkı Basım, İstanbul 2009.

Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1987.

Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, Yeni Zamanlar Dağıtım, İstanbul 1997.

Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Cilt: 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Akyavaş, Beynun, *Paris Sefâretnâmesi, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.

Altıntaş, Hayrani, *İbn Sînâ Metafiziği*, Elis Yayınları, Ankara 2008.

Aristoteles, *Fizik*, Çeviren: Saffet Babür, I. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, Çeviren: Saffet Babür, Dost Kitapevi, Ankara 1997.

Aristoteles, *Metafizik*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1996.

Aristoteles, *Ruh Üzerine*, Çeviren: Zeki Özcan, Bileşik Yayınevi, Ankara 2011.

Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-Avâlim*, Hazırlayan: Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Atabek, Prof. Dr. Emine M., Görkey, Doç. Dr. Şefik, *Başlangıcından Rönesans'a Kadar Tıp Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988.

Atasoy, Nurhan, *Hasbahçe, Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, Aygaz A.Ş., İstanbul 2002.

Ateş, Ahmet, “Muhyiddîn Arabî”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, TDV Yayınları, İstanbul 1979.

Ayık, Hasan, *Ebherî'nin Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, SÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1991.

Baylav, Naşid, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 1968.

Baytop, Asuman, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, Yayına Hazırlayan: Feza Günergun, Tübitak Yayınları, İstanbul 2003.

Baytop, Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985.

Beagon, Mary, *Roman Nature: The Thought of Pliny the Elder*, Clarendon Press, New York 1992.

Bingöl, Abdülkuddüs, “Ebherî”, *DİA*, Cilt: 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994.

Bursalı Mehmet Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt: I-III., Hazırlayan: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Bizim Büro Basımevi, İstanbul 1972.

Canpolat, Mustafa, “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri, Edvîye-i Müfrede”, *Ankara Üniversitesi, Türkoloji Dergisi*, 5 (1), Ankara 1973.

Çaldak, Süleyman, “Taşköprülüzâde’nin Mevzû’âtı’l-Ulûm’undaki İlimler Tasnifi Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 2, Elazığ 2005.

Çelebioğlu, Âmil, “Ahmed Bîcan”, *DİA*, Cilt: 2, TDV Yayınları, İstanbul 1998.

Çörekçioğlu, Hakan, *Rönesans’ın Doğası*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 2005.

Çubukçu, Prof. Dr. İbrahim Agâh, Birunî, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 1, Ankara 1986.

Dağ, Mehmet, “İbn Sînâ’nın Psikolojisi”, *İbn Sînâ’nın Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

Demir, Remzi, *Phiosophia Ottomonica, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde Türk Felsefesi*, Cilt: 1, Lİtera Yayıncılık, Ankara 2005.

Demiriz, Yıldız, *Osmanlı Çiçek Yetiştiriciliği*, Yorum-Sanat Yayınları, Ankara 2009.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2010.

Dioscordes, *De Materia Medica*, Çeviren: Tess Anne Osbaldeston, Cilt: I-V. İbidis Yayınları, Johannesburg 2000.

Doğan, İlhami, *İbn Sina'nın Doğa Felsefesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2005.

Doğan, Şaban, “XVI.-XVII. Yüzyıllar Arasında Anadolu Sahasında Türkçe Yazılmış Tıp ve Eczacılık Sözlükleri”, *Journal of Medical Ethics, Law and History*, 2010.

Doğan, Şahin, “Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Winter 2010.

Durusoy, Ali, “İbn Sina”, *DİA*, Cilt: 20, TDV Yayınları, İstanbul 1999.

Ebu Hanîfe Dineverî, *Bal ve Bal Arısı*, Çeviren: Ümit Demirhan, Hivda İletişim, İstanbul 2008.

Ebulfeyz Mustafa Efendi, *Risâle-i Feyziyye fî-Lügâtü'l-Müfredâti't-Tıbbiye*, Hazırlayan: Şaban Doğan, Değişim Yayınları, İstanbul 2011.

Erik Nordenskiöld, *The History of Biology*, Tudor Publishing, New York 1936.

Eshenkulova, Kishimjan, “*İbn Sina Felsefesinde Madde ve Süret*” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2010.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Hazırlayan: Nijat Özön, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çeviren: Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1992.

Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul Devlet Basımı, İstanbul 1939.

Gutas, Dimitri, “Avicenna: Biography”, *Encyclopedia Iranica*, Editör: Ehsan Yarshater, Cilt: III, London Newyork 1989.

Gutas, Dimitri, *İbn Sînâ'nın Mirası*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

Gülhan, Adem, *İbn Sînâ'ya Göre Nefsin Hareket Ettirici Yetileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2010.

Hameen-Anttila, Jaakko, *The Last Pagans of Iraq Ibn Wahsiyya and his Nabatean Agriculture*, Brill, Boston 2006.

Hamidullah, Muhammed, “Dineverî”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, TDV Yayınları, Ankara 1994.

İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, Cilt: I-II., Çeviren: Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, V. Kitap, Çeviren: Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2010.

İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, Çevirenler: Ekrem Demirli, Prof. Dr. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005,

İbn Sina, *Metafiziğe Giriş*, Çeviren: Ahmet Kamil Cihan, EÜSBD, Sayı: X, 2000.

İbn Sina, *Metafizik*, Çevirenler: Ekrem Demirli, Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul 2004.

İhsanoğlu, E., Şeşen, R., Bekar, M.S., Gündüz, G., Bulut, V., *Osmanlı Tabii ve Tatbiki bilimler Literatürü Tarihi*, Cilt: 1, IRCICA, İstanbul 2006.

İhsanoğlu, Eklemeddin, *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, Hazırlayanlar: E. İhsanoğlu, R. Şeşen, G. Gündüz, V. Bulut, Cilt: 1, IRCICA, İstanbul 2008.

Kanar, Mehmet, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2009.

Karlığa, Bekir, “İbn Sînâ” (Etkileri), *DİA.*, Cilt: XX, TDV Yayınları, İstanbul 1999,

Karlığa, Bekir, “Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, *Bilim Felsefe Tarih*, Sayı: 1, İstanbul 1991.

Karlığa, Bekir, “Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin Yeni Bulunan Bir Fizik kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, *Bilim-Felsefe-Tarih*, Sayı:1, İstanbul 1991.

Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, Cilt: II-III., Arapça’dan Tercüme: Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2007.

Kaya, Mahmut, “Behmenyâr b. Merzûbân”, *DİA.*, Cilt: V, TDV Yayınları, İstanbul 1992.

Kaya, Mahmut, “İbn Vahşiyye”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 20, TDV Yayınları, Ankara 1999.

Kaya, Mahmut, “İbnu’l-Baytar”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 20, TDV Yayınları, Ankara 1995.

Keklik, Nihat, *Dineverî ve Eseri, Dineveri’nin 1100. Ölüm Yıldönümü*, İstanbul 1963.

Kılıç, Cevdet, “Ebherî’nin Hidâyetü’l-Hikme’sinde Tabiat Felsefesinin Temel Kavramları ve Kaynakları”, *Dini Araştırmalar*, 11 (31), 2008.

Kılıç, Cevdet, “Ebherî’nin Metafizik Terminolojisinin İbn Sînâ’daki Kaynakları”, *Felsefe Dünyası*, 2 (44), 2006.

Korkmaz, Zeynep, *Grammer Terimleri Özelliği*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Kufralı, Kasım, “Gazzâlî”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 4, TDV Yayınları, İstanbul 1998.

Kutluer, İlhan, “İlm-i Nebât”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, TDV Yayınları, Ankara 1995.

Lloyd, G.E.R., *Science, Folklore and İdeology*, Hackett Publishing, USA 1999.

Muhyiddin-i Arabî, *Dürrü Mekkûn*, Tercüme: Şevket Gürel, Esmâ Yayınları, İstanbul 1982.

Murphy, Trevor, *Pliny the Elder’s Natural History*, Oxford University Press, New York 2004.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, Çeviren: Nazife Şişman, İnsan Yayınları, İstanbul 1985.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam ve İlim*, İnsan Yayınları, İstanbul 1989.

Önler, Zafer, *Revnak-ı Bustân*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Peker, Hidayet, *İbn Sînâ’nın Epistemolojisi*, Arasta Yayınları, Bursa 2000.

Platon, “Theaitetos”, *Diyaloglar*, Çeviren: Tanju Gökçöl, Remzi Kitapevi, İstanbul 1999.

Platon, *Timaios*, Çeviren: Erol Güney–Lütfi Ay, Sosyal Yayınları, İstanbul 2001.

Plinius, *Natural History*, Çeviren: W.H.S. Jones, Cilt: I-VIII., The Loeb Classical Library, London 1967.

Rahman, Fazlur, “İbn Sina”, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Cilt: II, Çeviren: Osman Bilen, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.

Rahman, Fazlur, *Avicenna’s Psychology*, Oxford University Press, London 1952.

Ross, David, *Aristoteles*, Çeviren: Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.

Said, Hakim Mohammed, *Al-Biruni’s Book On Pharmacy and Materia Medica*, Hamdard National Foundation, Pakistan 1973.

Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İdeal Kültür Yayıncılık, Ankara 2011.

Sarıkaya, Bekir, *Rûkneddin Ahmed’in ‘Acâibü’l-mahlukât Tercümesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

Sarioğlu, Hüseyin, “Osmanlı’da Felsefe-Kelâm-Tasavvuf İlişkileri”, *Osmanlı*, Cilt: 8, Ankara 1999.

Sarioğlu, Hüseyin, “Taşköprülüzâde’nin İlim ve Felsefe Anlayışı” *Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzâdeliler Sempozyumu*, Ankara 2006.

Singer, Charles, *A Short History of Scientific Ideas to 1900*, Oxford at the Clarendon Press, London 1959.

Singer, Charles, *Studies in the History and Method of Science*, Clarendon Press, London 1921.

Sözen, Kemal, “Klasik Osmanlı Türk Düşüncesi”, *Yeni Türkiye*, 8 (16), 2002.

Sözen, Kemal, XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Batı İlişkisinin Yazılı Vesikası: Paris Sefâretnâmesi ve Batılılaşma Eğilimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 23, 2009.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmani*, Cilt: 3, Hazırlayan: Doç. Dr. Abdulkadir Yuvalı, Doç. Dr. Ali Aktan, Prof. Dr. Mustafa Keskin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Şar, Sevgi, “İbn Sînâ’nın el-Kânûn fi’t-Tıbb’da Yer Alan Bazı Tıbbî Bitkilerin Günümüzdeki Kullanımıyla Karşılaştırılmalı Bir Çalışma”, *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu*, İstanbul 2008.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., *Türk Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

Şehsuvaroğlu, Prof. Dr. Bedi N., Erdemir Demirhan, Doç. Dr. Ayşegül, Cantay Güreşsever, Doç. Dr. Gönül, *Türk Tıp Tarihi*, Taş Kitapçılık, Bursa 1984.

Şeşen, Ramazan, “İbn Yunus, Kemaleddin”, *DİA*., Cilt: XX, TDV Yayınları, İstanbul 1999.

Şükûn, Ziya, *Ferheng-i Ziya*, Cilt: I-III, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

Taşköprizâde Ahmed Efendi, , *Mevzû'atu'l-Ulûm*, Türkçe'ye Çeviren: Kemaleddin Mehmed Efendi, İstanbul 1313.

Tekcan, Recep, *Şifa "Tabiat Kısmı"* adlı lisans tezi, Danışman: Mehmet Bayraktar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1987.

Terceme-i Câmi'i Müfredât al-Adviye, Abu Abdullah Muhammed İbn al-Baytar, Ayasofya Kütüphanesi, Kayıt no: 3745.

Theophrastus, *De Causis Plantarum*, Çeviren: Benedict Einarson, Cilt: III, Harvard University Press, London 1976.

Theophrastus, *Historia Plantarum*, Çeviren: Sir Arthur Hort, Cilt I, II. Kitap, Harvard University Press, London 1972.

Thorndike, Lynn, *History of Magic and Experimental Science*, Cilt: I, Columbia University Press, New York 1929.

Toksöz, Hatice, Osmanlı Klasik Dönemi'nde Felsefe ve Değeri, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5 (13), İstanbul 2007.

Topdemir, Hüseyin Gazi, "İslam Dünyasında Farmakoloji, *Bilim ve Teknik*, Aralık 2012.

Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

Unat, Yavuz, *Astronomi Tarihi: İlkçağlardan Günümüze*, Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul 2001.

Uzel, Doç. Dr. İlter, “Kanun Eserinin Beşinci Cildi: Akribâdin”, *İbn Sînâ Anma ve Tanıtma Toplantıları*, Rüzgar Kitapevi, Ankara 1986.

Ünal, Halit, “İbn Sînâ’da İlimler Tasnifi”, *İbn Sînâ Kongresi Bildirileri*, Yayın Koordinatörü: Prof. Dr. Ahmet Hulusi Köker, Prof. Dr. Cihat Tunç, Kayseri 1984.

Ünver, Dr. Süheyl, “İbn Sînâ Akribâdin’i”, *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sînâ Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.

Vural, Mehmet, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.

Wisnovsky, Robert, *İbn Sînâ Metafizigi*, Çeviren: İbrahim Halil Üçer, Klasik Yayınları, İstanbul 2010.

Yaltkaya, Şerafeddin, *Kitabüssaydale Fi’t-tıb Mukaddimesi*, İstanbul 1937.

Yerasimos, Marianna, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde Yemek Kültürü*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

Yormaz, Abdullah, *Mevlânâzâde’nin Hidâyetü’l-Hikme Şerhi, Tahkik ve Tahlil*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Zeller, Eduard, *Grek Felsefesi Tarihi*, Çeviren: Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul 2001.

Zülfikar Aydın, Mükerrrem Bedizel, “18. Yüzyıla Ait Türkçe ‘Müfredat’ Kitapları ve Türk Tıp Tarihinde Yeri”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 7, 1998.

Zülfikar Aydın, Mükerrerem Bedizel, “Osmanlı Tıbbında Müfred Deva Kullanımı ve Müfredât Eserlerinin Genel Özellikleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Emre Dölen Armağanı*, Cilt: 6, Sayı: 2, İstanbul 2005.

Zülfikar-Aydın, Mükerrerem Bedizel, *İbn Avvam Terceme-i Kitâbü'l-Filâha (Ziraat Kısmı)*, Mütercim: Muhammed b. Mustafa b. Lutfullah, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

ÖZET

Çalışmamız, üzerinde gerektiği kadar durulmamış İslam Düşünce Dünyası'nın bir uzantısı olan Osmanlı Düşünce Dünyası'ndaki doğa anlayışı ve bu anlayışın miras alınan Yunan Doğa Anlayışı'yla irtibatlarının (benzerlikleri ve farklılıkları) gösterilmeye çalışılması üzerinedir. Bu bağlamda on sekizinci yüzyılın başlarında, yani tam bir ara/geçiş döneminde kaleme alınmış Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa'nın *Ferâidü'l-Müfredât* adlı eserindeki doğa anlayışı belirlenmiş ve dönemin mevcut doğa anlayışıyla ilişkileri gösterilmiştir. Ayrıca Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa'nın *Ferâidü'l-Müfredât* adlı eserinden yola çıkarak, on sekizinci yüzyılın başlarında Osmanlı düşünce dünyasının, modern mineraloji, botanik ve zooloji bilimlerinden ve sınıflama çalışmalarından ne ölçüde etkilendikleri ve söz konusu modern bilimlerdeki gelişmelerden haberdar olup olmadıkları açığa çıkarılmıştır.

Ferâidü'l-Müfredât'ın Bilim Tarihi'ndeki yeri ve Osmanlı Düşünce Dünyası'ndaki önemini değerlendirmek amacıyla Yunan ve Roma, İslam ve Osmanlı Botanik Tarihi de genel bir şekilde incelenmiştir.

ABSTRACT

Our work is on the evaluating of philosophy of nature of Ottoman Thought which is the the follow of İslamic Thought and to find out connections of philosophy of nature of Greek thought. In this respect the philosophy of nature in the work named *Ferâidü'l-Müfredât* which was written by Yirmisekiz Mehmed Saîd Paşa in the beginning of eighteenth century was searched out and to be found out the connections the philosophy of nature of Ottoman Empire. Also based on *Ferâidü'l-Müfredât*, we have revealed if the Ottoman Empire was impressed by the west mineralogy, botanic and zoology.